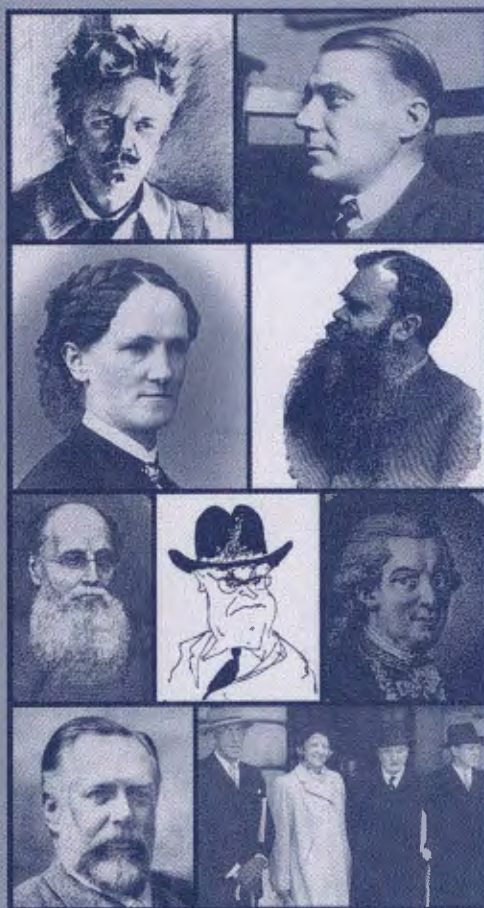

Personhistorisk

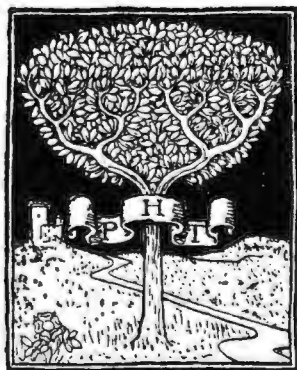
TIDSKRIFT

2004:I

Årgång 100

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2004:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt "Bland medarbetarna".

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Boel Englund</i>	Att förstå ett liv som levdes för länge sedan.	5
<i>Magnus Lundberg</i>	Gustaf Knös och resan till kontinenten.	13
<i>Gunlög Kolbe</i>	Marie Sophie Schwartz, August Strindberg och det moderna genombrottet.	24
<i>H. Arnold Barton</i>	I slott och koja: William Widgery Thomas Jr., och Sverige.	36
<i>Jan O. Berg</i>	R. F. Berg – industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare.	50
<i>Therese Nordlund</i>	Axel Ax:son Johnson som opinionsbildare i politik och tidningspress.	67
<i>Erik Wångmar</i>	Eije Mossberg och Gunnar Hedlund – två utpräglade pragmatiker med stora likheter och stora skillnader.	76
<i>Erik Nydahl</i>	Karl-Erik Kejnes ”ryktesförmedling”.	88

Recensioner

<i>Anna Ulfsparre</i>	Landsarkivet i Lund etc.	101
<i>Anna Vasa</i>	Brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612.	105
<i>Joar & John Crafoord</i>	Tolv kungars knektar.	106
<i>Anders Hammarlund</i>	Ett äventyr i Staten: Carl Gustav Heraeus 1671–1725.	110
<i>Marianne Nyström</i>	Fredrik Henrik af Chapman, varvschef och familjefar.	114
<i>Agneta Rahikainen</i>	J.L. & Fredrika Runeberg: En bildbiografi.	115
<i>Max Engman</i>	Dagligt liv i S:t Petersburg.	117

<i>Ingemar Hermansson</i>	Att vidga sitt synfält – Gustaf Hellström.	119
<i>Kjell Å. Modeer</i>	Patriot i gränsland.	122
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1953.	124
	Bland medarbetarna	126

Att förstå ett liv som levdes för länge sedan

Reflektioner över biografien som metod

BOEL ENGLUND

Kan vi förstå en människa som levde i en annan tid än vår? Vad spelar historievetenskapens grundläggande begrepp "tid" och "förändring" för roll för våra möjligheter att förstå henne?

Å andra sidan – hur pass giltigt är egentligen det individperspektiv som författaren till en livsverksbiografi traditionellt anlägger? Vad är det vi tar för givet när vi följer enskilda människors livsvägar och försöker förstå deras liv? Hur långt räcker biografien som metod, vad är det vi förbiser?

Sådana frågor har aktualiserats i arbetet inom ett större forskningsprojekt, där ett antal kvinnor som skaffade sig en röst i den svenska offentligheten för hundra år sedan biografieras. Det är frågor som dessa jag kommer att diskutera i den här artikeln. Litteraturkritikern och essäisten Klara Johanson (1875–1948) är en av de kvinnor som projektet följer. Hon kommer att tjäna som exempel i samband med de mer generella problem som tas upp.¹

Att förstå den andres tid

Moderna förespråkare för den historiska biografien är ense om att den biograferade individen måste förstås i relation till den tid hon lever i och sättas in i det tidsmässiga sammanhanget.² Och det är egentligen självklart. Vill man förstå en människas livslopp, de medvetna eller omedvetna val hon gör och hennes tankar och känslor, så måste man förstå den tid som personen lever i. Man måste veta hur de konkreta villkoren i form av möjligheter och begränsningar såg ut. Man bör känna till sätt att se, tänka och känna som var vanliga under den tid det gäller och bland den grupp av människor det gäller. Kanske måste man också känna till och förstå hur det dagliga livet tedde sig – alltifrån hur mycket korsetten klämde, eller hur det kändes att alltid behöva ha någon som förklade med sig om man skulle gå utanför hemmet, till vad tidningarna skrev om och hur de skrev om det.

Frågan är bara i vilken mån det är möjligt att förstå en annan tid, och hur vi i så fall bär oss åt.

– Jag tror att man kan dela upp problemet i två.

Det ena rör vår möjlighet att förstå en annan tid i stort. "Hur tiden var": empiriska fakta som t.ex. kvinnolagstiftningen, hur den såg ut och hur den troligen påverkade kvinnors rörelser och tänkesätt, hur familjerelationerna i den borgerliga familjen vanligen utformades, vilken roll nationalismen spelade etc. Här kan vi få hjälp att förstå och beskriva genom källmaterial från tiden, men framför allt av tidigare forskning. Det senare innebär dock att den historiska förståelse vi uppnår blir en andrahandsförståelse. Vi förstår tiden genom det som andra, som själva har ett avstånd till den, har sett och förstått. Det är oundvikligt i forskningssammanhang, men ändå värt att betona. Det är den här typen av förståelse av tiden och "det tidsmässiga sammanhanget" som brukar avses när man talar om vikten av att sätta den biograferade individen i relation till sin tid. En människa formas av sin tid och agerar utifrån de förutsättningar och inom de ramar som finns just då. Tiden och villkoren förändras, och att närma sig individen som om hon vore ahistorisk är inte rimligt.

Det andra problemet rör hur den biograferade människan uppfattade denna tid, dessa allmänna förutsättningar och dessa villkor. I många fall strävar forskaren efter en nära förståelse av den unika individen. Hon vill komma åt hur den enskilde uppfattade sig själv och sin omgivning, hur den biograferade såg sina möjligheter och begränsningar, varför individen handlade på ett visst sätt i stället för på ett annat. Möjligheterna och begränsningarna i form av exempelvis vilka

utbildningsvägar som stod till buds, försörjningsmöjligheter som fanns och yrken som var öppna för kvinnor handlar ytterst om allmänna ramar och rimligheter. Hur individen upplevde begränsningarna och i sitt handlande riktade in sitt liv med utgångspunkt från befintliga villkor är en fråga om huruvida individen såg dem som giltiga eller ogiltiga för just henne – hur hon tolkade dem. Det finns alltid exempel på individer som bryter mot både lagar, normer och sociala förväntningar; kvinnor som klär sig i mansdräkt och lever en mans liv, eller, kanske lika extremt, blir piga i stället för det förväntade lärarinna.

I det här fallet liknar förståelseproblemen dem vi ställs inför när vi försöker förstå nu levande människor. Skillnaden är att i en historisk biografi kan huvudpersonen inte svara direkt på våra frågor, oftast inte heller andra människor som känt henne närmare. Till detta kommer den osäkerhet som forskaren gärna känner inför material som speglar ett liv som levdes för länge sedan. Hur långt kan vi lita på vår intuitiva förståelse – hur mycket har egentligen förändrats i människors sätt att tänka och känna? Det högstämnda, känsloladdade sättet att uttrycka sig på i brev t.ex., stod det för en motsvarande, exalterad känsla hos personerna i fråga – eller inte? Här nedan följer ett exempel: ett kort utdrag ur den 24-åriga litteraturkritikern Klara Johansons brev till den jämnåriga Marika Stiernstedt:

... likväl har sinne för ock älskar din stil, som lyser fram under alltsammans. Du är slösaktig, käraste, som så lättsinnigt handskas med dina rika tillgångar. Var snäll och tyck inte att jag är pedagog eller pedant!

För övrigt vill jag säga dig, att boken blir mig alltmera kär; den är ju så rörande lik dig

alltigenom, ock det var det jag hälst ville att den skulle vara. (...)

Jag trycker i andanom ett par samvetsgranna kyssar på dina ögon.

Din privatrecensent
Jack.³

Svante Nordin (1994) har talat om det både ideografiska och nomotetiska som finns inbyggt i biografin som genre. Å ena sidan studerar biografen det enskilda, unika, ej upprepbara livsödet. Å andra sidan finns i varje människas liv en lagbundenhet som är densamma för alla, en slags existentiella universalia. Vi har en barndom, vi växer upp och väljer livsbana, vi förälskar oss, gifter oss troligen och får barn. Vi åldras, ser tillbaka på barndom och ungdom och stora delar av vuxenlivet. Kroppen åldras, och vi vet att vi ska dö. Jag misstänker att vi som forskare i vår villrådighet har en tendens att falla tillbaka på dessa universalia och tillskriva den biografierade tankar och känslor som vi känner igen från oss själva, våra närmaste och en hel litteratur där denna lagbundenhet belyses.

Och det behöver inte vara helt fel. Kollektiva föreställningar om barndom, kärlek, giftermål och död påverkar individens sätt att betrakta etapperna på livets väg. Sådana föreställningar brukar, i synnerhet om man ser till föreställningar på en omedveten eller halvmedveten nivå, ha karaktären av sega strukturer.

En liknande lösning på problemet med att komma åt vad han kallar individens inre mörker föreslår Gunnar Eriksson (1997). Den lösningen ser inte specifikt till historiens problem. Men liksom mitt förslag nyss, och liksom ett sociologiskt betraktelsesätt som Pierre Bourdieus, förlägger den det vi gärna vill betrakta som indivi-

dens inre utanför henne själv. Det inre mörkret finns kanske inte, menar Eriksson.

Min tes, som den skymtat i det föregående, skulle vara att det individuella får sitt uttryck längre ut i det generella än vi vanligen oreflekterat föreställer oss. Jag tänker då på generella ting av typen tidsanda, idéströmningar, yrke, klass – allt saker som hör hemma i vad man kan kalla individens sociala sfär. (...) Kanske vad människan egentligen är inte ligger i det inre mörkret utan ute i det av sociala krafter belysta fältet, kanske begreppen "inre" och "yttre" här är bitar av en metafor som leder oss vilse?⁴

Jag vill tillägga att vi inte behöver se det som sker som en passivt utstående påverkan. De kollektiva föreställningarna kan förse individen med en typbild som hon *aktivt* anpassar sig till, och som hon också *uppfattar sig själv igenom*. Skriftställaren Klara Johanson uppfattar sig kring förra sekelskiftet otvivelaktigt som en intellektuell. Den intellektuelle är en historisk typ som både har gamla rötter och sekelskiftesaktualitet, och det är mycket troligt att den typbilden spelat roll för hennes självuppfattning. Den spännande brytpunkten blir i Klara Johansons fall kombinationen av flera olika typbilder: intellektuell, kvinna, kvinnlig intellektuell.

Är en historisk förståelse av det ena eller andra slaget överhuvudtaget möjlig?

Det beror framför allt på om man det man strävar efter är en trohet mot någon slags oberoende verklighet i en annan tid och inom en annan människa, ett vad X "egentligen är". Om det *inte* är detta man söker, blir svaret att hermeneutikens tolkningsmodell naturligtvis är applicerbar särskilt i detta fall. Den har ju utarbetats just i syfte att överbrygga historiska avstånd. Tol-

karens förförståelse är genomsyrad av hennes egen tid, men målet är att via tolkningsarbetet överkomma distansen till det främmande i en slutlig sammansmältning av horisonter. En annan möjlighet finns i det Michail Bachtin (1988) kallade den skapande förståelsen. Enligt honom är det mänskliga aldrig identiskt med sig självt. Avståndet i kultur, eller till den andre, blir därmed en förutsättning för förståelse. I konfrontationen med den utomstående avlockas en kultur eller en annan människa innebörder som de själva är omedvetna om.

Att förstå förändring

För att komplicera det hela ytterligare kan vi betänka följande.

Helst borde vi också i våra försök att förstå den andra och hennes tid hålla i minnet att det rör sig om en ständigt pågående tid, ett tids- och förändringsflöde. Den biograferade människan levde i en tid som förändrades under de kanske 70 år hennes levnad varade.

Denna ständigt pågående process är dessutom *dubbel*. Forskaren, med sin förförståelse och sina uppfattningar om "hur det är i dag", har levt och lever även hon i ett tids- och förändringsflöde. Hon har ingen fast utkikspunkt att stå på för att vända sig om bakåt och titta på den andres tid.

Inom projektet *Formering för offentlighet* biograferar vi människor som levde och verkade för ungefär hundra år sedan. Hundra år sen – är det lång eller kort tid? Hur mycket har förändrats och hur mycket är sig likt, eller åtminstone ganska likt? Och hur är vi själva förbundna med den epoken – i vilken mån lever den i oss?

Man kan naturligtvis säga att det inte är längesen alls. Om jag tar mig själv som exempel, så kan jag överblicka ungefär 45 år. Jag tycker inte att det känns som mycket, men det är nästan hälften av hundra år. Min egen farfar var född 1868. Han levde alltså sitt vuxenliv parallellt med de kvinnor vi studerar; längre sen är det inte. Jag träffade aldrig min farfar, men farmor träffade jag, och genom min far och hans syskon vet jag en del om mina farföräldrars ungdom. Min far påverkades av deras tid eftersom han uppfostrades av dem, så även jag eftersom han påverkade mig. Åtminstone i den meningen lever Sverige för hundra år sedan fortfarande i mig. Liksom i andra som lever nu. Generationsskiften, och det grundläggande mänskliga faktum att flera generationer lever bredvid varandra, innebär att föreställningar och kunskap förs vidare, så att minnen och tankestrukturer från flera tider lever samtidigt i ett nu. Och säkert lever den tiden även på annat vis i mig och andra. För mig gäller t.ex. att jag har läst en hel del litteratur från tiden kring förra sekelskiftet. Jag har också gått i en skola som präglades av normer som hade större likheter med det tidiga 1900-talets än med dagens.

Samtidigt är det förvisso länge sen. Många och stora förändringar skiljer oss från dem som föddes och växte upp under senare hälften av 1800-talet. Kommunikationerna har revolutionerats, med järnvägar och telefon i allmänt bruk, motorfordon; det elektriska ljuset med de nya villkor det medförde. Förhållandet mellan stad och landsbygd är ett annat, de levda relationerna mellan sociala klasser också. Samhället har sekulariserats, den kristna tron spelar långt mindre roll. Grundläggande ting som rädslor

har förändrats: välfärdsstatens framväxt har t.ex. betytt att rädslan för att svälta ihjäl har försvunnit; sociala rädslor som rädslan för att "falla ner" är antagligen mycket svagare nu. Kvinnor är mycket mera jämställda med männen osv, osv. Och de direkta banden till tiden har klippts av, det finns inte några kvar att fråga om hur det var att leva. Erfarenheten kan bara förmedlas via skriftliga källor. Sätillvida befinner vi oss i samma belägenhet som de som studerar människor som levde för flera hundra år sedan.

"Vår väg är full av spår efter dem som har gått före oss", säger Sven-Eric Liedman i sin bok om Agardh och Boström (1991). Han menar att dessa ämbetsmän från första hälften av 1800-talet visar upp drag som hör hemma i en svensk intellektuell tradition vilken ännu inte är död. Jag är böjd att hålla med Liedman om de många spåren. Vi lever i historien, och historien lever i oss. Ju närmare den aktuella tiden vi lever, desto fler är spåren, och desto större är möjligheterna för att den tiden lever i oss.

Spänningen mellan alldeles nyligen och länge sen tycks särskilt märkbar när det rör sig om perioden kring förra sekelskiftet. Så mycket förefaller ha tagit sin början just då; det är inte för intet som perioden kallas det moderna genombrottets tid. På vilken sida av ett modernt genombrott befinner sig de individer vi studerar? I synnerhet när vi kommer in på känslolivets område blir vi förbryllade och frågar oss hur länge sen det egentligen är. Jag gav förut ett exempel på det tonläge som kunde förekomma – ofta förekom – kvinnor emellan. Att ogifta kvinnor bor tillsammans, delar hushåll och en stor del av vardagslivet är inget anmärkningsvärt.

Det har de gjort under hela 1900-talet, och särskilt kring sekelskiftet var sammanboende en nödvändighet för yrkeskvinnor. När dessa kvinnor i sina brev till varandra formulerar sig på sätt som vi nu uppfattar som gångbara bara mellan älskande, kommer dock osäkerheten fram. Var det fråga om kärlek, det vi nu skulle kalla homosexuell kärlek? I Klara Johansons fall kan vi svara ja, om henne vet vi så pass mycket. Men varma, känsllosamma relationer mellan kvinnor och motsvarande sätt att uttrycka sig i ord tycks på slutet av 1800-talet har varit socialt accepterade på ett helt annat vis än nu. Det behöver inte röra sig om det, inte ens om det som Greger Eman kallar "den feministiska vänskapskärleken"⁵

Mina reflektioner och resonemang här ovan kan jämföras med Eric Hobsbawms i den avslutande delen av hans stora historiska svit över 1800-talet. De får där en oväntad bekräftelse och delvis ny belysning från en historiker av facket. Hobsbawm utgår från en distinktion mellan historia och minne, där det senare är det levande minnet, det som bärs vidare av grupper av levande människor. Hos varje människa finns ett slags skymningszon mellan historien och minnet, mellan "det förflutna som ett generaliserat arkiv som står öppet för en relativt lidelsefri och saklig inspektion, och det förflutna som en ihågkommen del av, eller bakgrund till, vårt eget liv". Denna skymningszon sträcker sig från den punkt i tiden då de levande familjetraditionerna eller minnena börjar och fram till barndomens slut, och den tidsperiod som faller inom den zonen är den svåraste av alla att få grepp om, både för historiker och andra. Och skymningszonen gäller inte bara individer utan hela samhällen.

Men skymningszonens historia är annorlunda. Den är i sig själv en osammanhängande, ofullständigt uppfattad bild av det förflutna, ibland dunklare, ibland skenbart exakt, som överförs genom en blandning av inläring och andrahandsminnen, vilka formats av både den samhällseliga och den privata traditionen. Den är således fortfarande en del av oss, men vi har den inte längre helt inom räckhåll. (...) Mer än någon annan era ropar imperiernas tidsålder efter en avmystifiering, just därför att vi – och däri inkluderas också vi historiker – inte längre är kvar i den, men inte vet hur mycket av den som fortfarande finns kvar i oss.⁶

Att förstå sitt eget kön

Den individ som vi biograferar tolkar sin egen tid och tidens möjligheter och begränsningar. Forskaren tolkar i sin tur den andres tid, handlande, ställningstaganden eller vägval. Med andra ord måste forskaren använda sig själv som instrument. Vad betyder det då att vi inom projektet är en grupp (huvudsakligen) kvinnliga forskare, som böjer sig över en annan grupp kvinnor? Spelar könet någon roll?

Svaret blir naturligtvis beroende på det teoretiska perspektiv man ansluter sig till. Här vill jag bara markera att även detta är en viktig metodisk-teoretisk fråga, som vi får anledning att ta ställning till inom projektet. Bourdieu-perspektivet är viktigt inom projektet. Sett ur detta perspektiv spelar kön/genus roll: den distinktion mellan manligt och kvinnligt som så länge har återigenkapats i historien och som tar sig så många och skiftande uttryck än i dag, har betydelse även för forskare. Det gör att vi till exempel löper risk att, genom en slags kompensationsseffekt, alltför mycket solidariserar oss med

de kvinnor vi studerar. Eller att vi, som en direkt effekt av att vi internaliserat schemat för manligt-kvinnligt i form av motsättningen hårtmjukt, kan ha svårt att förmå oss att använda "hårda" tillnärmelsesätt, kvantifiera, reducera, bortse från det unika.⁷ I det senare fallet är risken förstås oberoende av om det är män eller kvinnor vi studerar.

Den biografiska illusionen

Jag har här ovan talat om livsvägar och levnadslopp. Jag har varit inne på problemet med förhållandet mellan inre och yttre, men inte tryckt särskilt mycket på det. Jag har talat om att förstå enskilda individer och deras liv, utifrån ett vanligt språkbruk och det vanliga sättet att se på en individ och på sträckan mellan födelse och död. Enligt det utgör en människa en mer eller mindre sammanhållen helhet som är identisk med sig själv, bär sig själv med sig överallt och hela tiden. Ett liv är vidare något som utgör en sammanhängande helhet, där de händelser som ingår följer på varandra, hör ihop och har en riktning, kanske också en mening.

När man tänker så tar man med andra ord både individens och livets enhet för givna. Individen är en och densamma, livet har en enda riktning: det är vardagsförståelsen man använder. Under det senaste kvartssekket har den mänskliga identitetens enhetlighet starkt ifrågasatts, och många har pekat på den stora betydelse som berättelsen har för vår vardagsförståelse av vårt eget och andras liv. Vi är berättande varelser, och en berättelse har samma struktur som den vi menar att våra liv har. Den har en början och ett slut, en händelse följer på den andra och

händelserna är sammanlänkade med varandra genom någon form av inre nödvändighet, kronologisk, kausal eller annan. Tillämpar vi den typen av förståelse på sådant som inte är berättelser överför vi alltså en mental struktur från ett visst område till ett annat där den inte nödvändigtvis hör hemma. Och vi missar möjligheten att det vi studerar inte är endirektionellt och endimensionellt, utan liksom en hypertext något som kan läsas i många riktningar.

Inom projektet *Formering för offentlighet* tar vi avstamp i några centrala begrepp hos Pierre Bourdieu för att pröva deras användbarhet på ett material som rör kvinnor vid förra sekelskiftet. Tänker man som Bourdieu gör⁸, är jaget inte enhetligt. Det är den sociala världen som har skapat ett antal institutioner för att göra jaget till något enhetligt och konstant. Den tydligaste och mest grundläggande institutionen är namnet, det namn som vi alla får när vi föds och som av människan gör en social essens. Som Bourdieu ser det kan min sociala form (till skillnad från den biologiska) – dvs "jag" som agent inom olika sociala fält eller rum – bestämmas bara om vi ser till "mig" i min egenskap av agent i en viss position, på ett visst fält, i ett visst tidsmässigt tillstånd hos det fältet. Namnet ger mig en slags social mantel, en enande trollmantel som döljer att det egentligen rör sig om skilda individer. Kort sagt är den individ som sociologen studerar inte en utan många, och var och en av dem måste förstås *i förhållande till andra "individer"* i vart och ett av de rum "hon" rör sig i.

En persons levnadsbana bör enligt honom uppfattas som en serie positioner som successivt intas av en agent i ett socialt rum vilket är i stän-

dig förändring. De olika biografiska händelserna bör definieras som placeringar och förflyttningar i det sociala rummet.

Att försöka förstå ett liv som en unik serie av isolerade händelser som följer på varandra utan något annat samband än förbindelsen till ett "subjekt", vars beständighet endast är beständigheten hos ett egennamn, är nästan lika absurt som att försöka förklara en resväg i metron utan att ta hänsyn till nätets struktur, det vill säga grunden för de objektiva förbindelserna mellan olika stationer.⁹

Om vi nära skulle följa hans tänkesätt skulle vi alltså, för att förstå den biograferade individens levnadsbana, först behöva känna till "tunnelbanenätets struktur", det vill säga relationerna mellan olika positioner i de skilda rum eller fält som personen rör sig inom. I vårt fall kan det inte bli fråga om att kartlägga sociala rum i deras helhet, eftersom vi arbetar med kvinnor och med offentligheter som i många fall knappast har fältkaraktär. Däremot kan vi, genom att samla in biografiskt material om ett relativt stort antal kvinnor som tog sig in i offentliga rum, förstås lägga grunden för sådana kartor, en grund som senare kan byggas på med ytterligare material. Vi kan analysera vilka typer av tillgångar som dessa kvinnor hade och skaffade sig, dvs de sociala och kulturella villkoren för tillträde till offentligheten. Vi kan leta efter likheter och skillnader mellan tillgångarna och banorna hos kvinnor som verkade inom skilda offentligheter. Därmed är jag redan inne på ämnet kollektivbiografi. Sist men inte minst: vi kan också, inom ramen för kollektivbiografien, söka fördjupad förståelse av enskilda kvinnor och deras livsvägar – med hjälp av vad vi vet om kollektivet och dess villkor.

Referenser

- Ambjörnsson, Ronny, Ringby, Per & Åkerman, Sune (red): *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*. Carlsons, Stockholm 1997
- Bachtin, Michail: *Det dialogiska ordet*. Anthropolos, Göteborg, 1988.
- Bourdieu, Pierre: *Praktiskt förnuft*. Daidalos, Göteborg, 1995.
- Bourdieu, Pierre: Den manliga dominansen. Daidalos, Göteborg, 1999.
- Englund, Boel: Männens herradöme som Pierre Bourdieu ser det. I Karin Anna Petersen (red.): *Praktikker i erhverv og uddannelse*. Akademisk forlag, København 2001.
- Eman, Greger: Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken. ellerströms förlag 1993.
- Eriksson, Gunnar: Att inte skilja på sak och person. I Ambjörnsson m.fl. 1997.
- Hobsbawm, E. J.: *Imperiernas tidsålder*. Tiden, 1994.
- Johanson, Klara: *Brev*. Utg. av Nils Afzelius. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1953.
- Le Goff, Jacques: La biographie historique. I *Le débat* nr 54, mars–avril 1989.
- Liedman, Sven-Eric: Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglad i C. A. Agardhs och C. J Boströms liv och verk. Bokförlaget A/Arbetarkultur, 1991.
- Nordin, Svante: *Fredrik Böök: en levnadsteckning*. Natur och kultur, Stockholm 1994.

Noter

1. Artikeln har skrivits inom ramen för projektet "Formering för offentlighet: en kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920", finansierat av Riksbankens jubileumsfond. Se vidare: <http://www.skeptron.ilu.uu.se/broadys/sec/sec-22pdf/>
2. Se t.ex. Jacques Le Goff 1989, eller bidragen i Ambjörnsson m fl 1997.
3. Brev 11/4 1899. Citerat från Klara Johanson 1953, s. 34.
4. Eriksson 1997, s. 118.
5. Se Eman 1993, s. 19 ff.
6. Hobsbawm 1994, s. 14–15. Se f.ö. s. 9 ff.
7. Se Englund 2001; Bourdieu 1999.
8. Bourdieu 1995, s. 68 ff.
9. Bourdieu 1995, s 75.

Gustaf Knös och resan till kontinenten

MAGNUS LUNDBERG

”Om jag ej fått resa, så lefvde jag kanske nu redan ej mer.”

I ett brev till sin bror, daterat i Göttingen i slutet av år 1806, sammanfattar Gustaf Knös på detta drastiska sätt betydelsen av den studieresa till kontinenten som han påbörjat fem år tidigare.¹ Gustaf Knös (1773–1828) var en mångsidig person, av vännerna betraktad som stillsam och grundlärd, men samtidigt smått excentrisk och bohemisk. Språkmannen Knös kom i tur och ordning att inneha professurerna i grekiska och österländska språk i Uppsala, men var också verksam som präst och teolog. Mot slutet av sitt liv sammanfattade Knös sina teologiska och filosofiska tankar i en bok med den fantasieggande titeln *Samtal med mig sjelf om werlden, menniskan och Gud* (1824), vilken efter en kritisk recension följdes upp av skriften *Försök att utreda några wiktiga frågor* (1827).²

Gustaf Knös föddes i Skara och tillhörde den bemärkta Västgötasläkten Knös. Fadern Andreas Knös (1721–1799) hade vid Gustafs födelse nyligen utsetts till domprost. Tidigare hade han varit förste teologie lektor i staden.

Andreas Knös var en av sin samtids mest produktiva och kontroversiella teologer, präglad först av wolffianismen, sedan av herrnhutismen. Domprosten var också positivt inställd till Emanuel Swedenborg som teolog, även om han offentligen aldrig uppträdde som swedenborgare.³ Hans hustru Brita Hedvig Wijnbladh (1733–1800) var också en vän av den herrnhutiska brödräfsamlingen. Hon kom senare att bli en av portalgestalterna för swedenborgianismen och en viktig förmedlare av swedenborgiansk litteratur. Även parets barn kom att influeras av swedenborgianismen, och hemmet kom ofta att bli skådeplats för teologiska diskussioner. Det var också utan tvekan en miljö där språkliga och teologiska studier uppmuntrades.⁴

Sjuttonårig begav sig Gustaf Knös till Uppsala, där hans tre äldre bröder redan studerade. Äldste brodern Olof Andersson Knös blev med tiden lektor i grekiska i Skara, men är framförallt allt känd som bibliograf, boksamlare och

bokförmedlare.⁵ De två andra bröderna var präster. Anders blev kyrkoherde i Vånga av Skara stift och Carl Johan, som även var verksam som historiker och hebraist, blev slutligen domprost i Skara. Gustaf hade också en syster, Eva Lovisa, som var gift med prosten Daniel Backman i västgötska Horn.⁶

Gustaf Knös första vistelse i Uppsala blev dock kortvarig; efter ett knappt år var han åter i föräldrahemmet. Vid jultiden 1793 tog han anställning som informator hos baron Fleetwood på Ryholm i Västergötland, där han undervisade baronens son Gustaf Adolf och dennes kusin Gustaf Adolf Falkenberg.⁷ I sin korrespondens från denna tid beklagar sig Knös över det avbrott i de akademiska studierna som informatorstjänsten innebär och befarar att han inte ska kunna avlägga sin examen på fyra eller fem år. I andra brev hävdar han emellertid att han är liknöjd om han blev magister eller inte: ”Jag kan ju bli uplyst utan allt det där grälet”, utropar han i ett av sina brev från tiden.⁸

Efter fördjupade studier i grekiska kunde dock Knös till slut, i juni 1797, försvara sin gradualavhandling om Pindaros oden. Efter avlagd filosofie magistergrad fortsatte Gustaf Knös med teologiska studier i Uppsala. Målet var att få en tjänst som lärare i exegetik, vilket Knös såg som sin verkliga kallelse.⁹ I korrespondensen från studietiden återkommer Knös ofta till sina planer för framtiden. Han tycks visserligen ha känt en stark kallelse till prästämbetet, men fruktade samtidigt att han som swedenborgare skulle få problem med att inordna sig i den lutherska kyrkans rigida stuktur och bekännelse. I ett brev till brodern Carl Johan skriver han att han gärna skulle förbereda sig

för att bli ”en värdig präst, om det vore i *Nova Ecclesia*, om inga symboliska böcker, ingen orthodoxie, ingen tvingande pedantisk myndighet, ingen draconismus vore, ingen sola fides, inga ifviga insolverande prelater utan hjertats inre, fria, ömma, förädlade religion.”¹⁰

Under studenttiden levde Gustaf Knös upp till den klassiska bilden av romantikern. Han författade dikter, spelade musik och bildade tillsammans vännerna ett ”Sällskap för hjertat”, där dikter och översättningar lästes upp och diskuterades under vänskapliga former. Som en del av sällskapets verksamhet utgav han tillsammans med äldre brodern Olof och vännen Gustaf Rosén en svensk översättning av ”Ossians sånger” (*Skaldestycken av Ossian*), själva sinnebilden för den litterära romantiken.¹¹

Sommaren 1800 tog Gustaf Knös åter tjänst som informator, samtidigt som han förberedde sig för sin teologie kandidatexamen. Denna gång sökte han sig till Bergshammar utanför Strängnäs, där han undervisade baron Sacks son Carl Philip, som skulle förberedas för universitetsstudier. På hösten återvände Knös till Uppsala, där han avslutade sina teologiska studier med en kandidatexamen och blev docent i gamla och nya testamentets exegetik. Vid denna tid började han åter fundera på att låta prästviga sig, vilket dock inte kom att ske förrän sjutton år senare.¹² I juni 1801 lämnade Knös i stället Uppsala för att ge sig ut på en lång bildningsresa, som kom att vara i mer än sex år.

Lund – Rostock

Första anhalten på resan till kontinenten var Lund, där Knös stannade en tid hos den välkände orientalisten Mathias Norberg. Polyglotten Norberg hade i tjugo år innehaft professuren i österländska språk och grekiska och hade en bred kunskap om en mängd orientaliska språk. Förutom grekiska, arabiska och syriska hade Norberg under en lång studieresa till Levanten haft möjlighet att stifta närmare bekantskap med såväl kurdiska som turkiska språk. Under sin vistelse i Lund sommaren 1801 gick Knös under fyra månaders tid i enskild undervisning hos Norberg, som förklarade grunddragen i den arabiska grammatiken. Knös var ingen fullständig nybörjare i den arabiska språkläran, då han redan i Uppsala hade lärt sig språkets elementa. Norberg tog också tillfället i akt att undervisa Knös om mandéernas religionsurkunder, vilka var skrivna på det östaramaiska språk som kallades sabeiska. Enligt sin lärobok *De optimo Methodo Linguae Orientalis discendi* menade Norberg att den yngling som ville studera österländska språk skulle börja med arabiskan eftersom det var "ett levande dynamiskt språk", för att därefter gå över till sabeiskan. Som språk nummer tre anförde Norberg syriskan. Endast i fjärde hand menade han att studenten borde gå in för hebreiskan, som han ansåg vara ett "fattigt och onödigt komplicerat språk" som dölde mer än det förklarade.¹³

I breven från Lund berättar Knös om sina långt framskridna planer på att lämna landet och fortsätta sina orientalistiska studier i Rostock och Paris. När hösten kom och undervisningen

för Norberg var över lämnade han så Lund och begav sig över sundet.¹⁴ I Köpenhamn, i väntan på båten som skulle ta honom till Tyskland, sammanfattade Knös sin levnadssituation:

Jag har fyllt 28 år. Detta är den första dagen av mitt 29de. Jag borde redan en lång tid borttåt hafva varit en mogen man, med fast character. Och likväl är jag det ej. Med blygd finner jag det. Men jag vill dock med fullt allvar förbättra mina fel. ... Nu vare all flärd och alla undantag långt borta! I de hårdaste frestelser ska jag vara den samme, som i det lätta, ljufva mot himlen uplyftade ögonblicket.¹⁵

I mitten av november anlände Gustaf Knös till Rostock, där en av Europas stora orientaler, Oluf Gerhard Tychsen, verkade. Född i Holstein av norska föräldrar hade Tychsen studerat i Altona och Halle och tidigt kommit i kontakt med judiska lärde. Genom deras undervisning hade han fått stor förtrogenhet med den rabbiniska litteraturen och tillägnat sig kunskaper i ett flertal semitiska språk. Därefter hade han givit sig ut på en flerårig missionsresa för att försöka omvända judar i Centraleuropa. I Rostock hade Tychsen under sin långa tid som professor samlat ihop en betydande orientalisk bok-, manuskript- och myntsamling, som drog till sig studenter och lärde från hela norra Europa.¹⁶ Den nyanlände svenske studenten kom mycket väl överens med professor Tychsen och fann honom vara en "munter och spränglärd herre", som dessutom var en utmärkt pedagog och en otvetydig fadersgestalt. På nyårsafton 1801 sammanfattade Knös i sin dagbok sina förhoppningar inför det stundande året:

Hvarje dag ska teknas med någon seger öfver okunnighet, oordning, slapphet och drömagtighet. Andå, lif och drift vare nu i mitt väsen. Fullhet, helhet och ihärdighet i hvarje företag. Jag vill nalkas fullkomlighet. Jag vill blifwa menniska! Jag vill ej et ögonblick stå stilla, utan outhärligt utan återfall sträfva till förbättring.¹⁷

Det verkar onekligen som om Knös utnyttjade tiden i Rostock väl. Under ett halvår hade han nästan daglig undervisning hos den gamle professorn och ägnade, enligt egen utsago, i princip varje vaket ögonblick åt orientalistiska studier. I ett brev till brodern utbrister han: "Jag lefver här i Rostock såsom i en arabisk öken. Jag ser ingen människa utom Tychemen." ¹⁸ Tonvikten i undervisningen låg på den arabiska, syriska och persiska grammatiken, men läromästaren gick också igenom grunddragen i de etiopiska, mandeiska och kaldeiska språken. Ett av Tychemens stora intressen var orientalisk numismatik. Med stor entusiasm undervisade han därför Knös i konsten att känna igen och tolka äldre mynt med hjälp av exempel ur sin privata samling.¹⁹

Paris

På försommaren 1802 anlände Gustaf Knös till Paris, där han under ett knappt års tid kom att studera för några av Europas främsta orientalisterna. Den mest namnkunnige av dessa lärare var utan tvekan Silvestre de Sacy, professor vid *École de langues orientales vivantes*, vars offentliga föreläsningar om arabiska fabler Knös regelbundet bevistade. Knös hade också möjlighet att gå i privatundervisning hos professorn. I Paris lokalade även Bibliothèque Nationale och dess vik-

tiga manuskriptsamlingar. Knös arbetade i princip dagligen på biblioteket med att transkribera arabiska, syriska och sabeiska manuskript, som han kom att ha stor nytta av under de kommande decennierna. På förmiddagarna undervisades han i samtida arabiskt talspråk av en tunisisk jude vid namn Murad (Mardochée Nejjar), som också dikterade och kommenterade arabiska texter åt honom. Eftermiddagarna ägnades inte sällan åt promenader och samtal med den arabiske läromästaren.²⁰

Under de första månaderna av Knös vistelse i Paris var den svenske diplomaten och språkmannen Johan David Åkerblad i Paris för att studera koptiska manuskript för Sacy. Åkerblad tog sig tid att undervisa Knös i modern arabiska, och redogjorde även för de revolutionerade rön om de egyptiska hieroglyferna som han nyligen nått fram till genom studier av Rosettastenens inskriptioner.²¹ I Paris bevistade Knös dessutom en serie offentliga föreläsningar i nygrekiska för den vittberömda hellenisten Jean-Baptiste d'Ausse de Villosion och läste persisk grammatik för Louis-Matieu Langlés vid nationalbiblioteket.²²

En mycket viktig källa till Gustaf Knös teologiska utveckling från studieåren och framåt är de dagböcker han förde under större delen av sitt liv. I ett brev till brodern Carl Johan i juli 1798 nämner Gustaf Knös att de nyligen lovat varandra att föra en "journal", och att han hållit sitt löfte och nyligen börjat göra dagliga anteckningar. Mest omfattande är anteckningarna från den senare delen av Knös liv, men även från åren på kontinenten finns flera tättskrivna häften bevarade. Ett av dem bär den talande titeln "Reflexioner och observationer på mig sjelf under loppet af min regeneration

[som] började med resan från Sverige 1801". Dagboksanteckningarna i Knös "journal" behandlar sällan yttre händelser. I stället består de framförallt av tankar och funderingar kring läsningar av Bibeln och teologisk och filosofisk litteratur, samt syndabekännelser, böner om omvändelse och bättring, moraliska funderingar och tolkningar av drömmar och syner.²³

Greifswald – Leiden – Halle – Göttingen

Mot slutet av år 1802 berättar Knös i ett brev till vännen C. C. Gjørwell att han hade planer på att resa till London eller Göttingen för att fortsätta sina orientalistiska studier där.²⁴ Det blev Göttingen. I januari 1803 kom Knös i kontakt med generalguvernören H. H. von Essen i Greifswald, som anställde honom som handledare för sin äldste son Carl Fredrik von Essen och dennes kusin Nils Fredric Palmstierna, vilka båda skulle studera i Göttingen. Knös kom till Greifswald våren 1803. Därefter tillbringade han kortare perioder i Leiden och Halle tillsammans med de bägge lärjungarna innan det bar av till slutmålet Göttingen.²⁵ I Leiden studerade Knös för de välrenommerade klassiska filologerna Daniel Wyttenbach och Jean Luzac och i Halle gick han i undervisning för Friedrich August Wolf. Den sistnämnde hade lämnat den strikta filologin för att i stället inrikta sig på de klassiska folkens levnadsförhållanden och kulturhistoria.²⁶

Den 7 april 1804 skrevs Gustaf Knös tillsammans med Palmstierna och von Essen in vid universitetet i Göttingen.²⁷ Det som från början var tänkt att bli en kortare vistelse kom att bli drygt tre år. För Knös del blev det en tid av

synnerligen intensiva studier i en mängd olika discipliner. Vid universitetet fanns en välkänd orientalist, Johann Gottfried Eichhorn, som hade synnerligen breda vetenskapliga intressen. Förutom studier i gamla och nya testamentet författade han akademiska arbeten om de arabiska och syriska språken, och även flera arbeten om världshistoria. En annan av Knös lärare var orientalisten och teologiprofessorn Tomas Christian Tychsen, som för övrigt inte var släkt med hans gamle lärare i Rostock, och Christian Gottlob Heyne undervisade honom i klassisk arkeologi, konsthistoria och arkeologi. Den lärare som enligt Knös egen uppfattning hade det största inflytandet på honom var dock Johann Friedrich Herbart, som vid tiden var extra ordinarie professor i filosofi i Göttingen. 1809 kom han sedan att utses till Kants efterträdare i Königsberg. Under åren i Göttingen översatte Knös Herbarts metafysik till svenska, en översättning som dock förblev opublicerad. Knös läste också en mängd olika ämnen i sin egenskap av handledare för de två svenska ynglingarna, till exempel fysiologi, kemi, estetik, historia, matematik och anatomi.²⁸ På det hela taget verkade Knös njuta av livet i Göttingen och åtminstone för tillfället tycktes hans svårmod och tvivel vara som bortblåsta. I början av 1805 skriver han till exempel:

Det har också varit endast några få ögnablick, knappast tillsammans taget två dagar, som jag varit i et slags förtviflanstillstånd. Och jag har sedan funnit at detta förnedringstillstånd varit mig högst välgörande. Ju djupare man kommer ju starkare tryckt, med desto större schwung reser man sig åter up, så snart man ej ännu förlorat all spänstighet. En gnista förtroende till Herren

väcker denna spänstighet; och med kraften af den stiger man up i en högre sphaer än man var före tryckningen; en sphaer vida uphöjd öfver alla egna inbillningar. Man blir mera Herrens, och man har vunnit mer än man i det låga tillståndet trodde vara möjligt.²⁹

Knös hade också fått ett par nära vänner i Göttingen, även om han tyckte att det var svårt att knyta nära vänskapliga band med de tyska kollegorna. I ett av breven till lärjungen Nils Fredric Palmstierna, som just lämnat Göttingen, skriver Knös:

Jag vill berätta at jag ändteligen bland dessa sacramentska äppletyskarna funnit någonting som liknar en vän, åtminstone en människa med hvilken jag kan sympathisera, som hvarken är mig för styf och träaktig eller för lös och flatteraktig, med hvilken jag kan vara erkeförnuftig, allvarsam, högtidlig, eftertanksam när det skall vara; munter, lustig och fidell när det så skickar sig. Det är också ingen egentlig tysk, utan en ärlig sweitzare vid namn Leonard Keller från Zürich, utnämnd professor i physiken därstädes, men yngre än jag.³⁰

I ett annat samtid brev till Palmstierna skrev Knös att han tillsammans med en annan vän i Göttingen, doktor Neergaard, närde hemliga planer på att "resa till Arabien om ödet ej vägrar".³¹ Vid samma tid berättade han också för brodern Carl Johan om de planer som hovintendenten Pehr Tham hade för honom. "Du har kanske hört om hans projekt at jag skulle resa till Thibet. Jag anser det för omöjligt att utföra. Men om han kan göra det möjligt, så gör jag för min person inga svårigheter."³² Knös kom dock aldrig till Orienten, vare sig i

form av Arabien eller Tibet. Från Uppsala meddelades att en adjunktur i grekiska språket och litteraturen blivit ledig och i maj 1805 skrev Knös till sin bror att han därför på kort tid behövde

skrifwa ihop två lärda avhandlingar för hvilka jag ej vill behöfva skämmas, och så låta trycka, corrigera och censurera dem, och omsider stå der offentlig och vrida till rätta alla de förvridningar Tyskarne hafva lust at försöka mot mig ... Sommarnätterna äro min enda tillflykt, om jag ej finner at min hälsa dervid lider för mycket.

Den ena av dessa avhandlingar behandlade Herodotos berättelser om hur fenicierna seglade kring den afrikanska kontinenten. Den andra dissertationen behandlade skillnader mellan "vulgärabiskan" och koranspråket, och inkluderade en kritisk edition av en del av ett manuskript, som hans tuniske lärare Murad fört med sig från Kairo.³³ De två arbetena försvarades vid en offentlig disputation i början av hösten 1805. Kort därefter kunde Knös meddela Palmstierna att "acten gick i flere afseenden brilliant", trots att han inte hade talat latin på åtminstone fem år. "För öfrigt", fortsatte Knös, "bestod herrligheten deri ... at jag om morgonen lät en hyrkusk och hyrlakej fara omkring och hämta opponenter som här intog kaffe, Mallaga, Hochheimer 1783, conradi-kuchen, confect, kirschen, apricoser, ehuru i ringa quantität".³⁴

Efter disputationen skickades de publicerade avhandlingarna till Uppsala. På samma gång bad Knös sina gamla lärare i Paris, Sacy och Villoison, att sända sina utlåtanden till konsistoriet i Uppsala. "Men", skrev Knös i ett brev

till brodern Carl Johan ”som [Villoison] är en underlig herre hvars egenkärlek jag en gång råkat stöta, så torde jag ej hafva mycket att vänta av honom”. Trots Knös betänkligheter skrev Villoison ett välvilligt intyg ett par dagar innan sin död, vilket vidarebefordrades till Uppsala.³⁵ Knös verkar dock inte ha haft några större förhoppningar om att få tjänsten och skriver litet desillusionerad:

Om jag äfven skulle blifwa glömd i Uppsala, så kan jag ju ändå blifva lector i Skara eller professor i Greifswald, där documentera mig och derifrån komma till Upsala igen eller till Lund, om Norberg dör före mig ... Jag vill aldrig begära namn av stor orientalist; men kan jag till någon del befrämja mig något godt genom de ringa insigter jag hunnit förvärfa mig i den vägen, så är det ganska godt.³⁶

Kampen om adjunkturen i grekiska vanns dock till Knös fördel och han började planera hemfärden till Sverige. Innan han lämnade Tyskland ville han dock publicera ytterligare tre akademiska arbeten, som han förberett under tiden på kontinenten. Det första var en edition av *Historien om de tio vezirerna och konungasonen Azad Bacht* och en del andra berättelser, som gavs ut på arabiska utan vare sig översättning eller kritiska kommenterar med undantag av ett kortfattat latinskt förord.³⁷ I ett brev till brodern skriver Knös dock att han samtidigt gjort en fransk översättning av sagorna, som han ansåg vara av ”ungefär i samma smak som 1001 natt”.³⁸

Den andra publikationen var en kortfattad studie av det sabeiska språket, med utgångspunkt i ett manuskript Knös fått av Mathias

Norberg. Studien publicerades av vetenskaps-societeten i Göttingen, samtidigt som Knös valdes till korresponderande medlem.³⁹ I april 1807 tog Knös itu med slutredigeringen av det tredje arbetet. Detta var en syrisk krestomati, alltså en samling syriska texter i många olika genrer, som till exempel martyrhistorier, sagor och sånger. Texterna hade till större delen transkriberats av Knös under hans studieresor i Frankrike och Tyskland. En del texter hade han fått tillgång till under tiden i Paris, genom Sacys försorg; andra texter kom från Tychsens samlingar i Rostock. Enligt förordet till krestomatin var tanken att texterna framförallt skulle kunna användas av Uppsalastudenterna, så att dessa kunde få förtrogenhet med ett vitt spektrum av syriska texter.⁴⁰

Hemåt

När den syriska krestomatin var färdigtryckt i slutet av augusti 1807 kunde Gustaf Knös bege sig hem till Sverige, efter drygt sex år på kontinenten. Hemfärden blev dock ganska besvärlig på grund av den franska invasionen. Knös åkte landvägen mellan Göttingen och Lübeck via Magdeburg och Berlin. Därifrån tog han en båt med destination Petersburg. Skepparen lovade att släppa av honom på Gotland eller i någon annan svensk hamn på vägen. Så blev dock inte fallet. Knös släpptes först av i Kronstadt, varifrån han reste landvägen till Helsingfors och Åbo. Därifrån kunde han med en fiskebåt ta sig till Stockholm, dit han anlände i början av oktober.⁴¹

I slutet av år 1807 befann sig Knös åter i Uppsala för att tillträda tjänsten som adjunkt i

grekiska språket och litteraturen. Professor i ämnet var Christopher Dahl. Under dennes sjukdomstid, från och med vårterminen 1808, blev Knös vikarierande professor. När Dahl följande år avled sökte Knös tjänsten som hans efterträdare, tillsammans med sju andra. Kampen om professuren stod framförallt mellan två av kandidaterna, Gustaf Knös och adjunkten Nils Fredric Biberg, språkman och filosof. Tolv medlemmar av konsistoriet placerade Knös i första rummet, medan sju i stället föredrog Biberg, och Knös utsågs till professor. Biberg lämnade emellertid in besvär mot beslutet. Han hävdade att hans motståndares huvudsakliga utbildning låg inom det orientaliska språkområdet och att han själv hade längre erfarenhet av undervisning i grekiska språket och litteraturen, och dessutom fler och tyngre vägande

publikationer. Men med hänvisning till att Knös hade studerat grekiska för några av Europas stora auktoriteter och hade mycket goda kunskaper i såväl klassisk grekiska som koiné och nygrekiska stod konsistoriet fast vid sitt tidigare beslut. I slutet av november 1810 utsåg så Kungl. Maj:t. Gustaf Knös till professor i den grekiska litteraturen.⁴²

Vid samma tid gifte sig Gustaf Knös, 37 år gammal, med den tjugofemåriga Alida Olbers från Västergötland. I äktenskapet föddes två döttrar, men endast den ena, den blivande författarinnan Thekla Knös, uppnådde vuxen ålder.⁴³ År 1814 lämnade Knös den grekiska professuren för en professur i österländska språk. Därefter kunde han på allvar fortsätta med de orientalistiska studier han inlett under åren på kontinenten.⁴⁴

Noter

1. Gustaf Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 18 december 1806 (UUB, X 269ai).
2. För kortare biografier, se P.D.A. Atterbom, "Gustaf Knös" i *Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män*, band 7, s. 123–129, Uppsala 1841 och Sven Dederic "Gustaf Knös" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 21, s. 406–408, Stockholm 1975–1977. Jämför Elisabeth Mansén, *Konsten att förgylla livet. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, Lund 1993, som också innehåller en kortfattad skildring av Gustaf Knös, som var far till Thekla.
3. Ruben Josefson, *Andreas Knös' teologiska åskådning*. Stockholm 1937 och Harry Lenhammar, *Tolerans och bekännelse tvång. Studier i den svenska swedenborgianismen, 1765–1795*. Uppsala 1966.
4. Harry Lenhammar, *Tolerans och bekännelse tvång. Studier i den svenska swedenborgianismen, 1765–1795*. Uppsala 1966. Jämför Jan Häll, *I Swedenborgs labyrint: Studier i de gustavianska swedenborgarnas liv och tänkande*, Stockholm 1995.
5. Erik Hamberg, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur: studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden*, Göteborg 1985.
6. Johan Wilhelm Warholm, *Skara Stifts herdaminne*, band 1, s. 61, 63–65, 334, Mariestad 1871.
7. Knös till brodern Carl Johan, Skara, 17 mars 1792 och Ryholm, 23 april 1794 (UUB, X 269ai).

8. Knös till brodern Carl Johan, Skara, 24 december 1793, samt Ryholm, 23 april 1794 och 8 juni, 1794 (UUB, X 269ai).
9. Gustaf Knös *Pindari Olympiorum Ode quinta*, Uppsala 1797. Knös till brodern Carl Johan, Uppsala 30 juli 1798, Uppsala 10 mars 1800 (UUB X 269ai). Jämför också Gustaf Knös disertation *pro exercitio*, benämnd *Paulinam dictionem aposthaskein tä hamartia*, Rom VI, 2.10, Uppsala 1794.
10. Knös till brodern Carl Johan, Skara, 24 december 1793 (UUB, X 269ai).
11. Teser och dikter från "Sällskapet för hjertat" återfinns i UUB, X 269bl. *Skaldestycken af Ossian*, utgivna anonymt i 3 häften, Uppsala 1794–1800.
12. Knös till brodern Carl Johan, Uppsala, 20 oktober 1800 (UUB, X 269ai).
13. Knös till brodern Carl Johan, Lund 1801 (UUB, X 269ai) och meritlista, 20 februari 1813 (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 478: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1813–1814). För en studie om Norberg, se Christer Westerdahl, *Från Norrtjärn till Konstantinopel. Matthias Norberg (1747–1826), orientalist och humanist*, Örn-sköldsvik och Stockholm, 1990.
14. Knös till brodern Carl Johan, Lund, 9 juli och 20 augusti 1801 (UUB, X 269ai).
15. Dagboksanteckning, Köpenhamn, 21 oktober 1801 (UUB, X 270h).
16. Heinrich Klenz, "Tychsen, Oluf Gerhard", *Allgemeine Deutsche Biographie*, band 39, s. 38–51, Berlin 1895.
17. Dagboksanteckning, Rostock, 31 december 1801 (UUB, X 270h, fol. 412r)
18. Knös till C.C. Gjörwell, Rostock, 1802 och Paris, 1802 (KB, Ep. G 7:34), samt Knös studieanteckningar i arabiska och persiska i UUB, R 121. Jämför Knös till brodern Carl Johan, Rostock, 10 januari 1802 (UUB, X260ai).
19. Knös till C.C. Gjörwell, Rostock, 1802 (KB, EP. G 7:34). Se även intyg från Tychsen, Rostock, 31 mars 1805 (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 478: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1813–1814).
20. Intyg från Silvestre de Sacy, Paris, 16 april 1805 (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 478: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1813–1814).
21. Knös till C. C. Gjörwell, Paris, 15 november 1802 (KB, Ep. G 7:34). Om Åkerblads liv och verksamhet, se Christian Callmer, "Johan David Åkerblad. Ett bidrag till hans biografi", *Lychnos* 1952:130–185.
22. Intyg från Jean-Baptiste d'Ausse de Villosion, Paris, 22 april 1805 (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 476: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1807–1810).
23. UUB, X 269bf innehåller Knös dagboksanteckningar från åren 1803–1804, 1810, 1818–1822, samt fragment från 1799–1800 i sammanlagt nio små anteckningsböcker. Anteckningar från åren 1798–1800 återfinns också i UUB X 269bl och noteringar från 1800–1802, samt fragment från åren 1805–1808 och 1822–1828 i UUB X 270h.
24. Knös till C. C. Gjörwell, Paris, 1802 (KB, Ep. G 7:34).
25. Knös till brodern Carl Johan, Paris, 7 januari 1803 (UUB, X 269ai).
26. P.D.A. Atterbom "Gustaf Knös", *Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män*, vol. 7, s. 123–129, Uppsala 1841.
27. *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen* 1734–1837, Hildesheim 1937.
28. Se Knös studieanteckningar från Göttingentiden i UUB X 269bh, bi, bk, och bl samt brev från Knös till N. F. Palmstierna, Göttingen, 6 maj och 20 maj 1805, samt 15 maj 1806 och 2 februari 1807 (RA, Palmstiernska samlingen, vol. 38).
29. Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 21 januari 1805 (UUB, X 269ai).
30. Knös till N. F. Palmstierna, Göttingen, 15 maj 1806 (RA, Palmstiernska samlingen, vol. 38).

31. Knös till N. F. Palmstierna, Göttingen, 1 september 1806 (RA, Palmstiernska samlingen, vol. 38).
32. Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 20 juni 1805 (UUB, X 269ai).
33. Gustaf Knös, *Disquisitio de fide Heroditi qua perhibet Phoenices Africam navibus circumvectos esse cum recentiorum super hac re sententiis excussis. Adendum est specimen sermonis arabici vulgaris seu initium historiae filii regis Azad Bacht e codice inedito typis descriptum et in latinam conversum*. Göttingen 1805
34. Knös till N. F. Palmstierna, Göttingen, 4 november 1805 (RA, Palmstiernska samlingen, vol. 38).
35. Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 8 april 1805 (UUB, X 269ai). Jämför Villoisons intyg, Paris, 22 april 1805. (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t., vol. 476: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1807–1810).
36. Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 21 januari 1805 (UUB, X 269ai).
37. Gustaf Knös, *Historia decem vezirorum et Filii regis Azad Bacht inserti undecim aliis narrationem*. (Kitab Qissat al-'asr wuzara' wa-ma gara lahum ma'a ibn al-malik Azad Baht), Göttingen 1807.
38. Knös till C. C. Gjörwell, Göttingen, 2 april 1807 (KB, Ep. G7:37) samt Knös till brodern Carl Johan, Göttingen, 22 juni 1807 (UUB, X 269ai). Den franska översättningen av *Historien om de tio vezirerna* återfinns i UUB, X 269bl.
39. Gustaf Knös, "De lingua sabaeorum", i *Commentationes Societatis Regiae Scientorum Göttingensis recentiores*, Göttingen 1807
40. Gustaf Knös, *Chrestomathia syriaca maximam partem e codicibus manu scriptis collecta*, Göttingen 1807. Knös till brodern Carl Johan, på resa till Hamburg, 1 maj 1807 (UUB, X 269ai).
41. Knös till brodern Carl Johan, 2 oktober 1807 (UUB, X 269ai) samt Knös till C. C. Gjörwell, Uppsala, 16 oktober 1807 (KB, Ep. G7:38).
42. Handlingar rörande tillsättningen av professuren i grekiska 1810. (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t., vol. 476: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1807–1810).
43. Elisabeth Mansén, *Konsten att förgylla vardagen: Thekla Knös och romantikens Uppsala*. Lund 1993.
44. Handlingar rörande tillsättningen av professuren i österländska språk, 1814. (RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t., vol. 478: Skrivelser från akademikanslern, *Consistorium Academicum* i Uppsala, 1813–1814). Jämför Gustaf Knös, *Historia decem vezirorum et filii regis Azad Bacht ex Arabico in Latinum conversa*, uppdelad i 45 dissertationer, Uppsala 1814–1818.

Referenser

Otryckt material

Kungliga Biblioteket (KB)

Ep. G 7:34; Ep. G7:37; Ep. G7:38

Riksarkivet (RA)

Palmstiernska samlingen, vol. 38; Skrivelser till

Kungl. Maj:t, vol 476, 478.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

R 121, X 269ai, X 269bf X 269bh, X 269bi, X

269bk, X 269bl, X 270h

Litteratur

- Atterbom, P.D.A., "Gustaf Knös", *Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män*, vol. 7, s. 123–129. Uppsala, 1841.
- Callmer, Christian, "Johan David Åkerblad. Ett bidrag till hans biografi". *Lychnos* 1952, s. 130–185.
- Dederling, Sven, "Gustaf Knös", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 21, s. 406–408. Stockholm, 1975–1977.
- Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1837. Hildesheim, 1937.
- Hamberg, Erik, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur: studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden*. Göteborg, 1985.
- Häll, Jan, *I Swedenborgs labyrint: Studier i de gustavianska swedenborgarnas liv och tänkande*. Stockholm, 1995.
- Josefson, Ruben, *Andreas Knös' teologiska åskådning*. Stockholm, 1937.
- Klenz, Heinrich, "Tychsen, Oluf Gerhard", *Allgemeine Deutsche Biographie*, band 39, s. 38–51. Leipzig, 1895.
- Knös, Gustaf. *Paulinam dictionem aposthäskein tä hamartia*, Rom VI, 2.10, [Akademisk avhandling, preses Christopher Dahl]. Uppsala, 1794.
- , *Pindari Olympiorum Ode quinta*, [Akademisk avhandling, preses Christopher Dahl]. Uppsala, 1797.
- , *Disquisitio de fide Heroditi qua perhibet Phoenices Africam navibus circumvectos esse cum recentiorum super hac re sententiis excussis. Adendum est specimen sermonis arabici vulgaris seu initium historiae filii regis Azad Bacht e codice inedito typis descriptum et in latinam conversum*. Göttingen, 1805.
- , *Historia decem vezirorum et filii regis Azad Bacht insertis undecim aliis narrationibus*, (Kitab Qissat al-'asr wuzara' wa-ma gara lahum ma'a ibn al-malik Azad Baht). Göttingen, 1807.
- , "De lingua sabaeorum", i *Commentationes Societatis Regiae Scientorum Gottingensis recentiores*. Göttingen, 1807.
- , *Chrestomathia Syriaca maximam partem e codicibus manu scriptis collecta*. Göttingen, 1807.
- , *Historia decem vezirorum et filii regis Azad Bacht ex Arabico in Latinum conversa*. Uppsala, 1814–1818 [sammanlagt 45 dissertationer].
- , *Samtal med mig sjelf om werlden, menniskan och Gud*. Uppsala, 1824.
- , *Försök att utreda några wigtiga frågor. Ett tillägg till skriften Samtal med mig sjelf om werlden, menniskan och Gud*. Uppsala, 1827.
- Lenhammar, Harry, *Tolerans och bekännelsetvång. Studier I den svenska swedenborgianismen 1765–1795*. Uppsala, 1966.
- Mansén, Elisabeth *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*. Lund, 1993.
- Skaldestycken af Ossian*, 3 häften. Uppsala, 1794–1800.
- Warholm, Johan Wilhelm. *Skara Stifts Herdaminne*, band 1. Mariestad, 1871.
- Westerdahl, Christer. *Från Norrtjärn till Konstantinopel: Mathias Norberg (1747–1826), orientalist och humanist*. Örnsköldsvik och Stockholm, 1990.

Marie Sophie Schwartz, August Strindberg och det moderna genombrottet

GUNLÖG KOLBE

Föregångskvinna

I boken *Porträtter, intervjuer och skizzer* (1889) av Thore Blanche finns ett kapitel som heter "Ett besök hos Marie Sophie Schwartz".¹ Här beskriver Blanche hur han som ung man besöker den åldrade författarinnan Marie Sophie Schwartz (1819–1894). Besöket sker under slutet av 1880-talet, under det moderna genombrottets glansdagar i svensk litteratur. Strindberg, som räknas som det moderna genombrottets förgrundsfigur, är kontroversiell och stridbar. Han har publicerat *Röda rummet* (1879), det moderna genombrottets storverk, och *Giftas I* (1884). 1880-talet är också ett årtionde då kvinnofrågan diskuteras livligt och kvinnorna organiserar sig för ett mer jämlikt samhälle. I "Ett besök hos Marie Sophie Schwartz" frågar Blanche hur Marie Sophie Schwartz ser på den moderna litteraturen, vad hon tycker om den och ställer hennes författarskap i relation till den. Vidare diskuterar han hur hon lyckats kombinera sin

yrkesroll med sin kvinnoroll på ett, enligt honom, föredömligt sätt eftersom hon sätter sitt moderskap före sitt författarskap.

Marie Sophie Schwartz' författarskap kan sägas karakteriseras av en stark vilja av att övertyga läsaren om ett bestämt budskap. Hon vill få läsaren att omfatta hennes syn på människan och uppfostrans betydelse. Dessutom hyser hon ett starkt engagemang för klassfrågan och kvinnofrågan. När det gäller kvinnofrågan skriver hon inom den komplementära könsrolls-ideologins ramar men är inte helt entydig i sitt budskap om kvinnans roll. I denna ideologi, som tydligt framträder i Rousseaus roman *Émile, ou l'éducation* (1762), är mannen stark, aktiv och utåtriktad medan kvinnan är svag, passiv och känslösam. Mannen ska verka i den stora världen och kvinnan ska begränsa sig till den lilla världen. I denna värld ska hon vara en riktig kvinna som påverkar sin omgivning så att hennes man, barn, ja alla hon kommer i kontakt med, blir 'goda människor'.

Många av Marie Sophie Schwartz romaner kallas för "tendensromaner" därför att hon i dem diskuterar det problem som ligger henne närmast hjärtat – klassfrågan. Hon väjer inte för att på olika sätt skildra hur etablissemangen utnyttjar de svaga i samhället – vare sig de är barn, kvinnor eller fattiga. I *De värnlösa* (1852) tas t.ex. en diskussion om barnprostitution upp och de rika överklassmännen som inte drar sig för att utnyttja barn skildras skoningslöst. Enligt en samtida avhandling, *Om Tendens-Romanen* från 1851 av Edvard Flygare under inseende av Atterbom, karakteriseras tendensromanen som ett skönlitterärt verk där författaren försöker övertyga läsaren i en social fråga. Nedan vill jag pröva om Marie Sophie Schwartz kan ses som en inspiratör till det moderna genombrottet, där man ju ville sätta problem under debatt, genom att se hur hon hanterar klassfrågan i sin första 'tendensroman' *Tvenne familjemödrar* (1859) eftersom hon där ställer adel mot borgerskap och så tydligt tar parti för det senares värderingar.² Jag vill också närmare undersöka relationen mellan Marie Sophie Schwartz och August Strindberg. Kanske kan man i hennes skrifter spåra tankar och motiv som Strindberg kommer att vidare-skriva.

I Blanches intervju med Marie Sophie Schwartz understryks att hon följer med sin tid och på frågan vad hon tycker om de moderna författarna svarar hon att hon inte förstår dem, men anser att de menar väl, och att det är en underlig väg som för dem till sanningen. Hon säger sig ha läst alla de unga Sveriges författare, så väl manliga som kvinnliga, och menar att det de mest saknar är talang och att det de mest äger är självtillit. Detta är ett hårt omdöme, skyndar sig

Blanche att kommentera, men drar sig inte, trots det, för att understryka hennes beläsenhet och förmåga att bedöma den nya litteraturen. Hon har, säger hon, blivit mycket obehagligt berörd av Zolas *Fällan* och vill inte läsa något mer av honom. Däremot beundrar hon Dostojevskij mycket och anser att *Raskolnikov* är "ett av de märkligaste arbeten som någonsin skrivits."³ En nordisk författare som hon sätter högt är Kielland, särskilt hans noveller. Om August Strindberg blir omdömet: "det är inte blott en stor talang, det är ett geni."⁴ Intressant är att Marie Sophie Schwartz inte tar avstånd från honom utan sätter honom främst bland genombrottets författare. Här gör hon en tydlig markering och visar att hon är en kvinna med bestämda åsikter. Kanske känner hon igen tankar från sitt eget författarskap i hans.

När samtalet kommer in på hennes eget författarskap talar man först om hennes stora produktivitet och hon försvarar sig med att hon var tvungen att skriva så mycket som möjligt för att hon hade tre söner att uppfostra. 1852 publicerade hon, säger hon, en kort novell "Förtalet" i Originalbiblioteket och fick ett honorar på 10 kronor. Därefter följde *De värnlösa* (1852) för vilken hon fick 25 kronor arket. Hennes honorar steg därefter till 75 kronor arket. 1859 publicerades romanen *Tvenne familjemödrar* i *Aftonbladet* eftersom den tidningen betalade bäst och för romanen *Skuld och oskuld* (1860) fick hon där 2600 kronor. Efter 1864 utgavs Marie Sophie Schwartz arbeten först i Tyskland eftersom hennes tyske förläggare betalade mer och först ett år senare utgavs de i Sverige. Hennes arbeten oversattes till norska, danska, tyska, franska, engelska och polska. Hon kan, menar Blanche, med

Marie Sophie Schwartz. Foto: Bertha Valerius, Stockholm. Kungliga biblioteket, Stockholm

rätta vara stolt över sina framgångar. Men det är hon inte. Hon är, skrivs det, medveten om bristerna i sina arbeten och den ödmjukhet hon visar borde, menar Blanche, göra henne till ett mönster för många andra författare. Här kommer författarinnan i andra rummet och kvinnan och modern i det första.

Men kombinationen kvinna och författare är inte helt enkel och man frågar sig hur ödmjuk och kvinnlig Marie Sophie Schwartz är i sina skrifter och om inte den ödmjukhet hon visar inför den egna skrivarförmågan är en överlev-

nadsstrategi och väl inövad roll. Blanche nämner att Marie Sophie Schwartz var en av de första kvinnorna i Sverige som i skrift verkat för kvinnans emancipation, i fyra noveller, under rubriken "Qvinnan som näringsidkare" som trycktes av August Blanche, i *Ny Illustrerad Tidning* 1857. Men Blanche skyndar sig att tillägga att Marie Sophie Schwartz är missnöjd med den väg som kvinnans emancipation nu tagit eftersom hon, skriver han : "...hyser nemligen den föreställningen att qvinnan dock af naturen är bestämd för andra göromål än mannen."⁵

På ytan porträtteras alltså den åldrade kvinnan som dragit sig tillbaka i familjens hägn men samtidigt ges ett antal intressanta upplysningar i texten som talar mot bilden av den ödmjuka, lydiga och milda familjekvinnan som lever nöjd inom hemmets väggar. För det första porträtteras en f.d. strängt yrkesarbetande och mycket framgångsrik författarinna. Hon har lyckats försörja sig och sin familj med sina skrifter och kan uppenbarligen förhandla och få ut mesta möjliga pengar för sina skrifter. Vidare är Marie Sophie Schwartz beläst och följer med i sin tids litteratur och har mycket bestämda åsikter om det hon läser. Dessutom poängteras att hon var en av de första kvinnorna, som i skrift, i Sverige, skildrade kvinnans emancipation. Dessa upplysningar bör sättas mot bilden av den ödmjuka och blygsamma kvinna som beskrivs. Då blir bilden av den åldrade författarinnan genast mer komplex. Blanche är en stor beundrare av Marie Sophie Schwartz och sätter hennes författarskap i relation till genombrottets då han menar att de unga författarna kan lära sig av den åldrade författarinnan.

Tvenne familjemödrar

Marie Sophie Schwartz' roman *Tvenne familjemödrar* utgavs 1859, trettio år före Blanches besök hos henne. Hon kallar den själv för sin första tendensroman och sin bästa roman. Jag vill pröva vad det är Marie Sophie Schwartz i romanen *Tvenne familjemödrar* vill övertyga läsaren om – om kvinnofrågan och klassfrågan fokuseras på ett sätt som kan göra det rimligt att anta att det moderna genombrottets författare blev inspirerade av Schwartz. Som rubriken säger kommer två kvinnor att skildras. Intressant blir då att se hur de skildras; vad som är förebildligt respektive avskräckande i dessa kvinnskildringar och att pröva om Marie Sophie Schwartz begränsar sig till familjesfären eller om hon går utanför den och skildrar en större social fråga.

I min avhandling *Om Konsten att Konstruera en Kvinna. Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner* (2001)⁶ visar jag att en mängd s.k. rådgivare utgavs för kvinnan. I dessa gavs detaljerade anvisningar om hur hon skulle vara. Intressant är att gränserna mellan dessa didaktiska rådgivare och populärromanen är flytande och att de båda genrerna ömsesidigt påverkar varandra. En rådgivare kan vara en fiktionsberättelse och en roman kan vara en rådgivare. Marie Sophie Schwartz skrev både rådgivare och populärromaner. I 1800-talets rådgivningstradition är konstruktionen av den riktiga kvinnorollen en mycket viktig tankestruktur. Frågan om hur en riktig kvinna ska vara framvisas och diskuteras oupphörligt. Den riktiga kvinnan kontrasteras mot sin motsats, det avskräckande kvinnliga exemplet. Denna kvinna är oftast ifrågasättande,

lärd, arg och vacker medan den förebildliga kvinnan är 'naturlig', känslig, mild och förlåtande. Båda kvinnotyperna kan föras långt tillbaka i historien men tydligast framträder de i den komplementära könsrollsideologin som kom att bli den dominerande tankestrukturen under 1800-talet.

Tvenne familjemödrar är konstruerad runt två starka kvinnor, professorskan von Krug och de relationer hon har till sin familj och sin omgivning och Malin Pehrson, professorskans svägerska och hennes värld. Dessa två världar är varandras motsatser – liksom kvinnorna är det. Man kan se det som att Schwartz detaljerat porträtterar det avskräckande och det förebildliga kvinnliga exemplet. I professorskans värld är hennes projekt att få sina båda barn ståndsmässigt gifta och att själv få omgivningens aktning. För att nå sina mål är professorskan beredd att offra allt. När dottern Albertine vägrar att gifta sig med en greve eklaterar modern trots det förlovningen och vill tvinga Albertine att säga ja. När sonen Albert vill gifta sig med en judinna tar professorskan helt avstånd från honom. Hennes motståndare i berättelsen är professorn, barnen och till slut hennes kropp som sviker henne – hon blir blind. Men trots att hon blir hjälpt och får tillbaka sin syn vägrar hon att ändra sig och dör ensam, okuvlig och stolt. Professorskan von Krug porträtteras som en avskräckande familjetyrann som krossar alla i sin väg och till slut själv blir krossad eftersom hon låtit en egenskap, högmodet utvecklas till en så allomfattande passion att det förbränner allt i sin väg.

Det andra, och förebildliga exemplet, är Malin Pehrson. Hon är en bondflicka som blivit gift med professorskan von Krugs bror, majoren.

Hennes förhållande till dottern är en kontrast till den kalla maktkamp som finns mellan professorskan och Albertine. Både majorskan och hennes dotter Jenny porträtteras som förebildliga, goda exempel enligt den komplementära könsrollsideologins tankar. Även när det gäller synen på den borgerliga och den adliga människans värde är professorskan och majorskan varandras motsatser. Där professorskan är beredd att göra allt för att få en grevlig dotter tycker majorskan snarare att adelskap är en belastning där gamla felaktiga värderingar fått förstöra människan. Särskilt tydligt blir detta då Jenny läxar upp en baron för, som hon tycker, hans överksamma liv. Schwartz skriver:

"I bibehållen alla en inrotad tro på ett bättre ursprung; detta gör, att I uppfostrer edra barn till veklingar och oduglingar. I fall en adelsman eger förmögenhet, likasom ni, blir det honom från barndomen en vana att andra tänka och handla för honom. Sjelf anser han sig för god, af ett för ädelt ursprung, att arbeta. Hade ni varit ofrälse, icke haft ett sedan uråldriga tider berömdt namn, så hade edra föräldrar, om ni än varit aldrig så rik, gifvit er en uppfostran, införlifvat er med vanor, hvilka gjort det omöjligt för er att framläpa det överksamma lif ni nu för. Ni hade då skött edra egendomar deltagit i kommunens angelägenheter och styrelse, bevisat landtbruksmöten, nitälskat för allt framåtskridande och spridit välmåga och lycka omkring er." (s. 78–79)

Här porträtteras avslutningsvis den gode mannen, 1800-talets idealman, mannen som tack vare egen förtjänst gör karriär och intar en betydande position i samhället, i romanen exemplifierad av Albertines fästman, läkaren. Den gode mannens hjälpare är den goda kvinnan. Den go-

da kvinnans projekt är att i allt stödja man, barn och vara en exemplarisk husförestånderska – det nya borgerliga samhällets stöttepelare. Jennys mor Malin är en sådan kvinna. När sonen förälskat sig i en kvinna av tvivelaktigt rykte tar hon inte avstånd från honom som professorskan gjorde med sin son, istället försöker hon att uppfostra den unga kvinnan.

De två kvinnorna, professorskan och majorskan genomgår parallella provningar i berättelsen. Båda är gifta med 'besvärliga män', båda har olydiga barn och båda blir sjuka. Men sättet de möter sina provningar på är helt olika. Majorskan möter sina provningar som en riktig kvinna, hon gör sitt bästa och anpassar och fogar sig medan professorskan inte viker en tum från sina åsikter – övertygad om att hon alltid har rätt. Här ser man alltså hur Marie Sophie Schwartz använder sig av rådgivarnas berättartekniska strategier där det förebildliga och det avskräckande kvinnliga exemplet möter sina provningar och den komplementära könsrollsideologins tankestruktur som grund i sin roman *Tvenne familjemödrar*. Kanske får man då uppfattningen att texten liksom budskapet är okomplicerat. Men som i romanen *En fäfsång mans hustru* (1861) porträtterar Marie Sophie Schwartz i *Tvenne familjemödrar* en ung kvinna, Minna, som enligt rådgivartraditionen kan ses som ett avskräckande kvinnoexempel. Minna har vuxit upp hos professorskan som leksyster till Albertine och blivit behandlad som en tjänsteflicka. Det visar sig dock att flickorna är kusiner. Minna lyckas genom list och manipulation gifta sig med den greve som professorskan ville se som man till Albertine. Minna behandlar sin man som luft – men straffas inte vilket i sig är intres-

sant och visar att Schwartz inte ger ett så entydigt budskap om hur kvinnan ska vara mot mannen som man först kan tro. Det finns alltså en öppning mot nya tankestrukturer i berättelsen och ansatser till porträtt av den självständiga kvinnan som det moderna genombrottets kvinnliga författare skildrade – kvinnor som gör uppror mot samhällets konventioner.

När det gäller adelshögfärden är dock budskapet entydligt. Den människa som bedömer andra och sig själv efter börd och titlar tillhör enligt Schwartz en förgången tid. Här blir porträtten satiriska som i professorskans fall och omdömena hårda – ett drag som återfinns än tydligare i Schwartz romaner *Mannen af börd och kvinnan af folket* (1858) och dess efterföljare *Arbetet adlar mannen* (1859) där kvinnoroll, adelshögfärd och kärlek än en gång sätts i centrum. Schwartz är förespråkare för ett 'modernt', mer jämlikt samhälle och i tendensromanens form propagerar hon för sina åsikter.

Marie Sophie Schwartz fortsätter så genom hela sitt författarskap att porträttera kvinnor, förredömliga och avskräckande och vill på så sätt roa och uppfostra sina läsare. Den komplementära könsrollsideologins tankemönster återkommer ständigt och får en röst i hennes författarskap men hon öppnar också för ett ifrågasättande genom att införa upproriska kvinnor som inte straffas i sina berättelser.

Journalistkollegor

Våren 1872 flyttade August Strindberg till Stockholm för att försöka försörja sig som journalist. Han är en ung man på 23 år. Han sökte sig till *Stockholms Aftonpost* och till *Svalan*. *Weckotid-*

ning för familjekretsar. Ulf Boëthius skriver i *Strindberg och kvinnofrågan till och med Giftas I* (1969)⁷ att Strindberg nog ville medarbeta i dessa tidningar eftersom båda var nystartade och därför kunde tänkas vara positiva till "nya, oprövade medarbetare".⁸ I *Stockholms Aftonpost* fick Strindberg, menar Boëthius, utlopp för sitt engagemang för de förtryckta i samhället. Strindberg predikar, skriver Boëthius, de förtrycktas lov och vill bl.a. ha fri undervisning för arbetare vid den planerade Stockholms högskola. Han tycker särskilt illa om de bildades förakt för arbetarna. Som ett exempel på Strindbergs starka engagemang nämner Boëthius att Strindberg i von Rosens tavla "Erik XIV och Karin Månsdotter" ser paret som "de hittills förtrampade i kungaborgen". Erik XIV är den "viljestarke, fanatiska demokraten" och Karin ses som "den ädla, lidande, förlåtande kvinnan av folket".⁹ Boëthius menar att Strindbergs formulering kan ses som att Strindbergs engagemang med de förtryckta även omfattar kvinnorna. Det tror jag är riktigt men jag menar att formuleringen också syftar på den på sin tid så kända romanen *Mannen af börd och Kvinnan af folket* av Marie Sophie Schwartz. Denna roman utgavs första gången 1858 och man skrev redan 1883 i *Svenskt biografiskt lexikon* att "Få vittra arbeten hafva i vårt land lästs så mycket som denna roman"¹⁰ och den hade 1895 tryckts i fyra upplagor. Boken ingick dessutom, skriver Boëthius, i Strindbergs boksamling.

Strindbergs tidiga intresse av och engagemang i 'kvinnofrågan' märks tydligast av att han faktiskt medarbetade i 'fruntimmerstidningen' *Svalan*. Redaktör var Josefina Wettergrund (1830–1903), mest känd under pseudonymen

August strindberg. Teckning av Lars Fohlin.

Lea. Eva Heggstad skriver i *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (1991)¹¹ att Lea gjort 'litterär karriär' i 1800-talets Sverige. Hon debuterade med *Småbitar på vers och prosa* (1858) och skrev både barn och vuxenlitteratur. 1872–1875 var hon redaktör för *Svalan*. Typiskt för henne är, skriver Heggstad, den korta och humoristiska, ibland allegoriska berättelsen. I t.ex. novellen "Miss Pull-Pull" i (*Valda berättelser*, 2:2, 1880) diskuteras den kvinnliga författarens situation på detta sätt. Intressant är att Heggstad pekar på Josefina Wettergrunds affärssinne och medvetenhet om sitt värde. Ett drag som vi också såg hos Marie Sophie Schwartz. Albert Bonnier får t.ex. motvilligt gå med på att betala det pris hon begär – 300 kronor – för "sex små poem" trots

att han tycker att det är alldeles för dyrt. Båda författarinnorna förhandlar alltså framgångsrikt med sina verk. De är exempel på den nya tidens yrkesförfattare.

Boëthius understryker Strindbergs sympatiska inställning till den kvinnosyn som tidskriften förespråkade. Man var för en syn på kvinnan där man ansåg att kvinnans uppgift främst var att ägna sig åt hemmet. För att på ett riktigt sätt kunna göra detta behövde kvinnan uppfostras och man förespråkade en mer praktisk och allvarlig uppfostran än den som gavs de unga kvinnorna i tidens pensioner. I tidskriften angrep man kvinnor som var "halfklärda tokor utan begrepp om huslighet" och förespråkade "sunda, lifskraftiga enkla qvinnor, som förena huslighet med allmänbildning, smak i klädsel med enkelhet, kärlek till sina barn med förnuft och som utbyta de mördande supéerna mot hemtrefliga samqväm, der rätterna och toilettorna äro bisaker".¹² Som Boëthius påpekar hade detta ideal gammal hävd. Han skriver att det förekom hos Wallin och hos många av dem som under 1850- och 1860-talen krävde en förbättrad kvinnlig uppfostran, t.ex. författarinnan Marie Sophie Schwartz som i sina arbeten, menar Boëthius, intagit en ståndpunkt i kvinnofrågan som mycket påminde om *Svalans*.

Genom tidskriften *Svalan*, uppfostrades, vill jag hävda, den kvinnliga läsaren på ett liknande sätt som i rådgivningsböckerna. Man hade en kvinnosyn, som överensstämmer med rådgivarnas, och det kvinnoideal som *Svalan* förespråkade kan föras tillbaka till hela den tradition av rådgivningslitteratur som under början av 1800-talet i stor mängd gavs ut och lästes i Sverige. Redan i den under hela 1800-talet så kända rådgivnings-

boken *Herr J.H. Campes Faderliga Råd till sin Dotter. En Afhandling swarande mot Theophron, för den upväxande Quinliga Ungdomen* (1798 och 1804) framställs den lagom bildade borgerliga kvinnan som ett ideal. I rådgivningsböckerna under 1800-talet kunde denna idealbild variera något. Å ena sidan har vi den folkliga kvinna som porträtteras i Anders Nordells rådgivningsbroschyr *En gammal Mans Faderliga Råd och Fidei-Comissibref till sina Döttrar, huru de och deras Efterkommande böra sig skicka i Giftermålsståndet, för att blifwa wärdiga, dygdiga, hushållsaktiga och lyckliga Makar och Husmödrar. En Imitation och Sammandrag af Boken Campes Faderliga Råd till sin Dotter* (1808) – hon har väldigt lite bildning. Å andra sidan har vi hjältinnan i *Bref till Henriette*** om kvinnans värde, plikter, rättigheter och bildning* (1800) som bokstavligt slänger sin bildning på elden för att kunna ägna sig åt man, barn och hem. Gemensamt för kvinnorna är dock att de inser att deras främsta plikt är att vara maka, mor, uppfostrarinna och hushållsrestånderska. De hundratals rådgivningsböcker som gavs ut i Sverige under 1800-talet kan, menar jag, ses som variationer på Campes grundläggande text. I en del rådgivningsböcker lägger man fokus på kvinnans andliga utveckling, i andra åter på hennes husliga utveckling och i de mest intressanta lägger man, genom att använda sig av mer eller mindre utförliga fiktionsberättelser fokus på kvinnans psykologiska och känslomässiga utveckling. Här kan kvinnan leva sig in i berättelserna och leva med i hjältinnans vardag och under läsningen genomgå en liknande psykologisk utveckling som hjältinnan genomgår.

Som Boëthius skriver diskuterades ofta kvinnofrågor i *Svalan*. Under 1870-talet ges här alltså

ett forum där kvinnofrågor livligt diskuteras och där man förespråkar en bestämd kvinnosyn – där kvinnoidealet är den lagom bildade borgerliga kvinnan som helhjärtat ägnar sig åt man, barn och hem. *Svalans* kvinnopolitik bestäms självklart av dess redaktion och framskrivs av dess medarbetare. Som nämnts medarbetade Strindberg i *Svalan*. Det gjorde även Marie Sophie Schwartz.

Finns då en överensstämmelse i kvinnofrågan som svarar mot den *Svalan* förespråkar mellan den unge August Strindberg och Marie Sophie Schwartz? Förutom att förorda den lagom bildade borgerliga kvinnan som helhjärtat ägnar sig åt hemmet förespråkade *Svalan* även den ogifta kvinnans rätt att försörja sig själv. Marie Sophie Schwartz hade som nämnts redan 1857 skrivit novellerna "Kvinnan som näringsidkare". I novellen "Författarinnan och hennes man" (1864) diskuterar Marie Sophie Schwartz åter den kvinnliga författarinnans problematiska tillvaro och belyser svårigheterna med att både författa och att vara en god maka och mor.

I *Svalan* 26 april 1872 har Strindberg en artikel införd om en av 1800-talets mest framgångsrika författarinnor, Wilhelmina Stålberg (1803–1872). Hon var, som Eva Borgström skriver i *'Om jag får be om ölost'. Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik* (1991),¹³ en av de mest produktiva kvinnliga författarinnorna under 1800-talet. Hon debuterade med *Min ungdoms idealer* (1826) och fick sitt publikgenombrott med romanen *Emmas hjerta* (1839). Dessa följdes av ett 70-tal verk i olika genrer. Hon var dessutom verksam som översättare, redaktör för *Illustrerad tidning för fruntimmer* åren 1853–1855 och gav ut *Anteckningar om svenska*

qvinnor 1864–65. Wilhelmina Stålberg hade skrivit en motskrift till C.J.L. Almqvists omdiskuterade verk *Det går an. En tafla ur lifvet* (1839) där han förespråkar ett fritt kärleksförhållande mellan man och kvinna. Hennes motskrift heter *Eva Widebeck, eller Det går aldrig an. En arabesk ur Lifvet* (1840) och i den är det Sara Widebecks äldsta dotter Eva som beklagar moderns förvimmelser. Som Borgström påpekar är det enligt Stålberg männen som dikterar villkoren för den olegaliserade kärleken och kvinnorna som blir dess förlorare. Strindberg är i sin artikel positivt inställd till det mod författarinnan visat då hon valt författarbanan trots de fördomar som fanns mot kvinnliga författare och han jämför henne med den franska författarinnan George Sand och med Fredrika Bremer. Intressant blir då att Strindberg väljer att så tydligt ta parti för dessa författare när han berömmar hennes mod och författargärning. Han menar att den kvinnliga författarinnans villkor bör uppmärksammas och förbättras. Denna ståndpunkt förefaller ligga långt från tankarna hos den kvinnohatande gigant som Strindberg ofta framställs vara.

Genom tidskriften *Svalan* kan man alltså finna länkar mellan den unge August Strindberg och Marie Sophie Schwartz. De var båda medarbetare i tidskriften och förespråkade dess kvinnoideal samtidigt som ingen av dem drar sig för att uppmärksamma och diskutera den kvinnliga, självförsörjande författarens situation.

Marie Sophie Schwartz hos Strindberg

Som jag tidigare skrev finns även indirekta referenser till Marie Sophie Schwartz hos Strindberg. Jag nämnde då uttrycket 'kvinnan av fol-

ket' som jag menar syftar på Marie Sophie Schwartz' kända roman. Men det finns fler exempel. Boëthius ger ett annat exempel där han menar att Strindberg i hög grad påverkats av Marie Sophie Schwartz. Jag talar om Strindbergs inledning till *Röda rummet* – som kallas den första moderna svenska romanen – som lyder:

"Det var en afton i början av maj. Den lilla trädgården på Mosebacke hade ännu ej blifvit öppnad för allmänheten, och rabatterna voro ej uppgrävda; snödropparne hade arbetat sig upp genom fjolårets lövsamlingar och höllo just på att sluta sin korta verksamhet för att lämna plats åt de ömtåligare saffransblommorna, vilka tagit skydd under ett ofruktamt päronträd; syrenerna väntade på sydlig vind för att gå i blom, men lindarne bjödo ännu kärleksfilter i sina obrustna knoppar åt bofinkarne, som börjat bygga sina lavklädda bon mellan stam och gren; ännu hade ingen mänskoft trampat sandgångarne sedan vinterns snö gått bort, och därför levdes ett obesvärat liv därinne av både djur och blommor. Gråsparvarne höllo på att samla upp skräp, som de drogos om spillror av rakethylsor från sista höstfyrverkeriet, de plockade halmen från unga träd som året förut slupit ur skolan på Rosendal – och allting sågo de! De hittade bäréglappar i bersåer och kunde mellan stickorna på en bänkfot draga fram hårtappar efter hundar, som icke slagits där sedan Josefinadagen i fjor. Där var ett liv och kiv.

Men solen gled över Liljeholmen och sköt hela kvastar av strålar mot öster; de gingo genom rökarne från Bergsund, de ilade fram över Riddarfjärden, klättrade upp till korset på Riddarholmskyrkan, kastade sig öfver Tyskans branta tak, lekte med vimplarne på skeppsbrobåtarna, illuminerade fönstren på stora Sjötul-len, eklärerade Lidingöskogarne och tonade bort i ett rosenfärgat moln, långt, långt ut i fjärran där havet ligger."

Denna inledning kan, menar Boëthius, jämföras med Marie Sophie Schwartz' inledning till *Blad ur Qvinnans lif* (1859):

”En vacker afton i maj 18- sken solen klar och härlig ned på Stockholm och dess sköna nejder. Hon speglade sitt glödande anlete i Mälarens böljor och tycktes med sina sänkta strålar viska om hopp och glädje åt den nyvaknande naturen, hvilken i sin grönskande knoppning, blyg och leende, bekräftade de gifna löften, solens strålar under dagen gifvit. – Det var en afton, ljuf och stilla som ett barns aftonbön.”

Otvivelaktigt visar de båda inledningarna likheter. Särskilt märkbart är det i inledningsfraserna som nästan är identiskt lika. Strindberg gör en överblick över trädgården i Mosebacke för att därefter beskriva hur solen lyser över Stockholms vatten – en beskrivning som i mer kortfattad form även återfinns i Marie Sophie Schwartz' inledning. Det finns som Boëthius påpekar likheter mellan de båda romaninledningarna och det förefaller inte orimligt att Strindberg då han skrev sin roman låtit sig inspireras av den tjugo år äldre romanen.

Man kan även, menar jag spåra ett inflytande i Strindbergs ofullbordade skärgårdsberättelse, *En berättelse från Stockholms skärgård* (1872) där den unga Maria drömmer om att föra en tulljakt och att lära sig segla själv – en önskan som har stora likheter med en av Marie Sophie Schwartz' hjälteinnors, Urda i romanen *Emancipationsvurmen* (1860). Hennes största önskan är att bli sjökapten.

Som vi såg inledningsvis har Marie Sophie Schwartz en bestämd uppfattning om Strindberg. Hon anser honom vara ett geni. Intressant blir då att se om han har några tankar om hennes

författarskap. I maj 1888 sitter den snart 40-årige August Strindberg på Skovlyst Lyngby i Danmark och skriver brev till sin förläggare och vän Karl Otto Bonnier. Han har, skriver han, fångat stämningen för sin ”Klockare”[sic] och ber nu om hjälp med att kunna återskapa 1850- och 60-talen i Sverige. För att kunna göra detta ber han att Bonnier ska skicka honom ”något av de goda fruarna Swartz och Knorring”.¹⁴

I två senare Strindbergsbrev omnämns också Marie Sophie Schwartz. 1898, tio år efter det första brevet, skriver han i ett brev till vännen och poeten Emil Kleen om hur han beundrar H.C. Andersens romaner. De är, skriver Strindberg, diktade och han ställer Andersens romaner mot de romaner som gavs ut på 80-talet som han fruktar en gång kommer att bli ansedda vara värdelösa, som t.ex. tendensromaner av Herman Bjursten, en då välkänd svensk författare, och Fru Swartz. Dessa romaner saknar, menar Strindberg, varje spår av konst och poesi. I stället är de journalistiska och författarna snarare tidningsredaktörer.¹⁵ Åter tio år senare dyker Fru Swartz namn upp i Strindbergs brev. Denna gång skriver han till Herr Schering, den dramaturg som satte upp *Drömspelet* och ber honom översända prologen till pjäsen. I en bisats som står inom parentes förklarar Strindberg ”tendenslitteraturen” för sin vän genom att likställa den med problemdebatten som, skriver han, Marie Sofi Swartz ”ut-tröskat”.¹⁶

Under en period på trettio år från 1888-1907 omnämns alltså Marie Sophie Schwartz tre gånger i Strindbergs brev. I det första brevet vill han läsa några romaner av henne för att komma i stämning för att kunna skildra det svenska 1850 och 60-talet, i det andra brevet ställs Schwartz'

författarskap i kontrast till H.C. Andersens diktande och i det tredje brevet omnämns Schwartz som tendensförfattarinnan som uttröskat problemdebatten.

Om man gör en sammanfattning av Strindbergs kommentarer om Marie Sophie Schwartz framstår en skissartad bild av en författarinna som enligt honom på ett trovärdigt sätt kunde skildra sin samtid d.v.s. ge läsaren en trovärdig stämning av den tid som skildrades, en författare som arbetade journalistiskt och var sin egen förläggare samt en författare som i sina verk inte på något sätt drog sig för, utan snarare föredrog, att i sina romaner problematisera och diskutera sin tids frågor. Att Marie Sophie Schwartz som tendensförfattare enligt Strindberg har en grundmurad ställning framgår av att han för det första ger hennes namn som exempel på en tendensförfattare och för det andra menar att hon "uttröskat problemdebatten" – ett yttrande som rimligtvis måste tolkas som att hon noga utforskat och skrivit mycket om klassfrågan och kvinnofrågan – kanske kan Strindbergs omdöme tolkas som om hon gjort det, i Strindbergs tycke, i alltför hög grad.

Strindberg menar alltså, 1908, att hon uttröskat 'problemdebatten' och gör ingen skillnad mellan Marie Sophie Schwartz tendenslitteratur och det moderna genombrottets 'problemdebatt'. I *Tjänstekvinnans son* (1886-1887) där han i kapitlet "I böckerna och på tiljan" diskuterar den omvälvande påverkan Georg Brandes bok *Kritiker och Portraiter* (1870) hade på Johan jämförs Marie Sophie Schwartz och Brandes. Strindberg skriver:

"För att ett konstverk ska vara ett tidsdokument måste det stå i innerligt förhållande till tiden och verkligen innehålla något. Detta yrkande tog sitt uttryck i den sedan ryktbara formeln: problem under debatt. Men detta hade ju redan den så förkättrade tendensromanen, vars mest bekanta offer i Sverige fru Schwartz varit, satt i verket."

Som synes ser Strindberg Marie Sophie Schwartz som ett offer och skriver vidare att Brandes "inseende vådan av denna lära" drar sig ur spelet. En möjlig tolkning av detta yttrande är att eftersom Marie Sophie Schwartz så tydligt tar avstånd från det gamla klassamhället i sina romaner så blir denna tendens den allt överskuggande och hennes romaner blir debattinlägg och bedöms som apeller i en bestämd fråga. När så frågan blivit inaktuell blir också romanerna det. Detta gör att konstnärliga värden i romanerna alltid kommer i andra hand och författaren inte kan räkna med att bli sedd annat än som en åsiktsspridare. På så sätt kan man säga att Marie Sophie Schwartz blir ett offer.

Men det förefaller som om Strindberg ser Marie Sophie Schwartz skrifter som självklara inspirationsobjekt. Intressant blir då att fråga sig om han kan tänkas bli inspirerad till mer än stämningar som han skrev i sitt brev. Kanske blir han också inspirerad av de idéer som diskuteras i Schwartz romaner. Marie Sophie Schwartz drevs av ett rättvisepathos och i sina romaner drev hon passionerat två projekt – kvinnofrågan och klassfrågan. Här finns ett raseri mot samhällets orättvisor som redan på 1850-talet pekade framåt mot det moderna genombrottet.

När det gäller kvinnofrågan sätter Marie Sophie Schwartz redan på 1850-talet, liksom det mo-

derna genombrottets författare – utom Brandes som drog sig ur striden – problemen under debatt. Hon gör det genom att skildra hur det avskräckande kvinnliga exemplet och det förebildliga exemplet förhåller sig till den komplementära könsrollsideologins idéer. Hon fikcionaliserar och diskuterar den ensidiga kvinnosyn som mängden av rådgivningsböcker propagerar för. Genom att i några av sina romaner införa ett tredje alternativ, en fri kvinna, som inte straffas för sina upproriska tankar och handlingar – en förmoder till de upproriska kvinnor, som under det moderna genombrottet ifrågasatte den komplementära könsrollsideologins konventioner, diskuterar hon och ifrågasätter kvinnans traditionella roll och pekar mot ett annat fritt alternativ. Här finns i Schwartz' texter redan på 1850-talet kvinnor som gör uppror mot tidens konventio-

ner och – intressant nog, inte straffas för sin 'an-norlundahet'.

Redan på 1850-talet tog Marie Sophie Schwartz upp sin tids frågor till debatt i sina romaner. Hennes utopiska samhälle tycks på många sätt sammanfalla med det moderna genombrottets projekt där man ville ha ett nytt samhälle som skulle bygga på rättvisa, tanke och åsiktsfrihet och på jämlikhet mellan kvinnor och män i äktenskap och i arbetslivet. Därför är det, menar jag rimligt att kalla Marie Sophie Schwartz en förmoder till det moderna genombrottet och en inspirationskälla till klasskamp och kvinnokamp. Strindberg såg Marie Sophie Schwartz romaner som en självklar del i sin tids debatt, att läsa, diskutera och låta sig inspireras av.

Noter

1. Blanche, Thore, *Porträtter, intervjuer och skizzer*, (Stockholm, 1889).
2. Schwartz, Marie Sophie, *Tvenne familjemödrar* (Stockholm, 1859).
3. Blanche, Thore, *Porträtter, intervjuer och skizzer*, s. 20.
4. *Ibid.*, s. 20.
5. *Ibid.*, s. 24.
6. Kolbe, Gunlög, *Om Konsten att Konstruera en Kvinna. retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner* (diss., Göteborg, 2001).
7. Boëthius, Ulf, *Strindberg och kvinnofrågan till och med Giftas I* (diss., Stockholm, 1969).
8. *Ibid.*, s. 107.
9. *Ibid.*, s. 107.
10. *Svenskt biografiskt lexikon*, ny följd 9 (Stockholm, 1883), s. 403.
11. Heggstad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (diss., Uppsala, 1991).
12. Boëthius, a.a., s. 108.
13. Borgström, Eva, *Om jag får be om ölost. Kring svenska författares kvinnobilder i svensk romantik* (diss., Göteborg, 1991).
14. *Strindbergs brev VII. Februari 1888-december 1889*, s. 95 (Stockholm, 1961).
15. *Strindbergs brev VIII. September 1898-december 1900*, s. 12 (Stockholm, 1972).
16. *Strindbergs brev XVI. Maj 1907 – 12 juni 1908*, s. 21 (Stockholm, 1989).

I slott och koja

William Widgery Thomas, Jr., och Sverige

H. ARNOLD BARTON

Mot slutet av 1862 steg en ung amerikan i land i Göteborg. Detta blev upptakten till en kärlek till Sveriges land och folk som kom att vara livet ut och till ett unikt kapitel i svensk-amerikanska relationer.

Den unge mannen hette William Widgery Thomas, Jr. Han föddes den 26 augusti 1839 till en gammal, högt aktad och välbärgad familj i Portland, Maine, ursprungligen av walesisk härkomst. Hans förfäder var bland de engelska kolonister som grundade staden på 1630-talet. Thomas gick på Bowdoin College i Brunswick, Maine, där han tog batchelor of arts-examen med högsta betyg. Därpå började han förbereda sig till advokatyrket i Portland, men på våren 1862 gick han in i diplomatisk tjänst, förmodligen tack vare någon inflytelserik politiker i Washington från hans hemstat. Till att börja med sändes han till Konstantinopel som kurir men i rask följd blev han utnämnd till vicegeneralkonsul där, sedan även till tillförordnad konsul i Galatz i Moldavien.¹

I april 1861 hade det Amerikanska inbördeskriget börjat, då tio sydstater bröt sig ur unionen och bildade en egen förbundsstat, *the Confederacy*. I sin kamp att rädda unionen, var den federala regeringen ställd inför hårda prov. Förenta staternas yrkesarmé var mycket liten – med ca 16.000 man var den till och med mindre än Sveriges på den tiden – och användes mest i Västern för att hålla indianerna i styr. Dessutom kom en stor del av officerskåren från sydstaterna och många av de skickligaste övergick till Förbundsstaternas tjänst. Unionen fick vädja till frivilliga militära entreprenörer, oftast med ringa eller ingen erfarenhet, som värvade och ledde egna förband.² En äldre bror till Thomas, Henry Goddard Thomas, avancerade under kriget snabbt i rang till generalmajor i unionarmén.

Däremot tjänstgjorde William Widgery Thomas under krisen i den diplomatiska kåren, vilken också fick lov att utnyttja alla befintliga resurser. Sålunda kommenderades han till Göteborg mot slutet av 1862 som en av president

Abraham Lincolns trettio speciella "krigskonsuler". Vanligtvis var konsuler infödda i det land där de tjänstgjorde, där utnämningen medförde en mycket eftertraktad titel – som man minns från den tidens litteratur. Men under krigskrisen var det angeläget för Unionen att vara företrädd av amerikaner i särskilt viktiga städer.

Över Göteborg gick största delen av den svenska järnexporten till Amerika. Thomas skrev senare att det påstods omkring 1860 att det "inte fanns en hästkosöm i Förenta Staterna, som ej var gjord af svenskt järn". Detta var särskilt viktigt vid krigets början, innan nordstaterna hann bygga upp en stor metallindustri för att tillgodose militära krav.³ Dessutom var Göteborg Sveriges största utvandarhamn.

I sina vidlyftiga tryckta verk lämnade Thomas senare endast ringa antydningar om sin verksamhet som konsul i Göteborg. Troligen stod en oavbruten järnhandel högt på dagsschemat. Mera insikt får man när det gäller emigration. Unionen hade stort behov av arbetskraft under kriget för att ersätta de män som gick ut i militärtjänst och den försökte uppmuntra invandring från Europa, gärna genom förhandskontrakt. Skandinaver var särskilt eftertraktade. Thomas skrev efteråt, att han hade gjort allt vad han kunde för att öka emigrationen från Sverige och att han hade "seen with gratification the number of Swedish emigrants increase by thousands during my sojourn in the Northland".⁴

Att uppmuntra emigration var en sak, men för en utländsk diplomat att värva frivilliga för militärtjänst utomlands var förbjudet enligt internationell rätt. Det är dock tydligt att Thomas, en hängiven stödjare av unionssidan, försökte kringgå denna begränsning. Många svenska yr-

kesmilitärer var ivriga att tjänstgöra i Amerika och därmed vinna meriter och befördring hemma. I juni 1864 varnade den svenska utrikesministern den amerikanska ministern i Stockholm att hans regering inte kunde acceptera att amerikanska konsuler värvade svenska soldater. Det är uppenbart att klagomålet var åtminstone delvis riktat mot Thomas. Ändå skrev den senare till Washington i september samma år, att svenska frivilliga som återvände från det nyss avslutna dansk-tyska kriget var ivriga att värva sig i unionsstyrkorna. "We have forwarded over thirty this week", fortsatte han, med stöd av goda amerikavänner, inklusive honom själv. Han fortsatte: "I am well aware that as Consul I have nothing to do with soldiers, but no international law can prevent me from paying a soldier's passage from here to Hamburg out of my own pocket".⁵

Ett viktigt uppdrag, även om Thomas inte nämnde det sedan, torde ha varit att uppmuntra en unionvänlig stämning i Sverige, där reaktioner till Sydstaternas uppror var blandade och skiftande. Visserligen ansågs slaveriet i Södern som barbariskt, inte minst tack vare Harriet Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin* från 1852, vilken kom ut i svensk översättning redan året därpå. Men då det dröjde med slavernas befrielse ända till 1863, och unionsarmén under dålig ledning hade föga framgång i början, grep en viss misströstan omkring sig. Dessutom kunde Söderns kamp anses att likna olika frihetsrörelser i Europa, såsom i Polen, Ungern eller Italien, som varmt beundrades av svenska liberaler. Opinionen svängde dock i klart unionvänlig riktning efter nordsidans utslagsgivande segrar vid Vicksburg och Gettysburg under sommaren 1863.⁶

Bland de främsta svenska tidningar som ändrade kurs i detta avseende var den liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Det var säkert i det sammanhanget som Thomas odlade bekantskap med dess mäktige utgivare, Sven Adolf Hedlund, och dennes redaktör för utrikesärenden, Viktor Rydberg, vilka båda blev hans goda vänner.⁷ Dessa, i sin tur, uppmuntrade säkert den unge konsulns växande entusiasm för nordisk forntid och Sveriges historia, kultur, seder och bruk. Thomas lärde sig snabbt svenska och blev bekant med framstående svenska kulturpersonligheter.

Det var troligen tack vare sådana kontakter att Thomas i januari 1864 blev bjuden hem på en "tésupé" hos Fredrika Bremer i Stockholm. När samtalet kom in på Viktor Rydberg, prisade hon dennes nyutkomna roman, *Den sista atenaren*, och uttryckte sin varma önskan att den måtte översättas till engelska för att göra författaren känd i den vidare världen. Innan han tog avsked, yrkade hon på att Thomas själv skulle åta sig uppgiften. Vid sin återkomst till Göteborg läste Thomas Rydbergs roman med stor begeistring, och innan Fredrika Bremer dog tidigt följande år hann Thomas försäkra henne att han skulle efterfölja hennes vädjan.⁸

Samtidigt med krigsslutet i Amerika 1865 upphörde Thomas' tjänst som konsul, och han återvände hem. Under de nästföljande åren arbetade han på sin översättning, vilket gav honom en välkommen omväxling under lediga stunder tills den äntligen kom ut i ett band på 555 sidor i Philadelphia 1869. Hans högtidliga engelska återspeglar inte bara författarens svenska, utan även den samtida amerikanska litterära tonen under en tid då den alltjämt dominera-

des av Bostons lärda "Brahmaner". Rydberg riktade sin roman emot vad han ansåg som ett trångsynt och bigott prästvälde i Sverige och man kan föreställa sig att Thomas, i sin översättning, hade den calvinistiskt puritaniska New England i åtanke.

*

Efter sina tre år i Sverige, återupptog Thomas juridiska studier 1865 på anrika Harvard University. Han legitimerades som advokat i Maine 1866 och började praktisera i hemstaden Portland. Liksom många andra i hans yrke, blev han aktiv i politiska angelägenheter. Framför allt blev han engagerad av staten Maines allvarligaste problem vid den tidpunkten – dess befolkning. Tillsammans med stora delar av New England hade den upplevt en ständig utflyttning till den bördigare Mellanvästern.⁹ Bland de värst drabbade områdena var Maine, som uppvisade ett minskat invånartal mellan folkräkningarna 1860 och 1870. Statens ekonomiska framtid verkade hotad.

Maine var dock ingalunda överbefolkat. En stor del av dess norra hälft var fortfarande nästan folktom. Detta berodde delvis på en långt utdragen gränstvist med Storbritannien, som 1839 nästan ledde till krig. Inte förrän 1842 fastställdes gränsen genom en ömsesidig överenskommelse. Norra Maine låg dock alltjämt öppet för inkräktare från de angränsande kanadensiska provinserna New Brunswick och Quebec, som omgav det i nordost och väst. De tjuvhögg obehindrat timmer i dess rika tallskogar, till statens förlust. Det gällde för Maine att inte bara hejda folkspillet utan samtidigt att uppmuntra bosättning i de tomma norra områdena. Men hur?¹⁰

Redan 1850 erbjöd Maine 160 acres (c:a 65 hektar) statlig jord gratis till frihemman, men få var intresserade och av dem som antog anbudet gav många upp efter några års hårda slit i obygden. Eftersom det verkade knappast möjligt att locka dit infödda amerikaner, blev invandrare utifrån det givna alternativet. Enligt egen utsago, började Thomas omedelbart efter sin hemkomst från Sverige att yrka på en statlig plan för att främja invandring. Efter hans tre år i Göteborg, där han sett "the thousands of sturdy Swedish emigrants that every year sailed away from Swedish ports to America", hyste han inget tvivel om att staten skulle satsa på *svenska* nybyggare.

"No better immigrants than the Swedes ever landed on American shores [skrev han]. Honest and industrious, law-abiding and God-fearing, polite and brave, hospitable, of the same old northern stock as ourselves, no foreign-speaking immigrants learn our language more quickly, and none become more speedily Americanized or make better citizens of our great Republic".¹¹

Att få dem dit verkade dock inte så lätt. Det hade varit en ständigt växande svensk utvandring till Amerika alltsedan 1840-talets mitt, men den gick nästan uteslutande raka vägen ut till Mellanvästern, där med tiden allt fler hade släkt och vänner, uppmuntrad av värvningskampanjer i delstatsregeringars, järnvägs- och markbolags regi. Få svenskar hade än så länge slagit ner sina bopålar i de östra staterna.

Dessutom hade det redan varit ett tidigare försök att få svenska invandrare till Maine. 1864 värvade baptistpredikanten Benjamin F. Tefft – som hade varit amerikansk konsul i Stockholm samtidigt som Thomas i Göteborg – omkring

"William Widgery Thomas, Jr." (*Ur The Story of New Sweden, 1986*).

300 svenska arbetare under kontrakt till ett statsunderstött emigrantföretag i Maine och sände dem till Amerika – där de omedelbart försvann åt alla håll.¹²

Men Thomas stod på sig. Man skulle inte upprepa Teffts misstag. Det enda sättet att få en varaktig svensk bosättning i Maine, påstod Thomas, vore att börja med en kärnkoloni bestående av utvalda nybyggare, "with its churches and schools, its Swedish pastors and Swedish homes, its Swedish customs and holidays", som skulle bilda en fast punkt för att dra andra efter sig. Detta projekt krävde vissa förutsättningar. Staten skulle utse ett område i norra Maine till kolonin, där varje kolonist skulle få 100 acres (c:a 40,5 hektar) gratis jord, och sända en kommissa-

rie till Sverige. Denne skulle rekrytera en utvald grupp duktiga unga svenska jordbrukare med sina familjer, som var beredda att med egna medel betala sin resa. En präst skulle ingå i gruppen och alla skulle resa över på samma båt för att svetsas samman innan de hann fram. Kommisarien skulle resa tillsammans med emigranterna och sedan överse kolonin tills den kunde klara sig själv. I början skulle staten stödja kolonisterna ekonomiskt, med förnödenheter och betalt arbete på vägbyggen och dylikt.¹³

Äntligen i mars 1870 bildade statsregeringen en Emigration Commission som skulle satsa på invandring från Sverige enligt Thomas' plan. Thomas blev självfallet utnämnd till kommisarie och i slutet av april avreste han till Sverige. I Göteborg vände han sig till en erfaren emigrantagent, kapten G. W. Schröder. Annonser om staten Maines erbjudande och krav sattes in i flera svenska tidningar medan Thomas själv reste landet runt, höll tal och träffade tillämnade emigranter. Till slut utvaldes en grupp på 51 personer, flera av dem baptister, tack vare kapten Schröders ledande ställning inom deras samfund, och bland dem en baptistpredikant.¹⁴

I augusti reste emigranterna med Thomas via England till St. Johns, New Brunswick, därifrån uppför St. Johns-floden till Aroostook County, Maines nordligaste distrikt, där staten hunnit bygga några timmerhus åt dem. Förhållandena var hårda i början, men redan det första året började kolonin utvecklas och locka dit allt fler svenskar, dels genom brev hem, dels genom fortsatt annonsering i svenska tidningar. De första åren bodde Thomas kvar i kolonin – som döptes till "New Sweden" – som kung i sitt lilla rike. Men från och med 1873 kunde den klara sig på

egen hand och han kunde lämna den, fastän han alltid därefter hade sina "barn i vildmarken" varmt om hjärtat och ofta besökte dem.¹⁵

Thomas var synnerligen stolt över sin koloni. Den fortsatte att dra till sig invandrare från Sverige, och snart bildades satellitkolonierna "Jemtland" och "Stockholm" i området. Svenskar började även slå sig ner på annat håll i Maine. Totalt räknade Thomas att han hade lockat över 3 000 svenskar till sin hemstat. Maines befolkningskurva började åter vända uppåt, vilket Thomas i stort sätt tillskrev den svenska invandringen. Svensk bosättning tilltog även i grannstaterna runtom i New England.¹⁶

Troligen bidrog Thomas' framgång som emigrantkommissarie till hans val till underhuset i Maines lagstiftande församling 1873, där han blev talman 1874 och 1875. Det senare året valdes han till församlingens överhus. Under tiden stödde han energiskt nationella kandidater för det republikanska partiet, varvid hans kunskaper i svenska kunde vara till nytta.

*

Thomas fick sin belöning 1883, då den tillträdande republikanske presidenten Chester A. Arthur utnämnde honom till Förenta staternas minister till tvillingrikena Sverige och Norge i Stockholm, där han tjänstgjorde i tre år, fram till 1885. Detta skulle bli den första av tre mandatperioder på samma post. En ny republikansk administration under Benjamin Harrison sände honom tillbaka mellan 1889 och 1895. Sedan tjänstgjorde han som minister igen under presidenterna William McKinley och Theodore Roosevelt från 1897 till 1905. Sammanlagt var

THE STORY OF NEW SWEDEN

AS TOLD AT
THE QUARTER CENTENNIAL CELEBRATION
OF THE
FOUNDING OF THE SWEDISH COLONY
IN THE WOODS OF

MAINE

JUNE 25, 1895

PORTLAND, MAINE
LORING, SHORT & HARMON
1896

Titelblad till The Story of New Sweden, 1896.

han amerikansk minister i Stockholm i hela femton år, under vilken tid han blev en mycket välkänd profil i Sverige.

1891, under hans andra ministertid i Stockholm, kom Thomas' stora verk om Sverige och svenskarna, *Från slott till koja*, ut, en diger lunta på 752 sidor, rikligt illustrerad och inbunden i präktiga pärmar. Året därpå gavs den amerikanska upplagan, *Sweden and the Swedes*, ut i Chicago.¹⁷ Det är en säregen blandning av faktabok,

reseskildring och personliga minnen. Thomas ger en innehållsrik översikt över Sveriges topografi, flora och fauna, resurser, befolkning och ekonomi, välförsedd med statistik. Han berättar om färgrika episoder i landets historia, med speciell förkärlek för forntiden.

Vidare beskriver han stämningsfullt orter och miljöer som han själv kände, framför allt Stockholm, dess skärgård och den bohuslänska kusten. Han diskuterar hur "man" bor i Stockholm – underförstått hos det förmögnare samhällsskicket – samt vardags- och sällskapsliv och fest seder som midsommar och jul. Ett kapitel tillägnas svenskarna i Amerika och beskriver deras beundransvärda bedrifter bortom havet.

"Då jag återkom till Amerika [från Göteborg 1865]", skrev Thomas i förordet, "gjorde det mig ondt att se, huru föga mina landsmän kände till svenskarne, och jag betraktade det såsom en af mitt lifs förnämsta uppgifter att i mitt fädernesland utbreda en riktigare uppfattning af det svenska namnet och dess innebörd". Han kunde inte, skrev han, göra sina landsmän "någon större tjänst än att göra dem bekanta med det riderliga folk, hos hvilket jag tillbragt en så stor del af mitt lif, och med det sköna, underbara land, där det eger sitt hem". Den svenska upplagan var ämnad "att gifva det svenska folket, som jag har att tacka för så mycket, tillfälle att lära känna, huru jag sökt för Amerika framställa Sverige och svenskarne".¹⁸

Tidigare hade Thomas i Amerika hållit tal och skrivit artiklar om Sverige. Hans stora paradnummer var det tal han höll 1888 i Minneapolis, på 250-årsjubileet av den första New Sweden-kolonin vid Delaware-floden 1638 – den första stora svenskamerikanska manifestationen

– där han inför 15 000 personer berättade om det svenska folkets hugstora bragder i krig och fred allt ifrån hedenhös, i både den gamla världen och den nya. Han försäkrade sina åhörare att "no immigrants of to-day, in both faith and works, so closely resemble the sturdy pilgrim fathers of New England" – tydligen hans högsta beröm.¹⁹ Men nu, med boken, tog han det stora klivet.

Dess första sidor sätter tonen:

"Du höga Nord med dina sånger och sagor, dina fjäll och fjordar, dina midnattsmörka dagar och solbelysta nätter, huru härligt är icke det skimmer af romantisk bragd och ära, som, liknande ditt eget norrsken, glänser öfver 'Heimskringlas mäktiga panna!' [. . .] Skandinavien, du land af klippor och is, 'riderlighetens stamort', hem för hjältar, huru samla sig icke omkring dig ärofulla minnen, liksom solbelysta skyar omgifva dina fjälltoppar. Du folk, till ditt yttre kallt som Islands snödrifvor, i ditt inre sjudande som dess heta springkällor, du vinner alltjämt segrar, men i dag med hjärtats vänsällhet, såsom fordom med krigarens vapen."²⁰

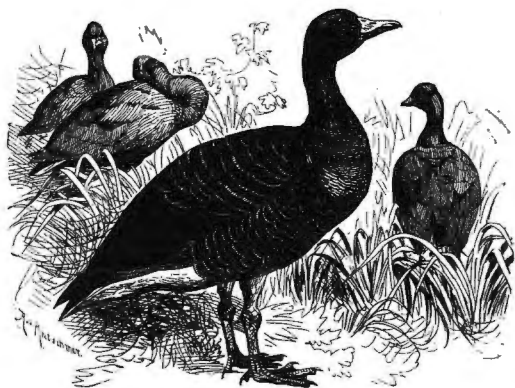
Thomas' personliga minnen visar hur han störtivdes i Sveriges förnämsta samhällskretsar, där han givetvis hade talrika kontakter. Han berättar mycket om besök hos olika notabiliteter, i huvudstadens salonger, såväl som på fashionabla badorter och storgods på landet. Men framför allt yvdes han över högtidliga evenemang vid kungliga hovet och i synnerhet över sin vänskap med kung Oscar II. Den senare beskrev han med stor beundran som "En ståtlig herskargestalt, sex fot fyra tum hög, 'i hvarje tum en konung'" och han prisade varmt monarkens lärdom, humanitet och älskvärdhet.

Vinjett med vikingtida motiv. (Från slott till koja, 1891.)

Vid sin presentation vid hovet 1883, höll Thomas sitt tal till kungen på svenska, den första utländska diplomat som någonsin hade gjort sådant, vilket väckte stor uppmärksamhet. Efter formaliteterna, välkomnade kungen honom varmt och påminde honom om "den gamla goda tiden", då Thomas var konsul och han själv var kronprins. Vid en hovmiddag på Drottningholm kort därpå, presenterade kungen honom för drottning Sophia, "och sade till henne på svenska: 'han talar svenska lika bra som du'". Därefter försäkrade han, "'Vi ska' nog bli goda vänner'". Vid en senare kunglig middag drack kungen Thomas' skål: "'Föreställ mig ej blott som en konung, utan jag är också människa; en människa med hjärta' – här slog han sig för bröstet – 'och ni bör veta, att ni alltid är välkommen i mitt hus'".

Relationerna mellan kungen och ministern förblev alltid hjärtliga och 1891 tillägnade Thomas den beundrade monarken sin stora Sverige-

Svensk sjöfågel (frågås). (Från slott till koja, 1891.)

bok. Då han återvände till Förenta staterna efter sin andra ministertid, förärade kungen honom sitt porträtt i helfigur och senare gjorde kejsare Vilhelm II av Tyskland likadant efter en lyckad jakttur i Sverige tillsammans med Thomas och den svensk-norske monarken. Då Thomas 1897 återvände till Stockholm för tredje gången som amerikansk minister, lämnade Oscar II all ceremoni åsido och välkomnade sin gamle vän med de glada orden: "Det hade jag hoppats på, det hade jag anat, det visste jag – och nu är Du här"!²¹

Thomas' stora förtjusning var jakt och fiske, varom det berättas mycket från olika landsdelar i *Från slott till koja*. Framför allt älskade han att jaga sjöfågel i Stockholms skärgård och där fann han sitt favoritställe i den lilla ögruppen Långviksskär, utanför Nämndö. Där vistades han tidvis "som ett slags svensk Robinson Crusoe – och en lycklig sådan". Hans bok ger en uppskattande beskrivning av miljön och dess enkla, ärliga invånare, vilka alla tillhörde endast tre familjer och utnyttjade de befintliga resurserna växelvis, en-

ligt tidlösa oskrivna lagar, i fullständig grannsämja.²²

Vad Thomas inte berättade om Långviksskär var att han redan 1874 började gradvis köpa största delen av ögruppen till sin egen jaktmark.²³ Årtalet verkar signifikativt. Det tycks tyda på att han reste till Sverige redan året efter han lämnade New Sweden, Maine, och att hans marktransaktion var ämnad att redan då ge honom ett permanent fotfäste i Sverige för framtiden.

Från slott till koja slutar med en höjdpunkt i Thomas' diplomatiska verksamhet, då han å den amerikanska regeringens vägnar i augusti 1890 överlämnade den högt ärade kapten John Ericssons stoft till Sverige sedan detta hade förts tillbaka till hans gamla hemland på det amerikanska krigsfartyget *U. S. S. Baltimore*.²⁴

Thomas' stora Sverigebok intar en speciell plats bland amerikanska böcker om Sverige under 1800-talet. Det finns intressanta verk av, till exempel, Bayard Taylor, Charles Loring Brace, Pierre Du Chaillu och svenskamerikanen Carl Aaron Swensson.²⁵ Ändå är Thomas' *Från slott till koja* av särskilt värde, tack vare författarens långa och intima bekantskap med landet, dess folk och, inte minst, dess språk.

Hela boken andas en nästan gränslös beundran för Sverige och svenskarna. Mellan hans första och andra ministertid, kände Thomas "en oemotsärlig längtan" tillbaka till Sverige, och dit reste han minst två gånger på egen hand under de åren. Hans längtan kanske orsakades åtminstone delvis av fröken Dagmar Elisabeth Törneblad (född 1869), dotter till en hög ämbetsman och riksdagsledamot av adlig börd, som han i oktober 1887 gifte sig med i Maria kyrka i Stockholm.²⁶

Från slott till koja berättar föga om Thomas' verksamhet i Amerika mellan hans tjänstgöring i Sverige, men en bortglömd, kort biografisk skiss på engelska som gavs ut anonymt i Stockholm 1916 fyller i viss mån luckorna. Den berättar hur han energiskt stödde den republikanske presidentkandidaten Benjamin Harrison i valkampanjen 1888, då det påstås att han höll politiska tal "in Swedish communities from Maine to Minnesota, and speaking chiefly in the Swedish language". Det är uppenbart att möjligheten att åter få anträda ministerposten i Stockholm hägrade – vilket ock skedde. Under år 1895 föreläste han om "Sweden and the Swedes" i över 50 städer i 16 stater för, berättas det, stora och entusiastiska skaror. Han skrev artiklar i sitt favoritämne i amerikanska tidskrifter såsom *Harper's Monthly* och *Cosmopolitan*, såväl som i några icke nämnda svenska periodica. 1896 stödde han William McKinleys valkampanj, och då denne blev president återvände Thomas året därpå för tredje gången till Stockholm.²⁷

Ministern hade råd att leva på stor fot och han visade utan tvivel samma storartade gästvänlighet som han ständigt prisade svenskarna för. Med tiden tycks han ha blivit lika mycket svensk herreman som New England-yankee.

I skildringen av sitt första besök i hans föräldrars gamla hemland på sommaren 1889, lämnade den framstående svenskamerikanske prästmannen Carl Aaron Swensson en tilltalande bild av Thomas *en privat*. Då Swensson höll på att botanisera på Klemmings antikvariat i Stockholm, steg den amerikanske ministern in, "bredaxlad, jättebeskuggad och gladlynt som vanligt", och hälsade på sitt hjärtliga sätt. Följden av sammanträffandet blev att Swensson inbjöds att

tillbringa en dag hos Thomas på dennes vackra sommarställe på Dalarö.

Vid ankomsten till ångbåtsbryggan hälsades gästen välkommen av stjärnbanéret, som vajade stolt på ministerns höga flaggstång, och av Thomas själv, som därpå tog honom med på en trettimmars fotvandring i nejden, vars skönhet pastorn från Kansasprärien fann överväldigande. I Thomas' trevna villa, enkelt men smakfullt inredd, blev han presenterad för ministerns unga svenska fru. Thomas avgudade henne och hade idel lovord för den sant kvinnliga "svenska kvinnan". Swensson blev nu trakterad med en utsökt måltid med olika fina viner. "Middagen sades vara helt enkelt en familjemiddag och att den i intet afseende gjorde anspråk på att äga den minsta officiella eller högtids-anstrykning". Dock bevisade värdinnan Amerika och gästen "den stora hedern att bara tala engelska", medan Thomas själv och Swensson ofta övergick till svenska. "Jag verkligen beundrar en egenskap hos min vän Thomas", skrev Swensson, "han är så oändligt svensk-vänlig och ändå på samma gång så sant amerikansk".²⁸

Sammanträffandet på Klemmings antikvariat kan knappast ha varit tillfälligt. Vad Swenssons berättelse inte nämner är, att han redan hade nära politiska och affärsförbindelser med Thomas. Båda männen tycks ha ansett den andre som en nyttig bundsförvant. Swensson, som 1881 hade grundat det lilla svenskamerikanska lutherska Bethany College i Lindsborg, Kansas, och var dess rektor (*president*), befann sig i ständig penningnöd för läroverkets räkning. Men han hade tjänstgjort i Kansas' lagstiftande församling och utövade ett ansenligt inflytande i sin starkt republikanska hemstat. Detta hade han flitigt utnytt-

jat till att stödja Thomas' utnämning till ministerposten i Stockholm under presidentvalet 1888 och han kom att göra likadant under valet 1896. Thomas i sin tur gav Swensson ett personligt lån på förmånliga villkor, vilket han i tacksamhet helt avskrev 1897.

Förbindelsen höll även i fortsättningen. Efter världsutställningen i S:t Louis 1904 – samma år som Swensson dog – köpte Thomas Ferdinand Bobergs svenska utställningspaviljong, donerade den till Bethany College och bekostade flyttningen, tydligen som ett vänskapsbevis till Swensson.²⁹

*

För Thomas' liv och gärning efter 1890, fram till hans död, finns det inte någon utförlig tryckt källa. Den bästa resursen härvidlag är den ovan nämnda anonyma biografiska skissen från 1916. I *Från slott till koja* hade Thomas dessutom inte redogjort för sin diplomatiska verksamhet – som sig bör för ett tjänstgörande sändebud. Den biografiska skissen redogör kortfattat för att han under andra ministertiden försäkrade utnämmandet av en svensk domare i Samoa och en norsk förmedlare i en dispyt mellan Förenta staterna och Storbritannien över pälsjakt i Berings hav. Han utarbetade fördrag mellan USA, Sverige och Norge 1893 om utlämning av brottslingar, fick fördelaktiga villkor för import av amerikanskt fläsk och spannmål och befordrade Sveriges deltagande i Chicagos World's Columbian- och S:t Louis' Louisiana Purchase-världsutställningar 1893 och 1904. En särskild högtid var hans stora tal inför 25 000 åhörare vid invigningen av John Ericsson-statyn på Nybroplan i Stockholm 1901. Thomas berättar nästan ingen

ting i Sverigeboken om inre utvecklingar i Sverige.

Trots att han var ackrediterad till båda rikena, säger Thomas egentligen ingenting om Norge, förutom att han ibland jagade där. Denna omständighet ställer frågan om hans inställning till Sveriges tvillingrike och dess invånare. Man får bara spekulera, men hans tystnad, redan 1891, när *Från slott till koja* kom ut, tycks vara talande. Man kan inte annat än föreställa sig att han kände starkare för Sverige och sympatiserade med den svenska synpunkten i den växande konflikten med Norge. Till stor del kan man tänka sig att en sådan inställning skulle berott på hans nära vänskap med den åldrande Oscar II.

Den biografiska skissen tycks tyda på att Thomas av egen vilja avsåg sig ministerposten 1905. Med tanke på upplösningen av den svensk-norska unionen i juni det året vore det intressant att få veta precis *när* han avgick. I varje fall, kunde han inte ha gjort mycket annat än rapportera till Washington. I sin utrikespolitik, undvek Förenta staterna noggrant all inblanding i europeiska angelägenheter, så vida de inte direkt berörde amerikanska intressen, till skillnad från Latinamerika och, allt mer, Fjärran östern. Dessutom var president Theodore Roosevelts regering mycket mer upptagen med det då pågående rysk-japanska kriget och den första ryska revolutionen, som utbröt tidigt det året. Om Thomas då avgick av eget bevåg, mitt under Roosevelts administration, vore det förståeligt. Han var förresten vid det laget 65 år gammal.

Detaljer är ännu glesare för Thomas' senare år, efter 1905. Delvis bodde han i hemstaden Portland, Maine, i ett stort tegelhus på stadens förnäma Western Promenade. Bland annat, do-

nerade han både böcker och pengar till biblioteket i Cape Elizabeth, Maine, som alltså heter Thomas Memorial Library. Men han fortsatte att tillbringa mycken tid i Sverige, troligen en stor del av varje år i villan, "Solhem", vid Saltjön nära Karlshamn, där han älskade att segla. Hans sonson, Henry Thomas, minns huset från sin barndom som ett stort snickarglatt "kråkslott", med en stor trädgård som sluttade ned mot vattnet.³⁰ I både Amerika och Sverige tillhörde Thomas förnäma sällskap och han erhöll många hedersbetygelser.

Med hustrun Dagmar hade W. W. Thomas två söner, av vilka den förste dog redan som spädbarn. Dagmar gick bort i Stockholm i januari 1912. Tre år senare, 1915, gifte Thomas om sig i Solna kyrka med hennes yngre syster, Aina Christina Lovisa Törnebladh (född 1877), som överlevde honom ända till 1967, den sista tiden i Sigtuna.³¹ Både Dagmar och Aina Thomas ligger i familjegraven på Stockholms Norra kyrkogård. Men William Widgery Thomas, Jr. – vilkens namn också står inristat där – dog den 25 april 1927, vid 89 års ålder, i Portland, Maine, och är begravd i stadens Evergreen Cemetery.

*

Ändå slutar inte historien där. Släkten Thomas – nu mera svensk än angloamerikansk till härkomst – har stolt upprätthållit ministerns nära sammanknytning till Sverige fram till dags dato. Sonen, Wolfgang Ragnar Thomas, född 1905, tillbringade en stor del av sin barndom på Solhem i Blekinge. Såsom fadern, gick han på Bowdoin College i Maine, och sedan på Harvard University, där han tog master of arts-examen i fransk litteratur. Därefter gick han in i affärsli-

vet. 1931 gifte han sig i Portland med den svenskfödda Eleanor Champlin, som hade kommit till Amerika som barn, med vilken han hade två barn.

Året därpå, 1932, köpte Wolfgang Thomas anrika Steninge slott, Niccodemus Tessin d. y:s mindre mästerverk i Uppland, med dess stora jordägor, tillsammans med änkan Aina Thomas. Det var tydligen då som Solhem såldes och dess rika inventarier fraktades norrut. Solhem lär ha rivits sedan dess.

Wolfgang Thomas var ägare till Porto Products i Walpole, Massachusetts, utanför Boston, vilken tillverkade träsniderivaror. Men enligt hans son, Henry C. Thomas, låg den största delen av Wolfgangs affärsverksamhet i Sverige. Han grundade Steninge Lervarufabrik, den största i sitt slag i Norden, som framställde mest blomkrukor samt mindre ornamentala föremål. Fabriken hade ett lertag på ägorna samt en egen liten smalspårig fraktjärnväg. Före och under Andra världskriget var Wolfgang Thomas också ägare till Igloo Glass i Stockholm.

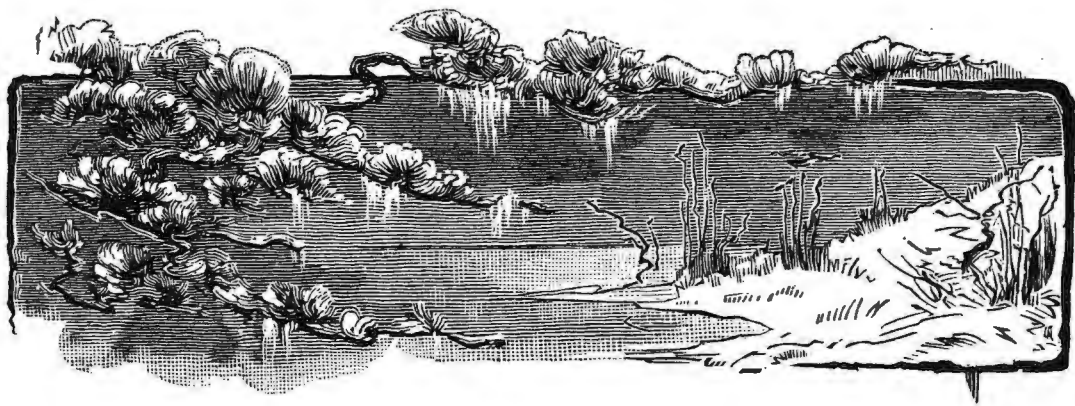
Guider på Steninge slott berättar numera om Wolfgang Thomas' storartade gästvänlighet och påkostade fester på Steninge. 1966, då jag forskade kring den celebre greve Axel von Fersen, d.y., som varit ägare till Steninge 1794–1810, hade jag själv den fördelen att med min hustru bli bjuden på lunch i Steninges barockmatsal av Wolfgang Thomas. Värden visade sig vara den fullbordade svenske godsherrn, liksom till manéret född, fullkomligt tvåspråkig och bikulturell. När vi lämnade slottet hade vi med oss stora korgar med champinjoner av godsets egen produktion. Wolfgang Thomas dog 1974 och ligger i familjegraven i Stockholm.

Wolfgang Thomas' son, Henry, född 1935, växte till stor del upp på Steninge och gick tidvis i skolan i Sigtuna. Sedan följde han i faderns och farfaderns fotspår till Bowdoin College, där han läste tysk litteratur, och Harvard Business School. Liksom sin far, har han haft olika affärsföretag i Amerika fram till pensioneringen. 1958 gifte också han sig med en svenska, Ingrid Lind från Örebro. Även han talar en felfri svenska och är fullständigt bikulturell.

Henry Thomas och hans syster sålde Steninge 1976. Systemen, Elizabeth Louise, född 1942, dog ogift i Stockholm 1979. Steninge ägs numera av det norska paret Atle och Lynn Brynjestad, som gjort slottet till ett mycket välbehållet museum. Dess storslagna stenladugård från 1800-talet –

som påstås vara Sveriges pampigaste – har nu blivit en välbesökt utställningslokal. Omkring 1980 avyttrades ägorna på Långviksskär till Skärgårdsstiftelsen, men Henry Thomas har alltjämt god kontakt med dess enda, tills nyligen, kvarvarande fasta invånare, hans gamla vän fiskarännen Emmy Andersson.³²

Ingrid och Henry Thomas har nu en våning på Östermalm i Stockholm där de brukar vistas under en del av varje år. Alla deras tre söner har tillbringat ett år i skola i Sverige och förstår svenska, fast de inte längre talar det så lätt, och ingen av dem är nu gift med en svenska. Men – det är nu mer än 140 år sedan den unge William Widgery Thomas, Jr., för första gången steg i land i Göteborg.

Vinjett med svensk vinternatur. (Från slott till koja, 1891.)

Noter

1. Basuppgifter om Thomas' liv och karriär, här och följande, hämtas huvudsakligen ur George M. Stephensons artikel om honom i *Dictionary of American Biography*, vol. 18 (New York, 1936), 447, och den anonyma *William Widgery Thomas: Biographical Sketch* (10 sidor) [härefter citerat *Biographical Sketch*], tryckt i Stockholm 1916. Det tycks vara antydningar att den biografiska skissen skrevs av Thomas själv. Den återfinns, så vida jag kunna utröna, endast på Kungliga biblioteket i Stockholm, där den måste sökas i den gamla handskrivna lappkatalogen.
2. Några av dessa förband organiserades av invandrare eller frivilliga officerare från utlandet med tidigare erfarenhet, oftast bland sina landsmän i Amerika. Om svenska frivilliga, se Nels Hokanson, *Swedish Immigrants in Lincoln's Time* (New York, 1942); Alf Åberg, *Svenskarna under stjärnbånet. Insatser under nordamerikanska inbördeskriget 1861–1865* (Stockholm, 1994); Roger Kvist, *För adoptivlandets och mänsklighetens sak: Svenskarna i Illinois och det amerikanska inbördeskriget*. (Diss., Umeå, 2003).
3. William Widgery Thomas, Jr., *Från slott till koja. Minnen från en flerårig vistelse i Sverige* (Stockholm, 1891), 715. Så sent som 1890 bestod Sveriges export till USA till två tredjedel av järn (*ibid.*, 721).
4. William Widgery Thomas, Jr., "The Story of New Sweden", *Collections and Proceedings of the Maine Historical Society*, 2nd. ser., vol. 7 (1896): 54. Thomas' redogörelse kom ut i lätt reviderade versioner, först som rapporter till Maines lagstiftande församling 1871–73, sedan i Stanley J. Estes, utg., *The Story of New Sweden, as Told at the Quarter Centennial Celebration of the Founding of the Swedish Colony in the Woods of Maine, June 25, 1894* (Portland, Maine, 1896), 25–102, och slutligen samma år i Maine Historical Societys *Collections and Proceedings*.
5. Hokanson, *Swedish Immigrants in Lincoln's Time*, 69–70. En gammelfarbror till författaren kom till Amerika 1864 för att värva sig i unionarmén. Se min *Släkten. En svenskamerikansk krönika* (Stockholm, 1981), 84–85.
6. Harriet Beecher Stowe, *Onkel Toms stuga* (Stockholm, 1853); Kjell Bondestad, "The American Civil War and Swedish Public Opinion", *Swedish Pioneer Historical Quarterly* 19 (1968):95–115.
7. Thomas omtalas i Hedlunds brevväxling med Rydberg. Se *Viktor Rydbergs brev i urval*, utg. Emil Haverman, I (Stockholm, 1923), 157, 281, 282, 298–300, 319.
8. William Widgery Thomas, förord till hans översättning, Viktor Rydberg, *The Last Athenian* (Philadelphia, 1869), 19–23; Thomas, *Slott till koja*, 360–66; *Fredrika Bremers brev*, utg. Klara Johansson & Ellen Kleman, IV (Stockholm, 1920), 471–72.
9. Se, t.ex., Stewart H. Holbrook, *The Yankee Exodus* (New York, 1950).
10. Thomas, "The Story of New Sweden", 55–56; James S. Leamon, "Maine's Swedish Pioneers", *Swedish Pioneer Historical Quarterly* 16:2 (april 1975): 73–91. Detta nummer av nämnda kvartalskrift är tillägnat kolonin New Swedens historia. Se även Katherine Hoving, "You speak very good English for a Swede": Language, Culture, and Persistence in Maine's Swedish Colony", *Maine History* (2001): 219–44, i sht 221–23.
11. Thomas, "Story of New Sweden", 54, 55, 59.
12. *Ibid.*, 57; Leamon, "Maine's Swedish Pioneers", 77–78. Om Teffts misslyckade företag, se Måns Hultin, *Resa till Amerika 1864 med emigrantskeppet Ernst Merck* (Helsingfors, 1958), i sht utgivaren Erik Gambys inledning, 21–30.
13. Thomas, "Story of New Sweden", 57–59.
14. *Ibid.*, 59–62. Se även, t. ex., *Öresunds-Posten* (Helsingborg), 20 mars 1871; *Amerika* (Göteborg), 20 juni 1870, 10 febr., 17 maj, 14 juni 1871; *Nya Verlden* (Göteborg), 3 april 1873.
15. Thomas, "Story of New Sweden", 62–134. För New Swedens senare utveckling, se t. ex. Hoving, "You speak very good English"; Lilly

- Setterdahl, "A Visit to New Sweden, Maine: Reminiscences of an Era", and Per-Olof Millgård, "Letters from New Sweden, Maine" och "More Letters from New Sweden, Maine" *Swedish Pioneer Historical Quarterly* 26 (1975): 92–103, 104–11, och 30 (1979): 245–53; Peter Södergren, *Levnadsöden och reseskildringar* (Los Angeles, 1932).
16. Thomas, "Story of New Sweden", 37–44.
 17. Thomas, *Från slott till koja*; William Widgery Thomas, Jr., *Sweden and the Swedes*, 2 bd. (Chicago, 1892, och senare upplagor). Boken skrevs tydligen först på engelska och i förordet till den svenska upplagan, förklarar Thomas att han fick hjälp av sin svärfar, fil. dr. Ragnar Törneblad, med översättningen (s. 10).
 18. Thomas, *Från slott till koja*, 7–10.
 19. Talet är återgivet i Hans Mattson, utg., 250th *Anniversary of the First Swedish Settlement in America, September 14th, 1888* (Minneapolis, 1888), 5–17. Se även Dag Blanck, "History at Work: The 1888 New Sweden Jubilee", *Swedish-American Historical Quarterly* 39 (1988): 5–20.
 20. Thomas, *Från slott till koja*, 13, 17.
 21. *Ibid.*, 69–75, 81–89, 235, 551–64; *Biographical Sketch*, 10–11, 13.
 22. Thomas, *Från slott till koja*, 252–63, 428–46.
 23. Lagfart 1874, i sonsonens, Henry Thomas', South Freeport, Maine, ägo.
 24. Thomas, *Från slott till koja*, 738–42. John Ericssons stora mausoleum står på Filipstads begravningsplats.
 25. Bayard Taylor, *Northern Travel: Summer and Winter Pictures: Sweden, Denmark, and Lapland* (New York, 1857); Charles Loring Brace, *The Norse-Folk; or, a Visit to the Homes of Norway and Sweden* (New York, 1857); Pierre Du Chaillu, *Land of the Midnight Sun* (New York, 1881) och *Land of the Long Night* (New York, 1899); C. A. Swensson, *I Sverige. Minnen och bilder från mina fäders land* (Stockholm, 1891).
 26. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd. 8 (Stockholm, 1934): 400–3, om ätten Törneblad, i sht 403, om Dagmar Törneblad.
 27. *Biographical Sketch*. 9–11, 13. Se not 1.
 28. Swensson, *I Sverige*, 224–34.
 29. Daniel Merle Person, *The Americanization of Carl Aaron Swensson* (Rock Island, Ill., 1977), 51, 105–6, 111–12, 122–23, 131, 134. Uppgifter om Svenska paviljongen från A. John Pearson, Bethany College, Lindsborg, Kansas, juni 2003.
 30. Uppgifterna här och följande har jag mest fått genom samtal och e-postväxling med Henry Thomas, South Freeport, Maine, 2002–3.
 31. Elgenstierna, *Ättartavlor*, 8:403. Det blev andra giftet för båda parter.
 32. Se Lars Westman, "En gång ägdes Emmys skär av en amerikansk ambassadör", *Vi*, nr 28/29 (11 juli 1996): 52–53. Nu har en yngre släkting till Emmy Andersson flyttat ut till henne på Långviksskär.

R.F. Berg – industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare

JAN O. BERG

Industrialismen¹, som den skildrats i läroböcker och uppslagsverk, är en historia om samhällsomdaning genom utnyttjande av naturresurser, teknisk utveckling, uppfinningar och kapitaltillförsel, om befolkningsomflyttningar, drastiskt ändrade arbetsförhållanden och levnadsvillkor, om framgångar och misslyckanden. Historien handlar inte sällan om företag, mera sällan om företagens ledare.

I Sverige känner vi visserligen i allmänhet namnen på de skickliga innovatörer som framträdde under 1800-talets sista decennier – Nobel, Dalén, Ericsson, de Laval och ytterligare några – och grundade företag, vilka blev av avgörande betydelse för vår utveckling under 1900-talet. Vi vet också, genom Torsten Gårdlunds, Göran B. Nilssons och senast Ulf Olssons skildringar av olika generationer av Wallenberg-familjen, liksom Lars Erik Thunholms biografier om Oscar Rydbeck och Ivar Kreuger, åtskilligt om den aktiva ägar- och finansiärrollens betydelse för industrins utveckling, och om samspe-

let mellan kapitalister och entreprenörer, ägare och företagsledare.

Men frånsatt dessa och några få andra viktiga arbeten är det ont om biografiska skildringar av Sveriges tidiga industrialister, och de som finns är nog oftare tillkomna i hyllningssyfte än med en forskarambition. En snabb genomgång av innehållet i *PHT* under 1900-talets senare del verkar bekräfta denna bild.

Orsakerna till detta kan väl vara flera. Författande av biografier har för etablerade historiker och ekonomer inte varit en högt respekterad genre, även om en förändring i positiv riktning på senare år kan anas. Entreprenörrollen är samtidigt mer uppmärksammas än på länge; Joseph Schumpeters teorier om entreprenören som drivkraft för snart sagt all materiell utveckling har under 1990-talet rönt nytt och stort intresse. Man kunde tänka sig att vår tid, då den svenska välfärdsmodellen nalkas vägs ände och insikten är i tilltagande om att ekonomisk tillväxt inte genereras av något självgående maskineri, också

borde stimulera intresset för ledarpersonligheter som i det förflutna varit goda, och i en del fall mindre goda, exempel på vem och vad som åstadkommer ett framgångsrikt företagande.

R.F. (Rudolf Fredrik) Berg var en företagsledare i den tidiga svenska industrihistorien, därtill en med tydliga entreprenörstrag och en ovanlig idébakgrund. Han levde under åren 1846–1907 och verkade från 1873 till sin död som chef för *Skånska Cementaktiebolaget* (som senare hetat Cements, Euroc och Scancem), liksom för det därur år 1886 framsprungna *Skånska Cementgjuteriet* (senare Skanska).

R.F. Berg tillhör inte de industrialister vars namn förknippas med banbrytande tekniska uppfinningar. Sina bestående insatser gjorde han som företagsbyggare och, under sina sista levnadsår, som vad man kan kalla arbetsgivarideolog; detta var tiden för arbetsgivarorganisationernas inträde på den svenska samhällsscenen.

Berg präglades hela livet av en i barndomen förvärvad, varm och pietistiskt färgad religiositet. Den bidrog till hans från början starkt avvisande hållning till den socialistiska arbetarrörelsen, vilken i sin begynnelse ofta var uttalat kristendomsfientlig. Men denna religiositet ledde honom senare i livet till ett radikalt åsiktsbyte och en mera förstående inställning till samma rörelse, på ett sätt som kan sägas förebåda det sena 1930-talets Saltsjöbadsanda.

Bergs roll som ledare av Cementaktiebolaget har skildrats av nationalekonomen, senare statsrådet Karin Kock i hennes skrift till företagets 60-årsjubileum 1931, liksom i en hyllningsskrift, *Industrikung och idealist* av Folke Mellvig, som utkom till 100-årsminnet av Bergs födelse 1946.

Det är Bergs mindre väl belysta roll som ar-

betsgivarideolog och sambandet mellan denna roll och hans trosuppfattning, som är fokus för denna artikel. Den bygger på en magisteruppsats i idéhistoria, med titeln *Barnatro och arbetsgivar-moral*.

Vem var R.F. Berg?

Rudolf Fredrik Berg kom 1873, vid just fyllda 27 år, till det nystartade cementbolaget, med uppdraget att bygga upp dess verksamheter i Lomma och i Limhamn. Han anställdes på annons och var från uppdragsgivarens synpunkt ett oskrivet blad, utan förbindelser med bolagets grundare, av vilka flertalet tillhörde den skånska jordägararistokratin. Till utbildningen var han kemiingenjör med examen från Teknologiska institutet, KTHs föregångare.

Han var äldst av sex barn i en borgerlig Stockholmsfamilj. Fadern, Fredrik Theodor Berg (1806–1887), var barnläkare och forskare med socialt engagemang, som blivit känd och kontroversiell genom att på 1840-talet resolut ta sig an och reformera de tämligen miserabla förhållandena vid Allmänna Barnhuset. Senare blev han en internationellt känd statistiker, chef för Statistiska Centralbyrån och belönad med två hedersdoktorat.² Modern, den betydligt yngre Emma Wilhelmina Berg, var dotter till en på det tidiga 1800-talet invandrad engelsk köpman, Ralph Stokoe, som gift in sig i den stockholmska sidenvävarfamiljen Stenberg.

I barndomshemmet på Mosebacke rådde en anda av arbetsamhet och pliktuppfyllelse. Den var präglad av familjefadern, som vuxit upp som tidigt föräldralös och fått arbeta hårt för de framgångar han efter hand uppnådde. Där

R. F. Berg.

härskade också en varm religiös atmosfär, med humanitära förtecken. Emma Berg utvecklade tidigt i livet kontakter med inomkyrkliga väckelserörelser, främst den av C.O. Rosenius grundade Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. En präst som ofta förekom i familjens umgänge var Johan Christoffer Bring, föreståndare för diakonissanstalten vid Ersta. "Av min far lärde jag mig arbeta och av min mor att bedja" är ett på flera håll återgivet yttrande av R.F. Berg.³

Han skulle komma att framgångsrikt leda och utveckla cementbolaget under ett skede då den svenska industrin och ekonomin tog stora språng framåt. Det var på 1870-talet Sverige på allvar påbörjade sitt avancemang från att vara ett av Europas fattigaste länder till den position man

under några decennier på 1900-talet skulle inneha, som en beundrad social framgångsmodell.

Berg verkade i den tid då arbetarrörelsen framträdde på den svenska samhällssenen, då den organiserade sig i parti och fackföreningar och med tidigare okända metoder gjorde sina anspråk gällande. Berg var och såg länge sig själv som en *patriark*, det var för honom företagsledarens roll att vara detta. Han var, eller blev, en samhällsbyggare i bokstavlig mening genom att få igång hamn- och järnvägsbyggen i Malmö och driva fram Limhamns förvandling från fiskeläge till ett industri- och egnahemssamhälle, där bolagets arbetare fick anvisad mark och ofta hans personliga ekonomiska stöd för att bygga och äga sina bostäder. Han införde tidigt sociala försäkringssystem för arbetarna.

Han blev därför utmanad och reagerade häftigt när arbetare i Lomma år 1889 bildade en socialistisk fackförening och strejkade för högre löner. Berg samlade då arbetsgivarna på platsen till en gemensam *lockout*, den första i Sverige av större omfattning (mer än 400 arbetare uteslängdes). Kortsiktigt var han framgångsrik, arbetarna fick efter en månad krypa till korset. Men han drog med tiden slutsatsen att en sådan metod för konflikthantering i längden inte var hållbar. Han ändrade sin hållning och blev åren 1904–1907 en pådrivande kraft inom arbetsgivarvarkretsen för att organisera den med hänsyn till den moderna tidens krav.

Berg var under alla sina år verksam i det kristna församlingsarbetet, såväl i Malmö, där han bodde från mitten av 1870-talet och företaget då hade sitt kontor, som i Lomma och Limhamn. Han stora intresse gällde söndagsskoleundervisningen, där han själv blev lärare och aktiv med-

lem i Missionsförbundet. Han lärde tidigt känna dess grundare Paul Peter Waldenström och tog intryck av dennes av auktoriteter obundna hållning till kristendomen. Liksom Waldenström hamnade Berg snart i motsatsställning till högkyrklighetens företrädare, i Bergs fall gällde motsättningen just söndagsskolan. Hans grundinställning var dock ekumenisk; han bevarade kontakten med statskyrkan, där hans bror Edvard blivit präst, och verkade också för Frälsningsarméns och andra fria samfunds intressen, liksom för den yttre missionen.

Ett uttryck för hans företagsamma personlighet även på detta område var hur han, när lokalsvårigheter för söndagsskoleverksamheten uppstod, skaffade den utrymme i en offentlig danslokal. I Limhamn löstes lokalproblem för församlingen genom att han bildade och tecknade aktier i Limhamns Missionshusaktiebolag, som sedan uppförde ett församlingshus. Samma metod för att få fram kapital till missionshusbyggande använde han senare i Malmö genom att bilda AB Betel.

Utöver detta hann han med att ägna omsorg åt fängelsernas klientel. 1882 grundade han Malmö föreläsningförening, blev dess ordförande fram till sin död och startade där ett folkbibliotek, vilket senare blev till det kommunala stadsbiblioteket. I början av 1900-talet tog han initiativ till Malmö högre handelsinstitut, med Schartau-institutet i Stockholm som förebild⁴, 1907 utvecklade han idéer om att skapa en ny bildningsinstitution för arbetare, efter folkhögskolans modell.⁵ Han verkade för egnahemsrörelsens utveckling i länet och hela landet. Han gjorde stora insatser för folknykterheten, och inrättade nyktra billighetsrestauranger, s.k. ång-

kök. Han bildade 1905 Skånes förening för socialt arbete, en lokalavdelning av Centralförbundet för socialt arbete, CSA – en för Berg viktig kontakt under hans senare levnadsår.

Under 25 år var han kommunpolitiker i Malmö. Han uppställdes 1906 som riksdagskandidat för Staaffs liberala parti, bl.a. med vallöftet att verka för rösträttsfrågans snara lösning, men blev inte vald.⁶ I tullstriden intog han frihandelsståndpunkten, vilket var emot cementbolagets direkta intresse och föranledde krav på åtgärder mot Berg från personer i bolagsstyrelsen⁷.

Först och sist var han en framgångsrik industriledare, som genom skiftande konjunkturer utvecklade Skånska Cementaktiebolaget till ett branschledande företag på världsmarknaden.⁸ Karin Kock skriver om R.F. Berg i sin företagshistorik med en betydande entusiasm, som står i viss kontrast till hennes sakliga skildring av företagets verksamhet. Kock framhåller Bergs starka personlighet, hans villighet att alltid lyssna och bistå dem som behövde hjälp, hans "okuvliga energi och optimism i förening med en ovanlig begåvning på det tekniska såväl som det kommersiella området" och förmågan att aldrig fastna i gamla traditioner och former. "För många framstod han som idealtypen för en industriledare."⁹

Alla delade dock inte denna uppfattning. Axel Danielsson, som grundat tidningen *Arbetet* 1887, skrev under Lomma-konflikten om "cementslaveriet" hos ingenjör Berg, och liknade denne vid antikens konung Pyrrhus, med de kända orden "en sådan seger till och jag är förlorad". Vid andra tillfällen kallade han Berg "Cement-Jesus" eller "Cementhjärtat".¹⁰ Disponenten och ingenjören, som själv hela livet använde den senare titeln, fick i samband med den-

na konflikt uppleva åtskilligt av tillmälen och kritik.

En av den tidiga svenska socialdemokratis ledargestalter, Gustav Möller (1884–1970), var åren 1900–1904 anställd i cementbolaget som R.F. Bergs personlige assistent. Möller berättar i sina *Hågkomster* att Berg höll sig utanför sällskapslivet i Malmö-societeten och av många i dessa kretsar, trots sin obestridda duglighet, betraktades som en lätt besynnerlig figur. ”I den mån det fanns förakt i attityderna var föraktet ömsesidigt”, skriver Möller.¹¹

Berg hade en syn på ingenjörssrollen som inte var ovanlig i tiden och ledde till häftiga diskussioner inom Teknologföreningen åren kring sekelskiftet. Ingenjören, den tekniske arbetsledaren, hade enligt denna uppfattning en medlande roll mellan arbete och kapital, det teknikkunande han företrädde kunde ses som en tredje produktionsfaktor bredvid dessa två.¹²

Berg hade under sina tidigare år som chef flera kontroverser med företagets bolagsstämma och revisorer, dels för nysatsningar som ansågs för djärva och ibland hade satts igång innan de underställdes styrelsen för beslut, dels för att han även under goda år förordade en försiktig utdelningspolitik. Aktieägarna skulle få så de var rimligt nöjda men inte mer. Att behålla vinstmedel i företaget som underlag för dess vidare utveckling var viktigare.¹³

Någon mycket förmögen person blev han inte, till skillnad från många bland tidens industriledare. Hans aktieinnehav i Cementaktiebolaget var förhållandevis litet. Under 1890-talet hade R.F. Berg rentav stora privatekonomiska svårigheter, bottnande i förluster på borgensåtaganden samt att han länge tvingades skjuta till peng-

ar i företagssatsningar utanför cementbolaget, som han övertalats att delta i. Han hjälptes då av bröderna Edvard och John.¹⁴ Dock lär han inte ha förlorat nämnvärt på de borgensförbindelser han under åren tecknade för sina anställdas egnahemsbyggen – uppgifter finns om flera hundra sådana.¹⁵

R.F. Berg var gift två gånger, först med Amelie Bagge som avled 1884, senare med Stefanie Westman. Han hade inga biologiska barn, men en fosterdotter. Han lät under olika perioder föräldralösa pojkar, som han mött i söndagsskolan, bo i sitt hem och börja arbeta på cementbolaget, där flera av dem snabbt avancerade. En av dessa var Gustav Möller.

Litteratur och konst verkar han ha saknat intresse för. Men Bibeln, särskilt Nya testamentets evangelier, läste han desto flitigare.¹⁶

R.F. Bergs religiositet

Det finns flera vittnesmål om arten av Bergs religiositet, de viktigaste kommer från honom själv. I det första brevet från R.F. Berg till hans far efter tillträdet som chef för cementbolaget talar om alla de lyckönskingsbrev som finns att besvara. Berg fortsätter:

[...] alla är de fulla av välgångsönskningar, av böner om vår älskade Himmelske Faders nåd och välsignelse; då vi känna Guds löften om förbönens makt är det svårt, ja omöjligt att fatta vilken skatt detta lilla paket innehåller, ingen annan än Han kan heller betala eder alla för denna kärlek mot mig, men Han vår gode Fader skall höra våra böner och giva oss alla sin himmelska glädje för Jesu skull.¹⁷

Under hela hans livstid är i breven till familjen tillönskningar om Guds frid och nåd, liksom bö-

ner om Guds hjälp och välsignelse inför små som stora företag, vanligt förekommande och ofta utförligt formulerade. De ingår i texten på ett sätt som övertygar läsaren att de är självklara uttryck för något i grunden upplevt, fjärran från varje form av läpparnas (eller pennans) bekännelse.

Samtidigt är den varmt troende 27-åringen tämligen fri från respekt för kyrkliga auktoriteter. Det framgår av ett par händelser senare under 1873.

Strax efter tillträdet skriver han till den högkyrkliga biskopen Wilhelm Flensburg i Lund och framför önskemålet att Lomma skulle få en egen präst, för att sörja för arbetarnas andliga vård. Fadern fick läsa brevet till biskopen och uttryckte oro för dess formuleringar. Inte utan självförtroende svarar Berg sin far att tidigare liknande försök blivit resultatlösa och skriver: "jag tror att mitt brev ej är för skarpt, ty hala ålar måste nypas hårt. Han [biskopen] har flera gånger slunkit dem ur händerna."¹⁸

Två månader senare rapporterar han från ett möte med biskopen. Denne hade, efter vänliga inledande ord, anfört att "det var illa att ej sådana mammonsdyrkande bolag voro skyldiga hålla egen präst, [han] hoppades detta snart måtte inkomma i lagen [...]. Jag tänkte, dumma präst, du gör själv knappt det lagen fordrar och av andra begär du att de skola göra lagens fordran dubbelt upp". Avslutningen av samtalet skildrar Berg på följande sätt:

Jag yttrade slutligen att det för mig som överhet själv känts som en plikt att ej handla i en annan överhets sak utan att först hava talat öppet, nu har detta skett. Han sade att nu äro vi klara och förstå varandra, här kan intet missförstånd uppstå och mer är ej av nöden av ta-

lande härom. [...] jag [...] vet nu att B. sköter sitt och jag sköter mitt utan B-n.

Berg tillägger att han under besöket "var ödmjukare än jag önskade" (man kan undra vad biskopen ansåg), och nu skall söka vinna den väntade nya prästen i Lomma för sitt synsätt. "Måtte det blott bliva en *man* och ej en gunstsökare hos Biskop och domkapitel. På sådana lär här vara gott pris", slutar R.F. Berg detta brev, efter tillägget "[...]måtte Gud giva mig kraft i handling [...]".¹⁹

Det är både en dragkamp om makt och en frontalkrock mellan värderingar som här skildras. Den gamla samhällsmakten, företrädd av kyrkan, utmanas av en ny maktgrupp, industrin. Resultatet i denna omgång kan väl anses ha slutat oavgjort. Hoppfull ungdomshåg stöts mot medelålders konservatism, lågkyrkighet står mot högkyrkighet och den snöde Mammon utmanar Gud (det sista ur biskopens synvinkel).²⁰

Strax efter detta skriver Berg till föräldrarna att han lokaliserat en söndagsskola i Malmö. Men, fortsätter han, "här är mycket dött, ty Olin [prosten i församlingen] har inget intresse för verklig kristendom" (sic).

Söndagsskolan drevs av Malmö missionsförsamling, som var orienterad åt Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Prosten Olin var trots allt välvillig till denna verksamhet och medverkade till att man fick använda folkskolans lokaler. Men senare valdes en präst med schartauansk bakgrund till kyrkoherde. Denne såg en fara i missionsrörelsen och åstadkom att skollokaler omedelbart stängdes för dess verksamhet. Det var då R.F. Berg hyrde in söndagsskolan i vad han kallade "en bland stadens sämsta danslokaler".²¹

Berg har berättat om dessa händelser i ett föredrag 1901 och hans kritik av statskyrkans präster är inte nådig. En formulering lyder:

Först en gång då de troende bland vårt svenska prästerskap [sic] lära att värdera söndagsskolans välsignelser torde genom samverkan med den detta önskemål [att behålla barnen i religionsundervisningen när de kom upp i tonåren] stå att förverkliga [...].²²

R.F. Bergs religiositet var av samma slag som den hos C.O. Rosenius och P.P. Waldenström, en som upprättar sin kontakt med Gud utan onödiga mellanled. Detta förklarar Bergs samhörighetskänsla med de frikyrkliga samfunden. Det är inte heller svårt att även i hans religiösa verksamhet uppfatta *entreprenörens* personlighet, med dess fallenhet för okonventionellt handlande.

I samma föredrag klargörs mycket av hans religiösa syn. Han utgår från Jesu ord "låten barnen vara, och förmenen dem icke att komma till mig; ty sådana hörer himmelriket till".²³ Det vill säga: den kristna religiositeten kan och måste väckas så tidigt som möjligt i varje människas liv. Inget barn är för litet för att kunna uppleva Guds rike, även om denna tanke är för vuxna människor ofattbar. Jesus har ju också sagt att människan inte kan ingå i Guds rike om hon inte omvänder sig och "varder såsom barnen".²⁴

Att lyckan ej är att söka i yttre ting utan i att äga frid i hjärtat, dvs. att äga Guds rike, det är därför en erfarenhet som måste grundas tidigt i livet för att få tillräckligt fäste. Verklig frid kan endast den uppnå, som erfar ett "medvetet förtroende" (ordet bör förstås som "förtrostan" eller "trygghet"). Detta förtroende måste, för att motstå de påfrestningar som alla möter, byggas

från människans allra tidigaste år. Här ligger söndagsskolans stora betydelse.²⁵

Ju mer fullständig den undervisning är, som lämnas av lönade lärare och präster, ju nödvändigare är det att barnen finna personer ur alla stånd och klasser [...] vilka för dem bevisa, att religion icke är en tråkig lära, utan en härlig verklighet, varav alla människor kunna få både livsglädje och livskraft.²⁶

Söndagsskollärare förblev R.F. Berg livet ut. Hans sista framträdande i Betelförsamlingen skedde knappt en månad före hans död.

Hans livsåskådning innebar också att all världslig och samhällelig verksamhet måste vara i kristlig mening *tjänande*, vari kan anas influensen från Ersta-diakonin. Detta framkommer med stor tydlighet i ett lyckönskingsbrev 1905 till brorsonen Fredrik vid dennes studentexamen. Berg skriver:

Då du nu går att vid det fria universitetet ytterligare bäras av samhället vill jag påpeka detta, på det att du ej såsom många må tappa bort dig i den sorgliga yran som drömmar om vetenskapens värde i sig själv och söver in sitt samvete i att inhämtande av vetande är *ett mål* under det att det aldrig får vara mer än *ett medel*. Ingen kan visa detta tydligare än vår frälsare då han sade att han var kommen för att *tjäna*, endast för att tjäna sina bröder. I denna tjänst offrade han sin dags, ofta ock sin natts, timmar och till sist sitt liv. [Understrykningar i originalet.]²⁷

Hans bror, kirurgprofessorn John Berg, skriver i sina biografiska minnesanteckningar att Fritz (så kallades R.F. Berg i familjekretsen) uppvisade en kombination av "ett rent och fromt barnasinne, med en okuvlig manlig energi och en varmhjärtad åtrå att [...] gagna och tjäna sina medmännis-

kor", som fått "sin starkaste näring i den enkla undervisningen av barnen i söndagsskolan".²⁸

Paul Rosenius och Gustav Möller är två samtida iakttagare som skrivit om R.F. Berg och dennes religiositet. Båda var socialdemokrater och hade därmed en i långa stycken motsatt samhällssyn till den liberalt lagde Berg.

Rosenius (1865–1957), läkare och publicist, var en av de tongivande i kretsen kring Bengt Lidforss och den radikala studentföreningen DUG, Den Unge Gubben, i Lund på 1890-talet. Rosenius skrev i *Social Tidskrift* 1906 en berömande porträttartikel om Berg, vid dennes 60-årsdag, och söker där urskilja drivkrafterna bakom Bergs livsgärning, som Rosenius beskriver som en "lust till arbete" och en "lust att gagna och hjälpa". Han härleder dessa drivkrafter till den kristna kärleksläran, detta trots att han själv såg kristendomens dogmer som föråldrade.²⁹

Möller var som nämnts Bergs medarbetare och inneboende i den bergska familjen under 1900-talets första år. Vid Bergs bortgång 1907 skrev Möller en nekrolog i *Arbetet*. Han var då 23 år och verksam som journalist i socialdemokratisk press.

Nekrologen visar en författare med såväl distans till som tillgivenhet för den han skriver om, liksom ett moget, om än kanske inte helt rättvist omdöme. Möller skriver att den bitterhet som "i vårt läger" (*Arbetets* läsare förutsattes vara socialdemokrater) vidlått Bergs namn sedan Lomma-konflikten 1889 nu borde kunna följas av viss förståelse. Hans uppträdande måste förstås mot bakgrund av den tidens förhållande mellan arbetsgivare och arbetare. Möller beskriver Berg som en vidsynt och förutseende ledare, med håg för storslagna planer, och betonar hans arbets-

förmåga. "Över hans personlighet skulle man kunna sätta rubriken: arbetare [...] och det skulle så gott som säga allt."

Möllers kritik gäller att Berg, trots sitt sociala engagemang, saknade djupare insikt i de sociala problemens verkliga natur. "Från all verklig förståelse i hithörande frågor hindrades han av sin fördomsfulla antisocialism och sin religiositet [...]" (Just detta omdöme gör knappast rättvisa åt Bergs inställning under hans sista år, så som den i efterhand kan avläsas.) I avslutningen framhålls Bergs oegennytta, givmildhet och hjärtevinnande personlighet. "Även om vad han verkat inte alltid kunnat vinna odelat erkännande, så har dock det han velat aldrig varit annat än gott."³⁰

Närmare ett halvt sekel senare, 1955, publicerade den 70-årige Gustav Möller sina "Minnen" i en serie av 15 artiklar i åtföljande söndagsnummer av *Stockholms-Tidningen*. De första två artiklarna ägnas huvudsakligen åt R.F. Berg, åren hos och skilsmässan från denne. "Över honom skulle jag gärna vilja skriva ett äreminne", säger Möller här.³¹

En intressant fråga är hur Möllers avhopp, från början av en lovande karriär i cementbolaget till en framtid inom socialdemokratin som då måste ha tett sig betydligt mera osäker, påverkade Berg under dennes sista år – samma år som hans viktiga insatser inom Svenska Arbetsgivareföreningen gjordes. Att Berg hyste stor faderlig tillgivenhet och förtroende för sin unge medarbetare finns dokumenterat.³²

Berg och arbetsgivarrollen

Lomma-konflikten 1889 har berörts. Den blev för R.F. Berg den första signalen om att den le-

darstil han och dåtidens företagsledare helt naturligt uppträdde med nu var starkt ifrågasatt av grupper bland hans arbetare. Konflikten var inspirerad från Malmö. Axel Danielsson hade där ett år tidigare organiserat en av de första arbetarkongresserna, då man antagit ett radikalt och marxistiskt färgat program.

Berg mötte först de strejkande med patriarkala förmaningar. Det skedde i en skriftlig proklamation som varnade arbetarna för att bilda föreningar med "främmande ledare som tala ont om allt bestående och tala illa till och med om Gud själv".³³ I proklamationen redovisas R.F. Bergs dåtida tankesätt och belyses var gränsen för hans underställda gick i hans patriarkala samhälle. De kunde framföra sina önskemål och vinna sitt förtroende hos honom, men enbart som individer. Om de skulle sammansluta sig i en förening måste denna förenings syfte vara gott och dess ledare goda – enligt Bergs normer. Ett gott syfte var oförenligt med kollektivt agerande – dvs. en inskränkning av medlemmarnas rätt att själva komma överens med arbetsgivaren – och naturligtvis med att vilja omstörta samhället och tala illa om Gud och heliga ting.

Lomma-konfliktens yttre förlopp, med inkallande av strejkbrytare och skydd för dessa av beriden militär väckte uppmärksamhet över hela landet, liksom i Danmark. Sympatimöten hölls och pengar samlades in till stöd för de utestängda. Konflikten bröts efter en dryg månad. Fler-talet arbetare hade då lämnat fackföreningen, vilket var villkoret för att återfå arbetet. Ett fyrtiotal avskedades. Pressen gav, beroende på sympatier, helt olika bilder av vad som skett. *Sydsvenska Dagbladets* skildringar återgav arbetsgivarperspektivet.³⁴ *Arbetet* skrev om "Berg med

cementhjärtat" och hans Pyrrhus-seger.³⁵ Liberala *Dagens Nyheter* riktade kritik i lika mån mot båda parter.

Efter dessa händelser följde några år av relativt lugn i företaget. Berg hade dock ännu långt kvar till sin omvärdering av arbetarrörelsen.

1898 bildades en fackförening i Limhamn. R.F. Berg reagerade då i ett öppet brev till arbetarna. Han betraktade det som ett brott i förtroendet mellan honom själv och arbetarna att "till-åta främmande personer att ställa sig emellan oss" (dvs. att arbetarna skulle kunna företrädas av fackliga ombud utan anställning i cementbolaget). Han föreslog en omröstning om inställningen till fackföreningens bildande, under kontroll av kronofogden.³⁶ Omröstningar ägde också rum vid två möten och slutade med en knapp seger för fackföreningen. Berg hade alltså förlorat denna kraftmätning.

Fackets ambition, när man väl etablerat sig, var att samtliga anställda vid en arbetsplats skulle vara organiserade. För att uppnå detta mål till-grep man ofta trakasserier mot dem som ville stå utanför.

Senare under 1898 hade en fackförening vid Skånska Cementgjuteriets Malmö-fabrik trotsat Bergs utfärdade regler och trakasserat en anställd som inte ville organisera sig. Berg uppmanade i ett brev fackföreningen att respektera den enskildes samvetsfrihet att själv bestämma om sin föreningstillhörighet. I svaret begärdes tvärtom att den föreningsovillige arbetaren måtte avskedas av cementgjuteriet; man ville alltså att företaget skulle såväl sanktionera som verkställa fackets krav på total anslutning.

Såväl kravet som dess motivering måste även vid denna tid ha tett sig uppseendeväckande.

Behovet av samvetsfrihet underkänns ”emedan i så fall vår förening snart skulle bli betydelselös [sic]. Arbetarklassen [...] måste betrakta sig såsom en *stat i staten* [och] tillämpa grundsatsen om *allmän värnplikt* för sin klass intressen” [kursiveringarna i originalet].

Berg skrev då till alla arbetarna och förklarade varför han inte kunde acceptera kravet att avskeda den avvikande. Han använde tillfället till att deklarerat en nu modifierad syn på fackföreningsväsendet. Samverkan för att beförtra sina intressen är, skriver Berg, berättigat när det gäller just arbetarnas i ”egentlig mening” egna intressen, men blir av ondo när det sträcker sig därutöver (underförstått: till den politiska sfären). Svenska fackföreningar har många goda och respektabla ledare, men deras centrala ledning vill omstörta samhället, föraktar kristendomen och använder lögnen som vapen. Han beklagar att den stundande fackkongressen (dvs. den då LO bildades) väntas besluta om kollektivanslutning till det socialdemokratiska partiet ”som hatar kristendomen och ofta hotar med olaglighet och våld”. Han uttalar slutligen sitt ”fasta hopp” att inom kort rättsförhållandet mellan arbetsgivare och arbetare skall bli ordnat så ”[...] att det sorgliga talet om ’en stat i staten’ och om värnplikt mot andra samhällsmedlemmar skall vara lika allmänt fördömt inom vårt svenska folk som nävrätten och självhämnden”.³⁷

Här är R.F. Berg bestämd och distinkt. I Limhamnskontroversen var det han som tagit initiativet, och alltjämt tillämpat sin gamla patriarkaliska strategi för att söka bromsa en fackföreningsbildning. Detta misslyckades. I Malmö däremot är det Berg som är den utmanade, som

reagerar på facket begäran med ett tydligt ”hit, men inte längre”. Han finner och tillämpar, troligen ganska intuitivt, den princip som han åtta år senare skall vara med om att knäsa i SAFs och LOs decemberkompromiss 1906. I Limhamn är han förloraren, i Malmö vinnaren.³⁸

Här börjar hans ambition att organisera arbetsgiversidan ta form. Det första försöket gör han bara någon vecka senare.³⁹ Strävan efter ett ordnat rättsförhållande mellan organiserade parter blir nu och under R.F. Bergs återstående år en stark ledstjärna för hans arbete.

Arbetsgivarnas organisering

Den första organiseringen av arbetsgivarna i Skåne skedde inom verkstadsindustrin år 1896. Berg såg behovet av en samverkan över branschgränserna och försökte 1898 och 1899 utan framgång att få till stånd en allmän arbetsgivarförening för Skåne. När en sådan blev till 1902 stod han dock vid sidan om bildandet; han hade vid det laget kommit fram till att en *nationell* samverkan var behövlig. Det blev därför till den 1902 i Stockholm bildade Svenska Arbetsgivarföreningen (SAF) som cementbolaget i början av 1904 anslöt sig. SAF, vars verksamhet ännu låg i sin linda, fick i Berg en medlemsföreträdare som genast engagerade sig i organisationens utveckling.

Det rådde ofta under dessa år en hård umgängeston mellan arbetsgivare och fack. Bakgrunden var den våg av lokala arbetskonflikter i Sverige som inleddes under 1800-talets sista år och efter den korta politiska storstrejken 1902 utvidgades i stora konflikter inom verkstadsindustrin 1903 och 1905. Viljan att respektera ingångna avtal var inte alltid stor på arbetarsidan;

vissa grupper hävdade öppet att man inte borde respektera träffade avtal.⁴⁰

På idéplanet rädde alltjämt fundamentala åsiktsskillnader mellan parterna. Många arbetsgivare var ännu ovilliga att acceptera fackföreningarnas blotta existens. Man uppfattade dem som företrädande socialismen som idé, med dess direkta hot mot den privata äganderättens princip. Fackföreningsföreträdarna ville å sin sida ogärna acceptera avtalsregler om oinskränkt befälsrätt, dvs. arbetsgivarnas rätt att själva anställa och avskeda arbetare, oberoende av om och hur de var organiserade (den fråga R.F. Berg konfronterades med i Malmö 1898).⁴¹

En närmast total åsiktsskillnad fanns i synen på användandet av icke organiserade arbetare under pågående konflikt. Skillnaden framgår av beteckningarna; av arbetsgivarna kallades de oorganiserade som tog arbete under konflikt *arbetsvilliga*. Av arbetarna kallades de *strejkbrytare* och *klassförrädare* och presenterades ofta med namn och nedsättande omdömen i arbetarpressen. Den 1899 införda Åkarpslagen var direkt riktad mot arbetarnas syn på strejkbryteriet och stadgade fängelsestraff för den som med våld eller hot tvingade annan att delta i strejk eller hindrade någon som ville övertaga de strejkandes arbete. Den var en tydlig klasslagstiftning och blev intensivt hatad av de organiserade arbetarna.⁴²

En under dessa omständigheter kontroversiell fråga var inställningen till *kollektivavtal*, som man under 1800-talets senare år på vissa håll börjat träffa på lokal nivå. Kollektivavtalsprincipen hade fördelar för båda parter men innebar de facto ett erkännande av fackföreningarna som legitim förhandlingspart, något som arbetsgiva-

re som ännu levde kvar i patriarkaliskt tänkande tvekade inför.

Cementbolagets första kollektivavtal slöts 1903. R.F. Berg hade vid denna tidpunkt bejakat fackföreningarna som intresseorganisationer och detta blev den linje han nu drev vidare inom SAF. I hans snart mycket tydliga vision borde organisationen utvecklas till och axla rollen som nationell förhandlingspart gentemot en ansvars-tagande facklig motpart. De ömsesidiga rollerna skulle vara konfliktförebyggande förr än konfliktthanterande. Institutioner och regelverk skulle skapas för konflikters lösande genom i första hand medling och skiljedom.⁴³

Sedan Berg 1906 invalts i SAFs styrelse inspirerade han det initiativ som ledde till den första centrala förhandlingen med LO, och till att grundläggande principer för parternas umgänge lades fast i decemberkompromissen samma år. Bland de regler som antogs var den om arbetsgivarens rätt att själv anställa och avskeda arbetare oberoende av om och hur de var organiserade, den princip Berg vidhållit när han utmanades 1898.

Han framlade våren 1907 ett förslag till verksamhetsprogram för Svenska Arbetsgivarföreningen, det första kända dokumentet inom SAF med en sådan beteckning. Berg, som av samtiden inte sällan kallades "cementkungen", avled emellertid hastigt och oväntat i akut sockersjuka i december 1907, f.ö. samma dag som Oscar II dog. I nekrologen i SAF-tidningen *Industria* står att på styrelsens bord "ännu vilar månet förslag som har [Berg] till upphovsman, och som nu [...] måhända får vänta på sitt genomförande".⁴⁴

Barmhärtigheten och rättfärdigheten

Hur R.F. Bergs tankar om arbetsgivarrollen utvecklades kan bl.a. avläsas i två offentliga tal, hållna under hans sista två levnadsår. I dessa tal kan också utläsas åtskilligt om vad hans religiositet betydde för hans förändrade syn.

I det första av talen, i föreningen Heimdal i Uppsala hösten 1905, beskriver han den industriella omvandlingens fördelar men också dess avigssidor. De senare ligger i arbetets specialisering och anonymisering, att "arbetskraften förvandlas till en vara som industrin efter behov suger till sig eller stöter ifrån sig". "Personliga arbetsgivare" byts mot "opersonliga bolag", där ägarna kan "vid första bästa virvelvind på börsen" byta ut ledningen.⁴⁵ Han utvecklar sin syn på organisationernas roller, på kollektivavtalsprincipen, sättet att lösa konflikter på fredlig väg, statens möjliga medlarroll. I avslutningen använder han två centrala begrepp ur Bibeln:

Det måste [...] bli klart för både arbetsgivare och arbetare, att dem emellan är rättfärdighet bättre än barmhärtighet. Det är kravet på rättfärdighet som, ehuru många gånger omedvetet, genomgår vår tids arbetarrörelse. Detta krav kan ej avspisas med barmhärtighet.⁴⁶

Hans slutsats är att det är dags att föra striderna i arbetarfrågan från våldets till rättens sfär, vilket förutsätter ett omtänkande, inte minst på arbetsgivarsidan. De som förordar ytterligheten av personlig frihet kommer att inse att "man kan riskera hela friheten om man ej lämnar något rum för kollektivitet".⁴⁷

Det andra av de två talen höll i Karlskrona hösten 1906. Berg jämnställer där arbetarrörelsen med 1800-talets andra väckelserörelser, den fri-

religiösa rörelsen samt nykterhets- och folkbildningsrörelserna. Företrädare för äldre samhällsuppfattningar måste, anser han, noggrant värdera det nya som frambäres av dessa rörelser och "skilja mellan guldets och slaggen däruti"⁴⁸. Arbetsgivarna måste göra sig av med föreställningen att arbetarrörelsens ledare önskar strid för stridens egen skull. Berg är för sin del övertygad om att flertalet på arbetarsidan avskyr strider lika mycket som arbetsgivarna.

Han avslutar med en självbekännelse som ibland blivit citerad som ett slags andligt testamente:

Jag skäms ej att säga att jag i mycket har ändrat mina tankar sedan jag för 17 år tillbaka fick uppleva och utkämpa den första socialiststrejken i Sverige vid Lomma 1889. [...] Det har kostat mig att offra många fördomar och många gamla axiomer; att utbyta många gamla tankar emot nya; att släppa äran av att vara en välgörande patriark och att utbyta den emot att glädjas över ett folk som kan hjälpa sig själv. Detta har lyckats mig, så att jag nu vida föredrar denna glädje framför den gamla äran. Min hjälp däruti har varit att jag verkligen ålskade de arbetare, för vilka jag blivit ledare och nu inser, att just denna kärlek fordrat de offer jag gjort.⁴⁹

I SAF-styrelsen

R.F. Berg tillsattes tillsammans med tre andra företagsledare i november 1906 för att förstärka SAFs styrelse. Det skedde strax efter det radikala talet i Karlskrona och efter att Berg tidigare under året skarpt anklagat SAF-tidningen *Industria* för att driva konservativ partipolitik framför egentligt arbetsgivarintresse.⁵⁰ Den fyra år gamla organisationen hade hamnat i en kris, och behövde tillförsel av nya idéer. Det rådde oklarhet

om verksamhetens inriktning och man sviktade under en arbetsbörda som kom av ständiga utryckningar för att bistå delägarföretag vid frekventa lokala konflikter.

Berg drev omedelbart på för att få fram en precisering av SAFs syfte. Han utvecklade sina tankar om organisationens roll och mål i en promemoria⁵¹ inför förhandlingarna med LO (vilka ledde till decemberkompromissen) och i det redan nämnda förslaget till verksamhetsprogram för SAF 1907.⁵² Bergs kungstankar var: arbetsgivaransidans samordnade uppträdande, parternas anammande och ömsesidiga erkännande av varandras legitimitet och roller, kollektivavtalsprincipens införande samt en gemensam förhandlingsordning, syftande till att så långt möjligt lösa konflikter utan stridsåtgärder.

Hans idéer var kontroversiella, både bland arbetsgivarna (där många tvekade inför den kollektivisering inom arbetsgivaransidan detta innebar, och inte ville avhända sig beslutsrätt till en ännu ny och oprövad organisation) och gentemot fackföreningarna (där man slets mellan revolutionära och reformistiska synsätt och ryggade för att behöva ta formellt ansvar för att medlemmarna verkligen respekterade träffade avtal.)

Programförslaget bordlades och kom efter Bergs död några månader senare aldrig upp till ny behandling.⁵³ Dess idéer hade dock slagit rot. Några av dem hade kommit med redan i decemberkompromissen, andra – som förslaget om medlings- och skiljedomsinstitut – fick däremot vänta länge på sitt förverkligande.⁵⁴ Parternas ömsesidiga respekt för varandras roller växte långsamt (och med en hel del avbrott) under de följande decennierna och nådde en kulmen med 1938 års saltsjöbadsöverenskommelse.

Drivkrafterna

Berg var som ung, vilket vi sett, en mycket patriarkaliskt lagd företagsledare, om än med starkt humanitära förtecken. Som 60-åring hade han utvecklat en annan mentalitet och en syn på arbetsgivarrollen, som även med senare tidars mått måste anses modern. Detta visar han under sina sista levnadsår åtskilliga prov på, i ord och i handling.

De drivkrafter vi kan urskilja eller ana bakom denna andliga metamorfos är följande:

De strukturella drivkrafterna: hit hör yttre, för alla uppfattbara faktorer, såsom den pågående industriella utvecklingen (med åtföljande höjd levnadsstandard för allt fler), nya kommunikationer, utbildningsnivåns höjning, utvecklingen av de politiska idéerna, demokratiseringen.⁵⁵

De religiösa drivkrafterna: här kan vi urskilja den kristna kallelsetanken; den att vi finns på jorden för att tjäna våra medmänniskor och för att förvalta våra anförtrodda pund så väl som vi förmår. *Barmhärtighet* – ett begrepp som kan sättas i samband med en patriarkal samhällssyn – är något viktigt och gott, men än viktigare är *rättfärdighet*, det han med åren ser som förknippat med grundläggande inslag i arbetarrörelsens krav, och som blir oförenligt med det patriarkala tänkande som han själv följdriktigt överger.

De sociala drivkrafterna: här kan fr.o.m. 1902 noteras en nära och kontinuerlig kontakt och tankeutbyte mellan R.F. Berg och Centralförbundet för socialt arbete (CSA), inte minst med dess ledare G.H. von Koch.⁵⁶ Många av de idéer Berg under åren därefter förmedlade inom arbetsgivarkretsen var inspirerade från den av social-liberala och radikala idéer präglade CSA-kret-

sen. Företrädare för arbetarrörelsen förekom där ofta som deltagare.

En intressant fråga är vad Gustav Möller och dennes övergång till arbetarrörelsen betydde för R.F. Berg. Vi vet att mellan dem rådde, trots skillnaden i bakgrund och ålder, en ömsesidig respekt, och hos Berg en faderlig tillgivenhet som tog sig uttryck i åtaganden rörande Möllers utbildning, säkerligen med tanke på en framtid i cementbolaget. Avhoppet måste för Berg ha in- neburit en stor besvikelse. Möller, vars attityd till Berg under deras samarbete inte saknade kritiska inslag⁵⁷, uttryckte, som vi sett, senare i livet en varm uppskattning av sin tidige välgörare.

Han uppfattade, efter deras skilsmässa, att Berg på något sätt följde hans utveckling på av- stånd⁵⁸. Kanske var Möllers övergång till social- demokratin, när den första besvikelsen hos Berg hade lagt sig, något som underbyggde dennes förändrade bild av arbetarrörelsen som en refor- mistisk social väckelserörelse, som bärare av i grunden berättigade krav på rättvisa och rättfär- dighet.

Under alla förhållanden ger R.F. Berg ett ti- digt och tydligt exempel på en förändrad menta- litet som under 1900-talets första decennier långsamt växte till att bli den förhärskande bland svenska arbetsgivare.

Noter

1. Att begreppet *industrialism*, som varit centralt i ekonomisk-historisk begreppsapparat under större delen av 1900-talet (bl.a. titelord i stan- dardverk av Arthur Montgomery, Eli F. Heck- scher och Torsten Gårdlund), förvånansvärt nog inte återfinns som uppslagsord i *National- encyklopedin* 1992 indikerar möjligen att det numera går att uppfatta som endast ett histo- riskt begrepp, och kanske inte ens som sådant. I *NE* kan man å andra sidan läsa artiklar om *industrihistoria*, *industrisambälle* samt om den *industriella revolutionen*.
2. En biografi om F.T. Berg utkom 2001. (Ran- ders, Britta och Berg, Nils O., *Fredrik Theodor Berg 1806–1887*, Stockholm 2001.)
3. Mellvig, Folke, *Industrikung och idealist. Boken om R.F. Berg*, Malmö 1945, s.27. Barn- och ungdomsåren skildras av Mellvig som till stor del stödjer sig på brodern och kirurgen John Bergs (1851–1931) självbiografiska minnesan- teckningar från 1931 (KVAs arkiv).
4. Mellvig 177 f. Skolan fick 1913 status som Mal- mö handelsgymnasium.
5. Artikelmanuskript 3 september 1907, (Bergska familjearkivet).
6. Citatet från ett massbrev ”till Malmö Valmän” (familjearkivet). Rösträttsfrågan vid detta till- fälle gällde som bekant utvidgad rösträtt enbart för män. Motkandidaten som valdes in (Sveri- ge hade då enmansvalkretsar) var socialdemo- kraten Värner Rydén.
7. Cementaktiebolagets styrelseprotokoll 2 mars 1895. Några åtgärder vidtogs dock inte.
8. Företaget har på 2000-talet förvärvats av tyska intressenter och heter fr. o m. år 2002 *Heidel- berg Cement Northern Europe AB*.
9. Kock, Karin, *Skånska cementaktiebolaget 1871–1931, Minnesskrift*, Uppsala 1932. 101 f.
10. *Arbetet* 9 april 1889. Möller, Gustav, *När vi bör- jade*, Stockholm 1959, 146.
11. Möller, Gustav, ”Hågkomster” i *Arbetarrörel- sens årsbok* 1971, Stockholm 1971, 148. Mot det- ta kan t.ex. ställas Mellvigs idylliska skildring av hyllningarna till R.F. Berg på dennes 60-års- dag. Mellvig, 213 ff.

12. Ett uttalande om ingenjörssrollen finns i Uppsala-föredraget (R.F. Berg, "Arbetarefrågan" i *Föreningen Heimdals föreläsningar*, Uppsala 1905, 16.) Diskussionen inom Teknologföreningen hos Bo Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tider*, Umeå 1981, 63 ff. Civilingenjörer som blev företagsledare på det tidiga 1900-talet kände sig i minskande grad tillfreds med den attityd Berg och många äldre aktiva i Teknologföreningen stod för; opponenter såg sig primärt som ägarföreträdare. Grundandet av Sveriges Industriförbund 1910 kan ses som ett slags utbrytning från Teknologföreningen, föranledd av denna debatt.
13. Bergs syn på bolagets utdelningspolitik beskrivs hos Kock, s. 45. En första kontrovers inträffade 1876; då skriver Berg till fadern (brev 1 juni d.å.) om konspirationer inför bolagsstämman som skulle äga rum "i den eländiga prathålan Lund", men att dessa avvärjts genom att ordföranden Arvid Posse klargjort att om Bergs avgång skulle krävas tänkte hela styrelsen avgå. 1882 avstyrkte revisorerna ansvarsfrihet för Berg för att han egenmäktigt skulle använt bolagets medel för att starta ett cementgjuteri, den verksamhet som med tiden växte till Skånska Cementgjuteriet, Skanska. Berg försvarade sig effektivt och verksamheten fortsatte. (Wickström, Ingemar, "Det lilla cementgjuteriet" i *Elbogen* 1988, 124 ff.)
14. R.F. Berg till Edvard Berg 24 och 30 mars 1890 (familjearkivet). Mellvig 107 ff.
15. Mellvig 204.
16. Mellvig 214, passim.
17. R.F. Berg till F.T. Berg 7 juni 1873 (familjearkivet).
18. R.F. Berg till F.T. Berg 28 september 1873 (familjearkivet).
19. R.F. Berg till föräldrarna 23 november 1873 (familjearkivet).
20. Scenen tål nära nog en jämförelse med Peder Svarts skildring av mötet i Uppsala 1526 mellan Gustaf Vasa och Sveriges siste katolske ärkebiskop Johannes Magnus. Kungen skulle då, på ärkebiskopens skål med orden "vår nåd dricker eders nåd ett gott år till", ha svarat "din nåd och vår nåd rymmes ej under samma tak". (Peder Svart, *Gustaf I:s krönika* 102, 1561, citerat efter Pelle Holm, *Bevingade ord*.) Liksom replikskiftet 1526 (vars autenticitet väl inte är säker) anger mötet 1873 övergången till en ny samhällsordning med ändrade maktstrukturer.
21. R.F. Berg, *Söndagsskolans i Malmö historia*, separattyck, Malmö 1901, 10. Mellvig, 58 ff.
22. Berg 1901, 13.
23. Matteusevangeliet 19:14.
24. Matteusevangeliet 18:3.
25. Berg 1901, 3 f.
26. Berg 1901, 14 f.
27. Berg 25 maj 1905 till brorsonen Fredrik Berg (familjearkivet). Den senare (1887–1974) blev med tiden professor i oftalmiatrik och var Uppsala universitets rektor 1947–52.
28. John Bergs minnesanteckningar, del III.
29. *Social Tidskrift* 1906, 400 ff.
30. Möller, Gustav, nekrolog över R.F. Berg i *Arbetet* 9 december 1907.
31. Möllers äreminnen över R.F. Berg var åtskilliga. Förutom nekrologen 1907 och två artiklar i *Stockholms-Tidningen*, 19 och 26 juni 1955 finns ett tal vid statyinvigningen i Limhamn 1940 (*Arbetet* och *Sydsvenska Dagbladet* 6 december s.å.) samt ett långt kapitel i Möllers "Hågkomster" (*Arbetarrörelsens årsbok* 1971).
32. I ett starkt personligt brev 3 juli 1904 från Berg till "min käre Gustav". (Gerda Möllers arkiv, Arbetarrörelsens arkiv).
33. Separattyck i bolagets arkiv, Limhamn.
34. *Sydsvenska Dagbladet* 6 april 1889.
35. *Arbetet* 9 april 1889.
36. Under texten i det tryckta brevet (i bolagets arkiv, Limhamn) finns två röstsedlar, avsedda att klippas ut, en för ja, en för nej. Brevet återges i *Svenska Grov- och fabriksarbetarförbundet avd 60 Limhamn 1898–1948*, Arlov 1948, 8 ff. Att Berg, därtill med offentliga myndighetspersoners biträde, egenmäktigt organiserade en omröstning av detta slag kritiserades skarpt i *Arbetet* 6 och 7 juni 1898. Kritiken besvarades veterligen aldrig.

37. R.F. Bergs brev 11 och 30 juli samt fackföreningens brev 21 juli 1898 (separattryck, familjearkivet.)
38. En intressant iakttagelse är att den för facket mindre lyckosamma konfrontationen i Malmö förbigicks av *Arbetet* (som normalt var observant på all slags facklig aktivitet och konfrontationer med arbetsgivarna). Inte heller den skånska arbetarrörelsens annars omsorgsfulla historiograf Axel Uhlén nämner denna principiellt viktiga brevväxling. (Uhlén, *Facklig kamp i Malmö*, Malmö 1949.)
39. Organiserad samverkan mellan arbetsgivarna i Malmö hade dittills inte inletts (med verkstadsindustrin som visst undantag). I *Arbetet* 9 augusti 1898 rapporteras emellertid om ett av Berg sammankallat möte för bildande av en arbetsgivarförening i Skåne. Tidningen såg detta som en seger för fackföreningsrörelsen; ingen kunde nu längre bestrida arbetarnas rätt att organisera sig.
40. De Geer, Hans, *Arbetsgivarna. SAF i tio decennier*, Stockholm 1992, 31.
41. En skildring av viktiga händelser och arbetsgivarperspektivet på denna utveckling ges i Hallendorff, Carl, *Svenska Arbetsgivarföreningen 1902–1927*, Stockholm 1927, kap 2–4.
42. Betr arbetarsynen på strejkbrutare, se t.ex. Möller 1959, 154 ff.
43. Belägg för detta finns i R.F. Bergs tal 1905 och 1906 samt i dokument och brev till olika mottagare inom SAF-kretsen 1903–1907, närmare redovisat av Berg, Jan O., 2002.
44. *Industria* 1907, 365.
45. Berg 1905, 6 f. Dessa och andra formuleringar har en viss marxistisk färg, de lästes med gillande på socialdemokratiskt håll och med viss undran bland arbetsgivarna, något som framgår bl.a. av nekrologerna över Berg 1907 i *Social-Demokraten* (9 december) respektive *Industria* (364 f.).
46. Berg 1905, 22. "Barmhärtighet" och "rättfärdighet" förekommer på otaliga ställen i Bibeln, men i ett och samma sammanhang (som även ligger nära de bibliska berättelser som vi vet att R.F. Berg var väl bekant med, Jesu liknelser) finns de tydligast i saligprisningarna i Jesu bergspredikan, Matteus 5: 3–11.
47. Berg 1905, 22 f. Att arbetarna indirekt inbegrips i formuleringen bör betyda att Bergs förståelse för fackföreningarnas ambition till totalanslutning av medlemmar hade blivit större än den var 1898.
48. Berg "I arbetsgivarefrågan", *Centralförbundets för Socialt Arbete småskriftserie*, Stockholm 1906, s. 5.
49. Berg 1906, 15 f.
50. Polemiken gällde även tidningens negativa hållning till en proposition om statlig medling i arbetstvist, ett kontroversiellt förslag som Berg stödde. *Industria* 1906, 37 ff. det fullständiga manuskriptet i Cementaktiebolagets arkiv, Lund.
51. Brev till SAF-ordföranden Dick Östberg med bifogad PM, 18 december 1906, Cementaktiebolagets arkiv, Lund.
52. Bilaga till SAFs fullmäktiges protokoll 31 maj 1907.
53. Hallendorff citerar och kommenterar R.F. Bergs programförslag på ett sätt som visar historikerns åsikt att Berg var tidigt ute med sina tankar – även om Hallendorff försiktigtvis tillägger att han antagligen inte var ensam om att hysa dem. (Hallendorff, 123 f.)
54. Lagstiftning om kollektivavtal och arbetsdomstol infördes 1928.
55. Ett helt annat slags analys av Bergs drivkrafter finns hos etnologen Mats Lindqvist (artikeln "Disponent Bergs visioner" i *Svenska vanor och ovanor*, Stockholm 1991). Lindqvist, som anlägger ett marxistiskt perspektiv, erkänner synbarligen inga andra drivkrafter än de yttre och strukturella. Lindqvist förbigår Bergs verksamhet inom SAF och kontakterna med CSA, och ser hans religiositet som oväsentlig i sammanhanget. Hos Lindqvist blir Berg i stället till en "modernistisk rebell" som tagit tjänst hos "Utvecklingen". (Lindqvist 1991, 246 och 253 ff.) En kritisk granskning av Lindqvists analys görs i förf:s uppsats från 2002, ss. 31 (not) och 59.

56. 13 brev från Berg till G.H. von Koch åren 1902–1906 (cementbolagets arkiv, Limhamn), artiklar i *Social Tidskrift* 1906–1907.
57. En dagbok som den 19-årige Möller förde under några månader 1903, då han bodde hos

Berg, innehåller huvudsakligen positiva men också några kritiska omdömen om den senare. (Gerda Möllers arkiv).

58. *Stockholms-Tidningen* 26 juni 1955.

Källor och litteratur

Offentliga och privata arkiv:

Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.
 Skånska Cementaktiebolagets arkiv, Limhamn och Lund (Landsarkivet).
 Gerda Möllers arkiv (Arbetrörelsens arkiv).
 Svenska Arbetsgivarföreningens arkiv (Stockholms Företagsminnen).
 Bergska familjearkivet (Sven Berg, Bromma).

Otryckt material:

Berg, Jan O. (2002) *Barnatro och arbetsgivarmentalitet. Om idéer och drivkrafter hos R.F.Berg, Skånska Cementaktiebolagets chef 1873–1907*. Magisteruppsats, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet.

Tidningar och tidskrifter:

Arbetet, Industria, Social-Demokraten, Social Tidskrift, Stockholms-Tidningen, Sydsvenska Dagbladet.

Övriga källor och litteratur:

Berg, R.F. (1901) *Söndagsskolans i Malmö historia*, separattryck, Malmö.
 — (1905) "Arbetarefrågan" i *Svensk Politik, Föreningen Heimdals föreläsningar läsåret 1905–1906*, Uppsala.
 — (1906) "I arbetsgivarfrågan" i *Centralförbundets för Socialt Arbeta småskriftserie*, Stockholm.
 De Geer, Hans (1992). *Arbetsgivarerna. SAF i tio decennier*, Stockholm.

Hallendorff, Carl (1927) *Svenska Arbetsgivarföreningen 1902–1927*, Stockholm.

Kock, Karin (1932) *Skånska cementaktiebolaget 1871–1931*, Minnesskrift, Uppsala.

Lindqvist, Mats (1991) "Disponent Bergs visioner" i *Svenska vanor och ovanor*, Stockholm.

Mellvig, Folke (1945) *Industrikung och idealist. Boken om R.F. Berg*, Malmö.

Möller, Gustav, (1907) Nekrolog över R.F.Berg i *Arbetet*, 9 december 1907.

— (1955) "Minnen", artiklar i *Stockholms-Tidningen*, 19 och 26 juni 1955.

— (1959) *När vi började*, Stockholm.

— (1971) "Hågkomster" i *Arbetrörelsens årsbok* 1971, Stockholm.

Randers, Britta och Berg, Nils O. (2001) *Fredrik Theodor Berg 1806–1887*, Stockholm.

Rosenius, Paul (1906) "Sociala livsverk. R.F. Berg" i *Social Tidskrift* 1906:12.

Sundin, Bo (1981) *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, Umeå.

(1948) *Svenska Grov- och fabriksarbetarförbundet avd 60 Limhamn 1898–1948*, Arlov.

Uhlén, Axel (1949) *Facklig kamp i Malmö*, Malmö.

Wickström, Ingemar (1988) "Det lilla cementgjuteriet – om 100-årsjubilerande Skanskas tillkomst" i *Elbogen* (Malmö Fornminnesförenings Tidskrift) 1988, Malmö.

Åberg, Alf (1972) *Cement i 100 år. En krönika om Skånska Cementaktiebolaget – AB Cementa*. Malmö.

Axel Ax:son Johnson som opinionsbildare i politik och tidningspress

THERESE NORDLUND

Som storföretagare är Axel Ax:son Johnson (1876–1958) kanske mest känd som mångårig chef för Johnsonkoncernen. Han var mannen som gjorde Avesta känt för dess rostfria stål och Nynäshamn förknippat med grundandet av Skandinavians första oljeraffinaderi. Som industriman engagerade han sig i en rad branscher, som vanligen satsade på teknisk innovation. Axel Ax:son Johnsons nätverk var gigantiskt och innefattade kontakter över hela världen. Utåt blev han känd som en av de sista patriarkerna inom svenskt näringsliv.

Vid sin död i augusti år 1958 var Axel Ax:son Johnson en av Sveriges rikaste män. Prins Vilhelm som tillhörde storföretagarens närmaste vänner, författade en minneskrönika över Johnson i *Svenska Dagbladet*. Han menade att storföretagaren var: ”En sträng men rättvis herre med skalken i ögonvrån och det vänliga leendet i beredskap att lysa upp ansiktsdragen ungefär som det frambrystande ljuset efter åskskuren.”¹

Axel Ax:son Johnson blev en legend redan under sin livstid och omgiven av mytomspunna berättelser och skrönor. En föga uppmärksammas aspekt i Ax:son Johnsons förflutna som industriledare har varit hans intresse för politik och opinionsbildning. Vad som länge varit obekant för tidigare forskning är nämligen hans engagemang inom tidningsbranschen.

Syftet med följande artikel är därför att ge en inblick i den andra sidan av Axel Ax:son Johnsons ledarskap – nämligen den sida som intresserade sig för politik och opinionsbildning.² Tidsperioden som står i centrum för denna artikel är 1940-talet.

Under 1900-talet förändrades det politiska klimatet i Sverige. Efter andra världskriget presenterade socialdemokraterna sitt efterkrigsprogram i de berömda 27 punkterna. De flesta storföretagare uppfattade den socialdemokratiska politiken som en början på planhushållning med förstatligande av det privata näringslivet som följd. Från socialdemokratiskt håll menade

man att endast branscher, där enskild företagssamhet hade misslyckats, skulle utsättas för socialisering. Socialdemokraterna hävdade därmed att näringslivets fruktan för allmän socialisering och en inledning till planhushållning var helt obefogad. Många industrimän kände sig hotade av den politiska utvecklingen och fruktade det privata näringslivets undergång.³ Det fanns alltså en skräckblandad syn på framtiden bland de större industriledarna. Vad kunde då göras? Hur reagerade storföretagaren Axel Ax:son Johnson på den politiska utvecklingen i Sverige? Hur kunde en enskild industriledare försöka påverka det politiska läget? Det är detta tema som följande artikel kommer att belysa.

Att satsa på ungdomen

Axel Ax:son Johnson var tidigt intresserad av att uppmuntra unga intellektuella med borgerliga värderingar. Under 1940-talet hade de borgerliga partierna försvagats och en rad högertidningar avvecklades på löpande band. I likhet med många andra storföretagare under denna tidsperiod, oroades också Axel Ax:son Johnson över denna utveckling. Hoppet satte han till ungdomen. Det var de unga som skulle ta över en dag och vad vore då bättre än att göra dem till språkrör för det fria näringslivet. Till denna kategori hörde de borgerliga intellektuella, däribland Erik Anners, Arvid Fredborg och Gunnar Unger m.fl.. Denna unga generation var tidigt aktiv i Sveriges Konservativa Studentförbund (grundat år 1942). De var också intresserade av att på sikt förändra högerpartiet.⁴

Den äldre grupperingen inom högern ansågs envetet hålla fast vid partiets gamla traditioner.

De unga efterlyste däremot en experimentell förändring av högerpartiet. De representerade en form av "radikalkonservatism", som innebar en syntes av förnyelse och bevarande. Den unga generationen efterlyste ett ökat nationalmedvetande och en mer organisk syn på samhällslivet. Det yttrade sig i aktivare socialpolitik inom ramen för välfärdssamhället. I studentförbundets skrift *Svenska Linjen* framfördes parollen: "En stark stat behöver starka individer."⁵ I början av 1940-talet ställde sig Axel Ax:son Johnson mycket kritisk till de borgerliga partipolitikerna som han ansåg borde skaffa lämpligare representanter. Denna uppräckning gällde inte enbart partierna, utan även tidningspressen. I ett brev till sin medarbetare J. Henrik Göransson i Nordstjernan skrev Johnson: "De borgerliga gå inte endast tillbaka, de kunna inte ens sköta sina få tidningar, som äro en så viktig faktor – det är verkligen sorgligt."⁶

Att förändra högerpartiet var inte enkelt, även om det fanns de som menade att motsättningarna inom den svenska borgerligheten inte var lika omfattande som utomlands. De som ville förändra partiet menade att högern framför allt saknade profilering, vilket gjorde att människor i allmänhet tog avstånd från partiet. Vad socialdemokraterna hade lyckats med var att plocka de bästa bitarna från högern och forma sin egna nya "nationalkänsla" samt sprida en kult kring de ledande politiska gestalterna Hjalmar Branting och Per Albin Hansson, i likhet med vad högern hade gjort med svenska kungar såsom Gustav II Adolf och Karl XII. Den unge juridikstuderanden Thor Åke Leissner (född 1916) som tillhörde denna unga elit, sade exempelvis: "Jag tror att folk vill känna sig som med-

lemmar i någonting som de kan göra till föremål för en viss kult, de vill känna sig stå i andlig gemenskap med något som står över dem, även på det politiska området”.⁷ Därför var det viktigt att omforma högern och göra partiet mer populärt för den breda massan.

I ett brev till högerledaren Fritiof Domö poängterade Johnson sin kritiska syn: ”Naturligtvis kommer jag att lämna mitt bidrag till Högerens Riksorganisation som vanligt, det förstår du nog. Jag begriper även att det under nuvarande svåra situation får lov att offras mera pengar än vanligt, eller jag kanske kan formulera det på så sätt att det måste arbetas mycket hårdare”⁸

Politiska projekt i det fördolda

Som ett led i sitt politiska missnöje kom Axel Ax:son Johnson under 1940-talet att bli en drivande kraft bakom en rad projekt med syfte att motarbeta socialdemokraterna. Dessa projekt bedrevs i det tysta, utan att omvärlden fick veta vem som var mannen bakom projekten. Ett av projekten kallades ”kampen mot socialismen” (1944–1953) och leddes av Tage Lundgren – (direktör, chefredaktör och skribent vid *Motala Posten* och *Barometern*). Ett annat projekt benämndes ”arbete mot planhushållningen” (1946–1949) under ledning av Erik Anners – (vid denna tidpunkt verksam som notarie, senare professor i rättshistoria). Projekten kom att sträcka sig över flera år, där ett antal aktörer arbetade för näringslivets frihet. Kontakterna innefattade inte enbart förbindelser med andra industriledare. I de politiska projekten som Johnson var initiativtagare till engagerades en mångfald av personer. Det förefaller som om

Ax:son Johnson var intresserad av att omge sig med olika typer av människor som hade olika erfarenhet och bakgrund.

Chefredaktören Tage Lundgren spelade särskilt en viktig roll i Johnsons kontaktnät. Lundgren menade att det var fel att Axel Ax:son Johnson ”själv skulle baka hela kakan, som hela näringslivet skulle äta av”.⁹ Istället skulle fler industrimän uppmanas att engagera sig i de politiska frågorna och föra ut näringslivets budskap. Syftet med projekten var framför allt att sprida propaganda till förmån för det privata näringslivet. Själva arbetet inom de olika projekten sköttes strikt konfidentiellt.

Det betydde att de personer som deltog i projekten inte nödvändigtvis behövde känna till varandras existens. Själv önskade Axel Ax:son Johnson inte heller offentliggöra sin ståndpunkt, utan föredrog att verka i det tysta. Därför satte han fokus på att finansiera ett antal unga intellektuella inom borgarklassen och speciellt de som hade en journalistisk och politisk kompetens. Strategin var att själv stå i skuggan, men genom direktiv och finansiering få en möjlighet att påverka opinionen.

Intresse för tidningsbranschen

Under 1940-talet formades tidningspressen till ett utmärkt redskap för att sprida propaganda om näringslivet. Allt fler människor läste och hade tillgång till dagstidningar. Tidningsspridningen underlättades dessutom genom snabb nyhetsförmedling som den innovativa tekniken hade tillfört. Genom att framföra sina synpunkter skriftligen utvecklades således goda förutsättningar för att påverka den allmänna opinionen.

Axel Ax:son Johnson började på allvar intressera sig för tidningsbranschen under 1940-talet. Tidigare hade han liksom sin far Axel Johnson Senior varit aktieägare i *Nya Dagligt Allehanda*. Axel Ax:son Johnsons nyväckta intresse för tidningsbranschen kom framför allt att bero på högerpressens försvagning och behovet av att sprida näringslivets budskap. Detta ledde till att han engagerade sig i de två tidningarna *Motala Posten* och *Barometern*.

År 1945 undersökte Axel Ax:son Johnson också möjligheten att rekrytera journalister. Brev från Nils Ericson som satt i överstyrelsen vid Sveriges Flotta bekräftar också Johnsons "önskan" om att engagera "pennor". Ericson gav Johnson utförliga råd i denna angelägenhet. I ett brev står det att läsa: "det går icke att värva dem för en anställning direkt hos en svensk industriman, då de icke vilja erhålla stämpeln "att ha sålt sig". Det fanns alltså en underliggande problematik i relationen mellan tidningspressen och näringslivet.

Nils Ericson kunde mycket väl upplysa Johnson om "goda namn" på journalister som var möjliga att engagera, men dessa "pennor" arbetade endast under förutsättning att en neutral bas för dessa ändamål inrättades.¹⁰ Att upprätta band mellan näringsliv och journalister var således inte helt okomplicerat.

Delägare i Motala Posten

Axel Ax:son Johnson köpte Motala Verkstad år 1944. I samband med detta förvärv kom Johnson i kontakt med tidningsmannen Tage Lundgren. Denne var chefredaktör för de högersinnade tidningarna *Motala Posten* och *Barometern*.

Enligt uppgift träffades Johnson och Lundgren för första gången sommaren 1944 på Motala Stadshotell, vilket så småningom ledde till kompanjonskap. Det gick ut på att Tage Lundgren skulle författa artiklar som kritiserade socialdemokratisk politik. Axel Ax:son Johnsons uppgift var att komma med direktiv. Han finansierade också "kompanjonskapet". Syftet med samarbetet var nämligen att "få upp svenska folkets ögon för frihetsfientlig fara" som den eventuella socialiseringen kunde leda till.¹¹

Tage Lundgren fick ett årligt understöd via Motala Verkstads styrelse samt samarbetade med verkstaden i fråga om tidningsannonser. För att förbindelsen skulle fungera i praktiken var ett ömsesidigt förtroende nödvändigt, grundat på lojalitet mellan aktörerna samt det faktum att Axel Ax:son Johnson försäkrades anonymitet. Det var av stor vikt att inte uppge vem som var "uppdragsgivare" åt Tage Lundgren. Förhandlingar mellan Johnson och Lundgren sköttes därför av Nordstjernans medarbetare J. Henrik Göransson som agerade ombud för Johnson.

Under 1940-talet hamnade *Motala Posten* i en svacka. Tage Lundgren hade köpt tidningen år 1943 och erbjöd 50 procent till Axel Ax:son Johnson i oktober år 1944. Orsaken till delägarskapet motiverades med Johnsons önskan att upprätthålla tidningens borgerliga identitet. Han var däremot inte intresserad av att få ta del av eventuell vinst genom delägarskapet. Men det betydde inte att han fränsade sig engagemang i *Motala Posten*. Johnson var själv involverad i tidningens framtid och kom med konkreta direktiv samt var också den som godkände planer innan de realiserades av Tage Lundgren. Enligt Lund-

gren var *Motala Posten* deras ”gemensamma problembarn”.¹²

Axel Ax:son Johnson såg Tage Lundgren som en lämplig ”kompanjon” då han var engagerad i politiska frågor. Tveksamheten handlade främst om Lundgrens lämplighet som skribent och organisatör. Johnson anförtrorde sin medarbetare vid Nordstjernen, J. Henrik Göransson: ”Han [Tage Lundgren] har nog många goda sidor, ty han synes vara ekonomisk och förstå sig på att sköta en tidnings ekonomi och rycka upp den. Å andra sidan känner jag icke till hans förmåga att skriva i pressen, men den saken kan lämnas till annat lämpligt folk”.¹³

För att Axel Ax:son Johnson skulle kunna agera inom tidningsbranschen krävdes fortlöpande anonymitet. Därför bildades ett speciellt bolag så att affären kunde genomföras konfidentiellt och smidigt utan officiella tillkännagivanden. Bolaget fungerade dels som skydd för ägarstrukturen, dels för att underlätta då Axel Ax:son Johnson överförde lån till Tage Lundgren. När Axel Ax:son Johnson till exempel bidrog med lån till en ny tryckpress fick inte affären offentliggöras. Advokaten Göran Kalling användes därför som en mellanhand då affärsförbindelsen genomfördes. Förmodligen var alliansen mellan en storföretagare och en journalist inte helt rumsren. Att Johnson sedan var engagerad i tidningsbranschen var möjligt att kritisera från olika håll, även inom den egna industriella eliten.

Axel Ax:son Johnsons intresse för tidningen hade förmodligen sin grund i hans politiska engagemang samt på grund av Motala Verkstad. Tidningen *Motala Posten* gick dock med förlust och övertogs år 1948 i socialdemokratisk ägo.¹⁴

Engagemang i Barometern

Kalmartidningen *Barometern* grundades år 1841 och existerar fortfarande. Tage Lundgren var verkställande direktör och chefredaktör för tidningen under åren 1946–1951. Axel Ax:son Johnson kom att engagera sig i tidningens ägande mycket beroende på tidningens osäkra framtid. Han investerade ett ansevärt kapital i tidningen. Själva köpet av tidningen verkställdes av Tage Lundgren som uppträdde som köpare gentemot säljare av aktieposter. Att Ax:son Johnson var den verkliga kraften bakom köpet skulle anonymiseras.¹⁵

Ägandeformen var liksom i *Motala Postens* fall problematisk eftersom Johnson inte önskade offentliggöra sitt engagemang i tidningsbranschen. Det var istället Johnson ägda A/B Mariehålls Verkstad som stod som ägare till aktierna. Tage Lundgrens ambition med *Barometern* var att göra tidningen till ett mönsterexempel för andra högersinnade tidningar. Detta projekt lyckades delvis då Lundgren ökade både upplagan (30 %) och årsvinsten (400 %). Enligt Tage Lundgren fanns det dock vissa problem med tidningen, vilket resulterade i ett ”intrigspel” på tidningen från det att han tillsattes fram tills att han avsattes som chef år 1951. Tage Lundgren och Axel Ax:son Johnsons samarbete betraktades med misstänksamhet från de anställda vid *Barometern*. Tage Lundgren kommenterade senare händelserna i ett personligt brev till Axel Ax:son Johnson: ”Först i år har det gått upp för mig hur djävulskt intrigspelet mot mig personligen och mot vårt samarbete var iscensatt och syftade till. Hela spelet är som den värsta amerikanska gangsterroman”.¹⁶

Samarbete med journalisterna Fredborg och Unger

Under tidigt 1940-tal fick också Axel Ax:son Johnson kontakt med de välkända svenska journalisterna Arvid Fredborg och Gunnar Unger. Under andra världskriget hade Arvid Fredborg verkat som *Svenska Dagbladets* korrespondent i Nazityskland, ända tills han blev utvisad. Han författade då den internationellt erkända boken *Bakom Stålvallen* (1943) som avslöjade nazisternas massmord på judar. I Sverige fortsatte sedan Arvid Fredborg med sin publicistiska verksamhet parallellt med arbete som politisk och ekonomisk rådgivare åt företag i både Sverige och Finland. Fredborg blev snabbt ett etablerat namn i näringslivet och på den politiska arenan.¹⁷

Den 1 september 1945 ingick Axel Ax:son Johnson avtal med Arvid Fredborg och Gunnar Unger. Enligt källmaterialet var Johnson intresserad av att stödja deras politiska verksamhet och tillförsäkrade dem därför ekonomiskt oberoende genom stipendier. De fick sålunda en årlig inkomst under åren 1945 till 1955. Avtalet upprättades genom Johnsons ombud Gustaf Leijonmarck och var helt utan villkor. Det betydde att Fredborg och Unger fick full "politisk handlingsfrihet", dvs. Johnson "litade till deras egen ansvarskänsla".¹⁸ En förutsättning för att Fredborg och Unger skulle delta var att deras verksamhet skulle få långsiktiga resultat i framtiden. Inom ramen för Arvid Fredborgs projekt skulle politiska nyheter beträffande svenska och utländska förhållanden förmedlas. Fredborg hade i uppgift av Johnson att författa särskilda promemorior om den rådande utvecklingen i Sverige. Det betydde att Fredborg fungerade som en

sorts korrespondent för Johnsonkoncernen med syfte att förmedla information till Johnsonkoncernen.

Journalisten Gunnar Unger blev tidigt välkänd i tidningspressen, då han författade en ny typ av politiska kåserier under signaturen "Katten Felix". Kåserierna riktade ofta skarp kritik mot den socialdemokratiska regimen.

Gunnar Unger hade till uppgift att sprida texter i tidskriften *OBS!* Denna tidning uppfattades som ett avant-gardeorgan i den antisocialistiska propagandan som enligt Unger själv hade ambitionen att fungera som en ny politisk tidskrift. Tidskriften utkom under åren 1944–1955 och gjorde sig känd för sina träffsäkra färgillustrationer. Konstnären bakom dessa hette Erik Hermansson (1903–1976) och blev utlovad ekonomiskt stöd av Axel Ax:son Johnson under perioden 1945 till 1949.¹⁹

Enligt bevarat källmaterial var Axel Ax:son Johnson en av dem som finansiellt stödde *OBS!* verksamhet. Genom avtal år 1945 överlämnades ett lån på 100 000 kronor som skulle återbetalas före 1 juli 1946. En motprestation var att: "Tidskriften skall till den 1 november 1950 utgivas med samma politiska kurs som hittills."²⁰

Arbete mot planhushållning

Inom ramen för Johnsons olika projekt finansierades även notarien och den unge högermannen Erik Anners för projektet "arbete mot planhushållning". Vid denna tidpunkt var Anners ordförande i Sveriges Konservativa Studentförbund och representerade en "framstegsvänlig konservatism" för att locka fler politiska anhängare till partiet. Sannolikt blev Erik An-

ners involverad i Axel Ax:son Johnsons projekt genom hans goda kontakter med Arvid Fredborg och Gunnar Unger. Vad Erik Anners projekt i praktiken gick ut på är något osäkert liksom hur pass fri han var att agera inom projektets ramar. Källmaterialet vittnar emellertid om att Anners företog resor i Europa för att bevista konservativa konferenser och ta politiska kurser. En resa till Italien bekostades exempelvis för att Anners skulle studera det politiska klimatet i Italien före valen samt knyta kontakter för att erhålla information om internationell konservativ verksamhet. Det verkar som om Erik Anners i likhet med Fredborg författade artiklar samt motioner.

Enligt de sparade kvittenserna utförde han också vissa uppdrag, till exempel så höll han föredrag, vilket troligtvis hade anknytning till spridningen av upplysande borgerlig propaganda. I en lista över utbetalningar i form av stipendier nämns olika personer, däribland högermännen Thor Åke Leissner, Nils Rudolfsson och Fredrik Swartling. Det är svårt att uttala sig om dessa finansierades individuellt av Johnson eller genom Erik Anners inom ramen för det projekt han utförde.²¹ Men tydligt är att dessa projekt uppfattades av Johnson som viktiga att understödja ekonomiskt, inte minst på grund av det hot som Ax:son Johnson uppfattade kom från socialdemokraternas politik.

Sammanfattning

Artikeln bygger på delar av empiri hämtad från min licentiatavhandling i ekonomisk historia som behandlar Axel Ax:son Johnsons roll som företagsledare, opinionsbildare och nätverksbyg-

gare. Syftet med artikeln var att ge en inblick Axel Ax:son Johnsons engagemang inom den politiska sfären och tidningsbranschen. Det är nämligen viktigt att påvisa hur företagsledare kom att engagera sig inom olika intresseområden för att främja det privata näringslivet. Under 1940-talet blev storföretagaren allt mer engagerad i den politiska sfären. Som företagsledare handlade det om att samverka inom olika sfärer. Politik blev ett lämpligt redskap för att agera gentemot det rådande politiska klimatet i Sverige. Det blev också allt viktigare att skapa förbindelser med inflytelserika grupperingar i samhället, till denna kategori hörde journalister.

I min licentiatavhandling visar jag till exempel hur Ax:son Johnson var initiativtagare till en rad anti-socialistiska projekt med syfte att föra ut det privata näringslivets budskap. Det intressanta är förstås Johnsons engagemang för den så kallade unghögern som representerade en ny syn på högern och dess idéer. Som innovativ företagsledare satte Ax:son Johnson sitt hopp till den unga generationen. De ansågs vara framtidens språkrör för näringslivet.

Axel Ax:son Johnson kunde i egenskap av att vara finansiär och genom att ge direktiv i det fördolda gradvis påverka den samtida debatten. Den unga borgerliga generationen fick utgöra ansiktet utåt. Källmaterialet som har behandlats i denna artikel visar att Axel Ax:son Johnson var ytterst målmedveten i sin strategi att entusiasmera unga människor samt det faktum att han också engagerade sig för borgerliga tidningar som hade hamnat i en svacka.

Det är därför viktigt att understryka att företagsledare inte enbart kände ansvar för sitt företag, de ansåg det också vara sin plikt att agera för

hela näringslivet. Ledarskap handlar om så mycket mer än att leda ett företag. För den moderna företagsledaren handlade det om att ge sig in i nya branscher (tidningsbranschen), forma nätverksförbindelser med politiker och journa-

listers samt att profilera sin syn på näringslivets framtid kanske framför allt för att på sikt få igenom en förändring inom den politiska utvecklingen.

Noter

1. *Svenska Dagbladet* 11.8.1958.
2. För mer information se, Therese Nordlund, *För näringslivets bästa? Nätverk, planhushållningsmotstånd och företagande med fokus på Axel Ax:son Johnson (1876–1958)* (Stockholm, 2003). Licentiatavhandlingen ventilerades den 5 september 2003.
3. Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm, 1967), s. 118–135. Thomas Jonter, *Socialiseringen som kom av sig: Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945–1949* (Stockholm, 1994), s. 25–39. Se även Nordlund (2003) för en diskussion kring planhushållning, socialisering och efterkrigstidspolitik, s. 40–45.
4. Stig Björn Ljunggren, *Folkhemskapitalismen* (1992), s. 67–69.
5. Arvid Fredborg, *Destination Berlin* (Stockholm, 1985), s. 167.
6. P.M. för byråchefen Göransson 8.9.1944, Tage Lundgren och kampen mot socialismen, Handlingar i diverse ämnen 1944–53, F6, vol 1, GAAJS.
7. Ideologiska kursen – Diskussionsprotokoll fört vid sammanträdet den 6 april 1949. Ideologisk Kurs 1949, F2, vol 8. Moderata Samlingspartiet (högern), Professor Erik Anners arkiv. (RA).
8. Brev från A.A. Johnson till F. Domö, 14.2.1946, privat kopiebok 26 april 1945 slutad 1 mars 1946 ingår i utgående brev – allmänt 1944–1946, , BiA vol 26, GAAJA.
9. Brev från T. Lundgren till A.A. Johnson, ingår i Tage Lundgren och kampen mot socialismen, Handlingar i diverse ämnen 1944–53, F6, vol 1, GAAJS
10. Brev från N. Ericson till A.A. Johnson, 8.3.1945. Politiska frågor 1944, Handlingar i diverse ämnen, 1913–53, F6, vol 16, GAAJS.
11. Bengt Ericson, *Johnsons: den nya dynastin* (Stockholm, 1982), s. 329–344. Tage Lundgren var chefredaktör för *Motala Posten* under åren, 1943-09-06–1946-09-04. Han ägde tidningen under åren, 1943-02-20–1948-07-02. Tidningen utgavs första gången år 1883 och uppgick i *Östergötlands Folkblad* 1962-11-07. Från början var MP en konservativ tidning, under Lundgrens regi var den högersinnad och kom under år 1948 att bli socialdemokratisk. Se Projektet Nya Lundstedt – dagstidningarna Tidningsenheten, Kungl. Biblioteket. Denna sidas adress är: <http://www.kb.se/nl/tidlar/984.htm> Sidan senast ändrad: 02:55:01, 2001-10-05. Se Motala Posten.
12. Brev från T. Lundgren till A.A. Johnson, 7.11.1945. Tage Lundgren och kampen mot socialismen, Handlingar i diverse ämnen 1944–47, F6, vol 2, GAAJS.
13. Nordlund, (2003), s. 82.
14. Ibid., s. 82.
15. Ibid., 80–85.
16. Brev från T. Lundgren till A.A. Johnson, 13.10.1951. Avtal med Tage Lundgren och Marichälls Verkstad 1947, Handlingar ang lån mm 1923–73, F1, vol 11, GAAJS.
17. Se fakta om Arvid Fredborg i, Gunilla Lundström, Per Rydén, Elisabeth Sandlund (red), *Den svenska pressens historia. Nr 3: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (Stockholm, 2001), s. 368.

18. Bilaga A – Avskrift. Avtal 1.9.1945. Arvid Fredborg 1946–47, Handlingar i diverse ämnen 1946–66, F6, vol 12, GAAJS.
19. Bilaga F. Arvid Fredborg 1946–47, Handlingar i diverse ämnen 1946–66, F6, vol 12, GAAJS.
20. Redogörelser för investeringar i de olika tidnings och tidskriftsorganen 1944–1946, Handlingar ang gåvor 1943–56, F4, vol 25, GAAJS.
21. Se till exempel Erik Anners arbete mot planhushållning, Handlingar i diverse ämnen 1946–49, F6, vol 9 och vol 10, GAAJS

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Riksarkivet

Professor Erik Anners arkiv, ideologisk kurs 1949, F2, vol 8.

Nordstjernans Centralarkiv

Generalkonsul Axel Ax:son Johnsons privata arkiv (GAAJA)

Utgående brev – allmänt 1944–1946, , B1A vol 26.

Generalkonsul Axel Ax:son Johnsons supplementarkiv (GAAJS)

Handlingar ang lån mm 1923–73, F1, vol 11.

Handlingar i diverse ämnen 1913–53, F6, vol 16.

Handlingar i diverse ämnen 1944–47, F6, vol 2.

Handlingar ang gåvor 1943–56, F4, vol 25.

Handlingar i diverse ämnen 1946–49, F6, vol 9 och vol 10.

Handlingar i diverse ämnen 1946–66, F6, vol 12.

Internet

Se Projektet Nya Lundstedt – dagstidningarna Tidningsenheten, Kungl. Biblioteket. Denna sidas adress är: <http://www.kb.se/nl/titlar/984.htm> Sidan senast ändrad: 02:55:01, 2001-10-05. Se *Motalla Posten*.

Tidningar

Svenska Dagbladet

Litteratur

Ericson, Bengt, *Johnsons – den sista dynastin* (Stockholm, 1983)

Fredborg, Arvid, *Destination Berlin* (Stockholm, 1985)

Jonter, Thomas, *Socialiseringen som kom av sig: Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945–1949* (Stockholm, 1994)

Lewin, Leif, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm, 1967)

Ljunggren, Stig Björn, *Folkhemskapitalismen* (Stockholm, 1992)

Nordlund, Therese, *För näringslivets bästa? Nätverk, planhushållningsmotstånd och företagande med fokus på Axel Ax:son Johnson (1876–1958)* (Stockholm, 2003)

(red) Sandlund, Elisabeth, Lundström Gunilla, Rydén Per, *Den svenska pressens historia. Nr 3:*

Det moderna Sveriges spegel (1897–1945) (Stockholm, 2001)

Eije Mossberg kontra Gunnar Hedlund – två utpräglade pragmatiker med stora likheter och stora skillnader

ERIK WÅNGMAR

Denna artikel behandlar två i hög grad offentliga personer: Eije Mossberg (1908–1997) och Gunnar Hedlund (1900–1989). Även om Mossberg var en offentlig person, är han idag mindre känd och det finns också förhållandevis lite skrivet om enbart honom. Gunnar Hedlund blev däremot som partiledare för Bondeförbundet/Centerpartiet 1949–1971 en välkänd person. Hedlund var också under en längre tidsperiod företagsledare i Norrlands skogsägnarens cellulosa AB (Ncb). Hedlunds gärning som politiker och direktör i näringslivet har skildrats i flera böcker och artiklar sedan början på 1970-talet.¹ Att skriva en biografisk artikel om enbart Gunnar Hedlund kan därför ses som lite överflödigt. Detta är också orsaken till att Mossberg ägnas större något större utrymme än Hedlund i denna uppsats.

Vid en närmare granskning visar det sig att det finns flera intressanta beröringspunkter mellan socialdemokraten Mossberg och centerpartisten Hedlund, kontaktytor som tidigare inte har uppmärksamrats i särskilt stor utsträckning. Den första likheten bestod i att båda var

utbildade jurister. Hedlund var även juris doktor på en avhandling om fastighetsrätt.² En andra parallell var att Mossberg (1947–1951) och Hedlund (1951–1957) var de två första cheferna för det nyinrättade Inrikesdepartementet. En tredje koppling var att Mossberg och Hedlund som mellanspel också hann med att inneha höga poster inom den statliga förvaltningen. Mossberg var nämligen landshövding i Kopparbergs län och Hedlund generaldirektör i lantmäteristyrelsen. I Hedlunds fall handlade det dock om en mycket kort parentes. Den fjärde beröringspunkten handlade om att Mossberg och Hedlund var verkställande direktörer i var sin skogsindustrikoncern i Norrland. De kan sägas ha varit tydliga konkurrenter under framförallt 1960-talet. Hedlund var verksam inom Ncb, medan Mossberg ledde Svenska Cellulosa AB (SCA).³ Inom ramen för de två till stor del parallella karriärerna fanns det emellertid också avgörande skillnader. Utgångspunkten för föreliggande artikel är alltså att beskriva och analysera likheter och skillnader mellan Gunnar Hedlund och Eije Mossberg.

Födelse och uppväxt

Eije Mossberg var född den 21 januari 1908 i Vaxholms församling i Stockholms län. Fadern Hugo Mossberg var kamrer. Eije Mossberg avlade studentexamen i Karlstad år 1926 vid bara 18 års ålder.⁴ Mossbergs uppväxtförhållanden var ur ekonomisk synvinkel troligen mer gynnsamma än Hedlunds.

Gunnar Hedlund föddes den 1 september 1900 i Helgums församling i Västernorrlands län. Föräldrarna Haqvin och Maria Hedlund var småbrukare. Under delar av uppväxten var familjen bosatt i Kiruna, där fadern var verksam som gruvarbetare vid LKAB, innan familjen återflyttade till Helgum. Efter folkskolan tog Gunnar Hedlund både realexamen i Vimmerby 1917 och studentexamen i Stockholm 1920 som privatist efter ganska korta studier.⁵

Juridiken

Eije Mossberg studerade juridik vid Uppsala universitet och tog jur kand-examen år 1931. Tingstjänstgöringen skedde åren 1931–1933 vid Älvdals och Nyeds domsaga, som hade Karlstad som kansliort. Han blev därefter hovrättsjurist vid Svea Hovrätt. Detta ledde till att han utnämndes till hovrättsfiskal 1935 och hovrättsassessor 1943. Under senare delen av tiden vid hovrätten var Mossberg tjänstledig för uppdrag inom den statliga förvaltningen.⁶ Mossberg ansåg att hovrättskarriären var en osäker tillvaro, då konkurrensen var hård, vilket medförde att relativt få kom in fråga för de mest eftertraktade tjänsterna.⁷

Gunnar Hedlund läste juridik vid Stockholms högskola och tog sin jur kand 1927 efter

fyra års studier. Därefter tjänstgjorde han under tre år som tingsnotarie vid Västra Ångermanlands domsaga i Sollefteå. Hedlund valde sedan att börja doktorera i juridik vid Uppsala universitet. Förslaget om att avhandlingen skulle handla om fastighetsrätt kom från juridikprofessorn Östen Undén, vilken sedermera kom att bli statsrådskollega med Hedlund. Arbetet med avhandlingen varvades delvis med andra arbetsuppgifter, bl.a. den egna gården i Mo i Helgum, kommunala uppdrag i Helgum och engagemang i lantbrukets och skogsbrukets föreningsrörelse. 1936 blev Hedlund jur. lic. och 1938 jur. doktor. Han var också inskriven som notarie vid Svea Hovrätt.⁸

Politiken och Inrikesdepartementet

Mossberg var under gymnasietiden i Karlstad aktiv i den socialdemokratiska ungdomsklubben Fram. Under de juridiska studierna i Uppsala var han med i den socialdemokratiska studentorganisationen Laboremus. I samband med tingstjänstgöringen lämnade han dock socialdemokraterna och gick över till det borgerliga lägret. Detta skedde av uttalat taktiska skäl. Det senare var, föga förvånande, inte helt uppskattat inom socialdemokratin.⁹ Mossbergs väg tillbaka till socialdemokratin gick via arbete i Statens utrymningskommission 1940–1942 och i Arbetsmarknadskommissionen 1943–1944. Dessa uppdrag medverkade till att han 1944 blev statssekreterare hos Gustav Möller i socialdepartementet. På denna post ersatte han Tage Erlander som då blev konsultativt statsråd. Vid samlingsregerings upplösning 1945 utnämndes Mossberg till konsultativt statsråd i socialdepartementet, med sär-

Från vänster: Försvarsminister Allan Vougt, ecklesiastikminister Hildur Nygren, socialminister Gustav Möller och inrikesminister Eije Mossberg.

skilt ansvar för arbetsmarknadsfrågor, fattigvård och administrativ indelning. Det senare var av särskild vikt, eftersom en landsomfattande kommunal sammanläggningsreform, den så kallade storkommunreformen, var under utredning. 1946 utökades Mossbergs ansvar till att omfatta även hälso- och sjukvården. Den 1 juli 1947 blev Mossberg chef för det nyinrättade inrikesdepartementet.¹⁰

Hedlund blev aktiv inom Bondeförbundet under 1920-talet, vilket ledde till att han invaldes i Helgums kommunalfullmäktige 1925, där han sedan under åren 1929–1932 var ordförande. Han var också under perioderna 1935–1938 och

1943–1970 ledamot av Västernorrlands läns landsting. Redan 1928 nominerade Bondeförbundets ungdomsorganisation (SLU) Hedlund till riksdagslistan vid valet till Andra kammaren. Det dröjde dock till 1942 innan Hedlund kom in i Andra kammaren som ersättare för en avgående ledamot. Han tillhörde sedan Andra kammaren fram till dess upphörande 1970 och därefter enkammarriksdagen fram till 1976. Höjdpunkten i den politiska banan var naturligtvis partiledarskapet (1948) 1949–1971. Som politiker var Hedlund framförallt en pragmatiker med visst sinne för taktiska överväganden, vilka ibland kunde ha opportunistiska inslag.¹¹

Inrikesdepartementet tillkom genom en uppdelning av Socialdepartementet. Med en viss generalisering kan det sägas att Socialdepartementet behöll ansvaret för de sociala välfärdssystemen, medan Inrikesdepartementet fick hand om viktiga delar av den offentliga verksamheten. Det handlade om sjukvården, länsstyrelserna, kommunerna, landstingen, den administrativa indelningen, brandväsendet, civilförsvaret, polisväsendet, inklusive säkerhetstjänsten, samt utlänningsärendena. Notera skall, att vid denna tidpunkt var vissa undervisningssjukhus och hela mentalsjukvården i statlig regi, medan polisväsendet till allra största delen hade kommunalt huvudmannaskap. Det enda undantaget från detta var att det fanns en särskild statspolis, som utöver säkerhetstjänsten arbetade med särskilt kvalificerade brottsutredningar och trafikövervakning.¹² Enligt mitt förmenande ansvarade departementet för tämligen viktiga politikområden under en tidsperiod då expansionen av den offentliga sektorn gick in i ett högre tempo.

Den händelse som i efterhand främst brukar förknippas med Eije Mossbergs tid i Inrikesdepartementet är den nya kommunala indelningen som trädde i kraft den 1 januari 1952.¹³ Eftersom som jag själv har skrivit en doktorsavhandling om denna reform, kan jag verkligen stryka under, att denna ledde till en genomgripande omdaning av den lokala självstyrelsen på Sveriges landsbygd. När reformen var aktuell uppfattades den däremot, enligt min uppfattning, inte som så verkligt stor. I viss mån är alltså uppgifterna i sentida uppslags-/översiktsverk en efterhandskonstruktion. Min forskning visar också att detta komplex inom regeringen till stor del verkar ha varit Mossbergs egen fråga. De övriga

statsråden tycks inte ha engagerat sig särskilt mycket. Vidare bör det påpekas att Mossberg skötte denna stora och delvis känsliga fråga på ett bra sätt. En bidragande orsak till detta kan mycket väl ha varit hans utpräglade pragmatism.¹⁴ Mossberg gav själv också en förhållandevis positiv bild av reformprocessen, vilket kanske inte var direkt förvånande.¹⁵ Mossberg fick även ägna en del tid åt säkerhetstjänstens arbete.¹⁶ En sedan lång tid aktuell fråga som inte fick någon lösning under Mossbergs tid i departementet var ett förstatligande av det kommunala polisväsendet.¹⁷

Att Mossberg lämnade regeringen, när socialdemokraterna gick i koalition med Bondeförbundet 1951, berodde inte alls bara på att posten som inrikesminister skulle tillfalla Bondeförbundet. Från statsminister Erlander och övriga statsråd fanns det nämligen länge ett klart intresse för att ha Mossberg kvar i regeringen, antingen som försvarsminister eller möjligen som ecklesiastikminister. Ett led i att försöka behålla Mossberg var att göra honom till riksdagsman i Första kammaren, vilket Mossberg också visade intresse för.¹⁸ Mossberg hade, enligt Erlanders dagbok, flera olika motiv till att vilja lämna regeringen. För det första handlade det om att Mossberg hade vissa samarbetssvårigheter i budgetfrågor med den kärve och inom regeringen starke finansministern Per Edvin Sköld. Det gällde bl.a. anslagen till den statliga sjukvården.¹⁹ För det andra hade riksdagsmän från Kopparbergs län vid flera tillfällen framfört starka önskemål om att Mossberg borde bli ny landshövding i länet. Den mer bekymmersfria tillvaron som landshövding lockade utan tvekan Mossberg. För det tredje hade Mossbergs fru

Förnyelse och förnygring – eller bara ett ombyte? Teckning av Ewert Karlsson i samband med Bondeförbundets namnbyte till Centerpartiet 1958.

Sigrid släktingar som hade en mycket negativ inställning till socialdemokratin. Dessa utövade tidvis påtryckningar på Mossberg, vilka han ibland fann pressande.²⁰ Det var alltså framförallt mot bakgrund av dessa tre faktorer som Eije Mossberg utnämndes till landshövding i Kopparbergs län (numera Dalarnas län) den 28 september 1951. Detta skedde bara tre dagar före koalitionen mellan socialdemokraterna och Bondeförbundet trädde till.²¹

I den nya regeringen blev Gunnar Hedlund inrikesminister och i praktiken även vice statsminister. Från den avgående socialministern Gustav Möller fanns det en skepsis mot att Bondeförbundet skulle få inrikesministerposten, då det inte var lämpligt att polisen och landshövdingarna lydde under en bondeförbundspolitiker. Erlander hade gärna sett att Hedlund hade blivit konsultativt statsråd, tillika vice statsminister. Avsikten med detta var att han skulle ha en friare ställning och inte vara uppbunden av ett ansvar som departementschef. Hedlund ville däremot ha ett eget tydligt ansvarsområde.²²

Med tanke på Hedlunds gedigna juridiska kompetens låg det utan tvekan nära till hands att göra honom till inrikesminister.

Bland Hedlunds insatser som inrikesminister kan nämnas tillkomsten av ny kommunallag och en ny kommunalförbunds lag samt att regelverket för polisväsendet förändrades i syfte att undanröja de största olägenheterna med det ännu kommunala polisväsendet. Inte heller under Gunnar Hedlunds tid i departementet skedde något förstatligande av polisen. Precis i samband med att Bondeförbundet lämnade regeringen 1957 tillsattes en ny utredning i frågan, där Hedlund själv utsågs till ordförande. Det var sedan denna utredning som slutligen resulterade i att polisväsendet i sin helhet förstatligades 1965. Hedlund påbörjade också en viss omstrukturering av sjukvården, bl.a. i fråga om den psykiatriska vården och en utbyggnad av den öppna vården. En uppmärksam händelse under Hedlunds statsrådstid var när han 1953 dömdes till böter för felaktig deklaration i fråga om fru Hedlunds skogsinkomster. Både inom Bondeförbundet och från externt håll framfördes krav på Hedlunds avgång. Hedlund valde ändå att sitta kvar, bl.a. beroende på att han fick stöd från statsminister Erlander. Det är dock helt klart att Hedlunds ställning som partiledare och statsråd var allvarligt hotad vid detta tillfälle.²³ Hedlund satt kvar som inrikesminister ända fram till att koalitionen mellan socialdemokraterna och Centerpartiet/Bondeförbundet upplöstes den 31/10 1957.²⁴

Vid en jämförelse mellan de båda herrarnas politiska insatser kan det framhållas att Mossbergs politiska verksamhet utmärktes av en tämligen långtgående pragmatism. Hans politiska/

ideologiska ställningstaganden var sålunda inte särskilt uttalade. Statsminister Tage Erlander skrev i sin dagbok att: "hans politiska omdöme är helt obefintligt. Det gör att han ofta har svårt att förstå motiven för vårt och gruppens handlande".²⁵ Mossberg kan alltså på goda grunder sägas ha varit mer ämbetsman än politiker. Där emot framgår det tydligt av Erlanders dagböcker att Mossberg var en mycket duglig jurist och administratör.²⁶ En tydlig likhet mellan Mossberg och Hedlund var den pragmatiska hållningen i politiken. Hedlund kunde utnyttja denna egenskap i politiskt taktiska syften, medan Mossberg genom sin avsaknad av känsla för politisk taktik ibland kunde uppfattas som ideologiskt labil. Som statsråd anses Hedlund ha varit något slarvig med formalia och även delvis sysselsatt med andra frågor såsom partiledarskapet, samordningen mellan de båda partierna i koalitionen samt med sina uppdrag inom skogsägarrörelsen.²⁷ Hedlunds insats som statsråd får därför betraktas som acceptabel, men knappast glänsande. Ur administrativ synvinkel var hans insatser sannolikt sämre än Mossbergs.

Ämbetsmännen

Mossberg blev landshövding i ett län där riksdagsmännen hade framfört krav på att få honom till ny landshövding. Detta bör utan tvekan ha varit en fördel i det nya arbetet. Med sina 43 år var han en tämligen ung landshövding, dock inte unikt ung. Annars var det betydligt vanligare att befattningen som landshövding var en reträttspost för personer som började nära sig pensionsåldern. Det kan också noteras att Mossberg under tiden som inrikesminister hade haft

ansvaret för länsstyrelsefrågorna i regeringen. Detta medförde att hans ställning bland rikets landshövdingar blev ganska stark. Med tanke på hans arbete med beredskaps- och civilförsvarsfrågor var det inte heller förvånande att han utsågs till civilbefälhavare i femte civilområdet under perioden 1955–1958.²⁸ Under åren som landshövding deltog Mossberg i flera statliga utredningar. Den viktigaste av dessa var sannolikt trafiksäkerhetsutredningen, vilken arbetade åren 1953–1957. Utredningen pågick under en period då privatbilismen expanderade kraftigt. Detta medförde också en stor ökning av antalet allvarliga trafikolyckor. De andra utredningarna gällde det psykologiska försvaret och arbetstiderna. Vidare var han ordförande i några nationella sammanslutningar såsom Svenska brandskyddsföreningen, Svenska brandkårernas riksförbund och Svenska sjukhusföreningen.²⁹

Gunnar Hedlund utnämndes kort tid efter avgången som statsråd på hösten 1957 till generaldirektör för Lantmäteristyrelsen, med tillträde den 1 maj 1958. Utnämningen kunde mycket väl tolkas som att Hedlund var på väg att lämna den aktiva politiken. Ganska omgående begärde dock Hedlund ett års tjänstledighet från befattningen och 1959 avgick han definitivt från tjänsten. Hans insatser som generaldirektör var därför närmast obefintliga.³⁰

Varken Mossberg eller Hedlund gjorde alltså sina mest framträdande insatser som statliga ämbetsmän. Istället hade det mer karaktären av mellanspel mellan viktigare uppdrag. Detta gällde alltså i synnerhet Hedlund.

Skogsindustrin

Efter bara sex år som landshövding lämnade Mossberg sin befattning 1957 för att bli direktör i Svenska Cellulosa AB (SCA), med huvudkontor i Sundsvall. År 1960 efterträdde han Axel Enström som verkställande direktör i företaget. Enström övertog istället posten som styrelseordförande. Värningen av Mossberg till SCA lär till ganska stor del ha varit Enströms verk. Ny styrelseordförande efter Enström blev 1965 Tore Browaldh. Denne representerade Handelsbanken, som hade viktiga ägarintressen i SCA. Handelsbanken hade för övrigt medverkat när SCA-koncernen bildades genom ett samgående av ett antal skogsindustrier i Norrland. Genom förekomsten av förhållandevis starka styrelseordföranden bör Mossbergs handlingsutrymme som VD i viss mån ha begränsats. Under senare delen av Mossbergs tid i ledningen för SCA skedde en omorganisation i företaget som innebar att den traditionella geografiskt indelade organisationen utbyttes mot en produktinriktad och divisionaliserad organisation. En annan mer övergripande förändring var att den gamla inriktningen mot tillverkning av olika former av halvfabrikat ersattes av en strategi som innebar en högre vidareförädling av skogsråvarorna. En annan utvecklingstendens var att SCA expanderade sin verksamhet utomlands. Vidare utmärktes Mossbergs direktörsperiod i SCA av en fortsatt snabb teknisk utveckling både inom skogsbruket och industrin. Detta medförde också ett klart minskat behov av arbetskraft.³¹

Under andra halvan av 1960-talet och början av 1970-talet hade SCA vissa lönsamhetsproblem, vilka i någon mån försvagade Mossbergs

ställning i företaget. Den långsiktiga finansiella ställningen (soliditeten och likviditeten) var dock förhållandevis stabil. Vidare hade Mossberg ett ansträngt förhållande till massmedia. 1960–1972 var Mossberg ledamot av Svenska arbetsgivareföreningens (SAF) styrelse, varav åren 1967–1972 som vice ordförande. Han tillhörde även styrelserna för Industriförbundet, Handelsbanken, Investeringsbanken och Sägverksförbundet. Vidare ingick han i bolagsstyrelserna för Gränges och Svenska metallverken. Rent allmänt hade Mossberg en förhållandevis stark ställning inom den näringslivssfär som kallades Handelsbankgruppen. Det kan också noteras att Mossberg ingick i den informella grupp av personer som var rådgivare i fråga om kronprins Carl Gustafs utbildning och uppfostran för hans framtida värv som statschef. Mossberg avgick som VD i SCA på hösten 1972, alltså strax före sin 65-årsdag. Som pensionär bosatte han sig i Montagnola nära Lugano i södra Schweiz. Mossbergs breda engagemang inom näringslivet gjorde att han under senare år närmast ansågs tillhöra det borgerliga lägret i politiken.³²

Gunnar Hedlunds engagemang inom skogsägarrörelsen hade inletts redan på 1930-talet i Ådalarnas skogsägarförening. I denna organisation satt han i ledningen under nästan 50 år. Detta var en viktig bakgrund vid bildandet av Norrlands skogsägares cellulosa AB (Ncb) år 1959. Det fanns flera olika motiv till att skogsägarna i Norrland ville bygga upp en egen industriell verksamhet. Det handlade om att skogsmarken skulle få högre värde och avkastning, att vinsterna kunde återföras till råvaruproducenterna, att avsättningen av skogsråvarorna skulle bli tryggare, att ha möjlighet att på-

verka industristrukturen och den långsiktiga produktionsinriktningen samt öka förädlingsgraden, att en utökad samverkan mellan skogsägarna skulle motverka krav på att samhället i större uträkning skulle äga skogsmark, samt att de befintliga skogsbolagen i Norrland, bl.a. SCA med Axel Enström i spetsen, intog en kärv attityd vid prisförhandlingar med skogsägarna. Att starten skedde 1959 hängde inte minst samman med att Hedlund då hade lämnat regeringen och fått mer tid för skogsägarrörelsen, detta trots att han fortfarande var partiledare. Bolaget bildades av skogsägarföreningarna i Norrland och Dalarna, där de enskilda skogsbönderna var ägare via ett andelssystem.³³

Redan från början fick Gunnar Hedlund en utomordentligt stark ställning i bolaget, först som ordförande, sedan som verkställande direktör och avslutningsvis som koncernchef och arbetande ordförande. Bolagets styrelseledamöter var mer eller mindre handplockade av Hedlund. De var med få undantag skogsägare utan egen erfarenhet av skogsindustriell verksamhet. Under 1960-talet och början av 1970-talet köpte Ncb in ett flertal industrianläggningar i Norrland och Dalarna, vilka sedan rustades upp och byggdes ut. Köpen finansierades till mycket stor del genom lån, vilket medförde att bolagets finansiella ställning, framförallt soliditeten, nästan hela tiden saknade större marginaler. När lågkonjunkturen på allvar slog till under andra halvan av 1970-talet fick bolaget stora svårigheter. Detta resulterade i att Hedlund fick stiga av från sin ledande position 1978 och att företaget sedan fick staten som huvudägare. Vid avgången från Ncb var Hedlund hela 78 år gammal. Från början av 1970-talet fram till sin bortgång 1989 var

Hedlund bosatt i Lidingö utanför Stockholm, även om han behöll gården i Mo i Helgum.³⁴

Skillnaderna mellan bolagen SCA och Ncb måste betraktas som stora. SCA var ett mer traditionellt industriföretag som ingick i Handelsbankssfären, medan Ncb alltså var ett bondekooperativt företag. Mossbergs och Hedlunds position inom respektive företag varierade också mot bakgrund av detta. Mossbergs inflytande i SCA skilde sig antagligen inte särskilt mycket i förhållande till andra verkställande direktörer inom det privata näringslivet. I jämförelse med företrädaren Axel Enström var dock troligen Mossbergs tyngd i bolaget något mindre. Detta berodde bl.a. på att Enström hade arbetat inom skogsindustrin under hela sitt yrkesliv, medan Mossberg som bekant hade en bakgrund inom den offentliga sektorn. Hedlunds makt inom Ncb var däremot exceptionellt stor. Detta hängde dels samman med att Hedlund mer eller mindre var bolagets upphovsman, dels att styrelsen länge gav Hedlund mycket stor handlingsfrihet.

Summering

Mossbergs och Hedlunds karriärer uppvisade på ett yttre plan betydande likheter, vilket också var utgångspunkten för denna artikel. Det handlade alltså om juridiken, politiken, den statliga förvaltningen och skogsindustrin. Ett gemensamt drag inom framförallt politiken var att båda hade ett mycket pragmatiskt handlings sätt. Vidare måste Hedlund och Mossberg ses som tämligen handlingskraftiga personer med tydliga ledaregenskaper. Hedlunds ledningsfilosofi i politiken och skogsindustrin var dock inte alltid helt demokratisk. Hedlund var en mycket utåtriktad

person, vilket medverkade till att han blev en populär person långt utanför Centerpartiets väljargrupper. Hedlunds popularitet underlättades också av att han hade ett gott förhållande till media.³⁵ Det skall också framhållas att Hedlund måste ses som en tämligen flyhänt person som kunde ha många olika saker på gång samtidigt. Detta gjorde dock att hans insatser i politiken ofta hade karaktären av punktinsatser, där hans lojala medarbetare fick svara för mycket av den löpande verksamheten. Utan tvekan hade Hedlund en god politisk fingertoppskänsla, vilket Mossberg till stor del saknade. Mossberg hade inte heller samma utåtriktade läggning. Hans delvis ansträngda förhållande till massmedia under åren i SCA kan ses som ett uttryck för detta. Däremot var han internt stark inom de organisationer han verkade.

En annan skillnad som måste lyftas fram är att Hedlund uppvisade ett mer konsekvent handlande sett över en längre period. Engagemanget inom Bondeförbundet/Centerpartiet, som var ett intresseparti för lantbruket/landsbygden, och den kooperativa skogskoncernen Ncb får nämligen anses gå relativt väl i fas. Hedlunds insatser inom skogsindustrin hade emellertid med facit i hand en alltför kortsiktig och möjligen även något ansvarslös inriktning. Mossbergs dubbla politiska sidbyten kan mycket väl tolkas som ett delvis själviskt beteende, där ideal/ideologi inte spelade någon avgörande roll för handlandet. Med dagens språkbruk skulle det ligga nära till hands att benämna Mossberg karriärist. En mer välvillig beskrivning är att han var en framgångsrik teknokratisk rationalist. Två till synes parallella karriärer uppvisade alltså

stora skillnader inte minst på grund av divergerande personligheter.

Det är även av intresse att relatera Hedlunds och Mossbergs personligheter och karriärer till andra delvis samtida personer, framförallt inom den politiska sfären. Hedlund kan då inordnas i den tämligen begränsade grupp av politiker inom Bondeförbundet/Centerpartiet som hade en hög akademisk utbildning. Mossberg kan hänföras till gruppen av socialdemokratiska ämbetsmän. Utöver Hedlund kan till den akademiska gruppen i Bondeförbundet räknas professorerna Karl Gustaf Westman (1876–1944), Carl Axel Reuterskiöld (1870–1944), Nils Wohlin (1881–1948, dock under en period högerman) och Sten Wahlund (1901–1976).³⁶ Hedlund skilde sig från dessa i två viktiga avseenden. För det första var ingen av de andra verksamma som jord- och skogsbrukare. När partiet fortfarande var ett utpräglat lantbruks-/landsbygdsparti var det i princip nödvändigt att ledaren själv hade en tydlig förankring i lantbruksnäringen. Partiets kärntrupper kunde alltså identifiera sig med Hedlund. För det andra hade Hedlund inte en lika akademisk framtoning som de fyra andra, vilket sannolikt delvis hängde samman med att Hedlund inte var verksam inom universitetsvärlden. Hedlund var sålunda en utmärkt kombination av akademiker och lant-/skogsbrukare.

Till gruppen av socialdemokratiska ämbetsmän som hade plats i regeringen efter 1945 kan vid sidan av Mossberg räknas bl.a. Herman Zetterberg (1904–1963), Ingvar Lindell (1904–1993), Gunnar Lange (1909–1976), Allan Nordenstam (1904–1982), Herman Kling (1913–1985), Sven Moberg (1919–1994) och Sven-Erik Nilsson

(f. 1925). Efter perioden som statsråd övergick samtliga dessa utom Lange till högre befattningar inom den statliga förvaltningen.³⁷ I detta avseende var parallellen stor med Mossberg. Det som var unikt med Mossberg var att han ganska snabbt lämnade statsförvaltningen för att tillträda en hög befattning inom det privata näringslivet. Alla de övriga utom Gunnar Lange, som enbart var riksdagsledamot, kom däremot att verka inom olika grenar av den statliga förvaltningen ända fram till pensioneringen/frånfallet. Divergensen mellan Mossberg och de övriga förstärktes ytterligare av att Mossberg senare även fick en ledande position inom SAF.

På lägre nivå finns det emellertid minst en parallell till Mossberg. Det gällde Olle Karleby (1918–1994), vilken för övrigt var son till den socialdemokratiska partiideologen Nils Karleby.

Olle Karleby var under åren 1953–1959 statssekreterare i Försvarsdepartementet. Därefter blev han generaldirektör för Försvarets fabriksverk. Denna befattning lämnade han för att bli vice VD i Skandinaviska banken. Senare blev han VD i försäkringsbolaget Hansa/Trygg Hansa, för att avsluta karriären som styrelseordförande i samma bolag. Han hade även säte i ett flertal andra bolagsstyrelser.³⁸

Avslutningsvis vill jag betona att Eije Mossbergs person intresserar mig ganska mycket, bl.a. till följd av hans ideologiska sidbyten. Om det skulle finnas tillräckligt med källmaterial kunde det för egen del vara av intresse att fördjupa sig ytterligare i Mossbergs lite ovanliga levnadsbana. Utan tvekan finns det behov av att göra Mossbergs person mer känd för dagens svenska allmänhet.³⁹

Noter

1. Nils G. Åsling (red), *Idéer och realiteter: en bok tillägnad Gunnar Hedlund*, Stockholm, 1970, Jorma Enochsson och Roland Peterson *Gunnar Hedlund*, Stockholm, 1973, Gustaf Jonasson, "Statsrådet som satt kvar. Det hedlundska deklara-tionsmålet", *Historisk tidskrift* (1979), s. 355–376, Gustaf Jonnergård, *Med Gunnar Hedlund i politiken*, Stockholm, 1985, Karl-Göran Andersson, *Råvarukamp i norr – Gunnar Hedlund, skogsägarna och Ncb*, Stockholm, 1988, Carl-Erik Nilsson, *Ett centerparti och dess hövdingar*, Nertus 1998, samt Nils G. Åsling, *Gunnar Hedlund. Politikern och industriman-nen*, Stockholm, 1999.
2. Gunnar Hedlund, *Till frågan om rättshand-lingsservituten och tvångsservituten: tillika ett bi-drag till gränsdragningen mellan servituten och äganderätten* (diss.), Uppsala, 1938.
3. *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, Stockholm, 1990, s. 764 och 1241, samt Björn Asker och Anders Norberg, *Enkammarriksda-gen 1971–1993/94. Ledamöter och valkretsar*, band 2, Stockholm, 1996, s. 397f.
4. *Vem är vem*. Del 5 samt Karl Anders Adrup, *129 svenskar*, Stockholm, 1968, s. 281f.
5. Åsling 1999, s. 18ff, och Asker och Norberg, band 2, 1996, s. 397f.
6. *Vem är vem*. Del fem, 1968, s. 281f.
7. Gösta Bohman, *Så var det*, Stockholm, 1983, s. 13.
8. Åsling 1999, s. 23–32 och Hedlund 1938, För-ord.
9. Adrup 1978, s. 160 och Tage Erlander. *Dagböcker 1945–1949* (utgivna av Sven Erlander), Hede-mora 2001a, s. 46.
10. *Vem är vem*. Del fem, 1968, s. 281f, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, s. 764, Erlander 2001a, s. 7 och 469f, samt Stadsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1947.
11. Enochsson och Roland Peterson 1973, Jonner-gård 1985, Asker och Norberg, band 2, 1996, s. 397 f, Nilsson 1998, samt Åsling 1999.
12. SFS 1947:319, angående statsdepartementen, *Svensk uppslagsbok, band 14*, Malmö, 1950, s. 457 f, samt Carl Persson (I samarbete med Anders Sundelin), *Utan omsvep. Ett liv i mak-tens centrum*, Stockholm, 1990, s. 43.
13. *Krönika över 20:e århundradet*, Stockholm, 1988, s. 745, och *Nationalencyklopedin, band 13*, Höganäs 1994, s. 466.
14. Erik Wångmar, *Från sockenkommun till stor-kommun. En analys av storkommunreformens ge-nomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext* (diss.), Växjö 2003. Reformen berörs även i mer begränsad utsträckning i en annan nyutkommen avhandling, nämligen Ulla Ek-ström von Essen, *Folkhemmets kommun. Social-demokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952* (diss.), Stockholm, 2003.
15. Eije Mossberg, "Den nya kommunindelning-en", i *Människan och samhället. En bok till Tage Erlander på 50-årsdagen*, Stockholm, 1951, s. 138–154.
16. SOU 2002:88, *Politisk övervakning och perso-nalkontroll 1945–1969. Säkerhetspolisens medver-kan i den politiska personalkontrollen. Rapport från säkerhetstjänstkommissionen*, s. 36–60, Er-lander 2001a och Tage Erlander. *Dagböcker 1950–1951* (utgivna av Sven Erlander), Hede-mora 2001b,
17. SOU 1961:34, *Huvudmannaskapet för polisvä-sendet m m. Principbetänkande avgivet av 1957 års polisutredning*, s. 9f, och Persson 1990, s. 77.
18. Erlander 2001b, s. 209, 230–240, 298 och 317.
19. Erlander 2001b, s. 230 och 236f, och Yngve Möller, *Per Edwin Sköld – humanist och sam-hällsbyggare*, Stockholm, 1996, s. 387 ff.
20. Erlander 2001b, s. 101, 209, 232, 298, 317 och 326.
21. Erlander 2001b, s. 357 och 366, Göte Fridh, *Landshövdingarna och deras okända möten. En bok om landshövdingemötena genom tiderna*, Stockholm, 1994, s. 93, Lennart Jöhnemark, *Kärt län har många namn. Från Stora Koppar-bergs hövdingedöme till Dalarnas län*, Falun, 1997, och *Krönika över 20:e århundradet* 1988, s. 745.

22. Erlander 2001b, s. 358, Tage Erlander, *Tage Erlander 1949–1954*, Stockholm, 1974, s. 280, och Åsling, 1999, s. 71.
23. Jonasson, 1979, s. 355–376, Åsling, 1999, s. 75 ff, samt *Tage Erlander. Dagböcker 1953* (utgivna av Sven Erlander), Hedemora, 2003.
24. Gustaf Jonasson, *I väntan på uppbrott? Bondeförbundets/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957*, Uppsala, 1981, Åsling 1999, s. 99–115, Erlander 2003, s. 221.
25. Erlander 2001b, s. 232.
26. Erlander 2001a och Erlander 2001b,
27. Enochsson och Peterson 1973, s. 78–98, Persson 1990, s. 43 ff och 76–87, Åsling 1999, s. 69–98, SOU 1961:34, s. 9ff, SFS 1953:442, angående ändring i lagen 6 juni 1925 (nr 170) om polisväsendet i riket, samt SFS 1953:753, Kommunallag.
28. Fridh 1994.
29. *Vem är vem, del fem*, 1968, s. 281f, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, s. 764, och SOU 1954:38, *Trafiksäkerhet I. Betänkande av givet av 1953 års trafiksäkerhetsutredning*.
30. Enochsson och Roland Peterson 1973, s. 128f, Björn Elmbrant, *Fälldin*, Stockholm, 1991, s. 39–45, och Åsling 1999, s. III.
31. Gustaf Utterström (redaktör och författare), "SCA 1929–1954. Från tillkomst till fusion", i *SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare*, Sundvall 1979, s. 9ff, Sven Gaunitz, "Struktur, strategi och resurser. Några drag i strukturuomvandlingen och den långsiktiga företagspolitiken i SCA", i *SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare*, Gustaf Utterström (red), Sundvall 1979, s. 168–173, 185 ff och 194 ff, Bertil Haslum, "SCA 1979", i *Studier kring ett storföretag och dess föregångare*, Gustaf Utterström (red), Sundsvall, 1979, s. 457, 490 ff och 498, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, s. 764.
32. Åke Ortmark, *De okända makthavarna. De kungliga – Militärerna – Journalisterna*, Stockholm, 1969, s. 120 och 167ff, *Vem är vem, del fem*, 1968, s. 281f, Haslum 1979, s. 492 ff och 498, och *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, s. 764.
33. Andersson 1988, s. 11ff, och Åsling 1999, s. 149–160.
34. Andersson 1988, Elmbrant 1991, s. 203 ff och 230f, samt Åsling 1999.
35. Enochsson och Peterson 1973, s. 186–193.
36. Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar, band 1–5*, Stockholm, 1985–1992.
37. Erlander 2003, s. 219 ff och 227–257.
38. *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1991*, s. 569.
39. Ett mycket stort tack till doktorand Åse Magnusson och universitetsadjunkt Erik Nyberg för sakkunniga synpunkter på en preliminär version av denna artikel.

Karl-Erik Kejnes ”ryktesförmedling”

ERIK NYDAHL

Inledning

Jag är väl medveten om det förtjänstfulla arbetet som Kejne lagt ner för samhällets väl.” ”Men, även med allt erkännande av Kejnes förtjänster på detta område, kan jag inte förlåta honom en sak, nämligen den, att han kastat in så många oskyldiga människor i den häxbrygd, som Kejneaffären till slut kom att bli.”¹

Omdömet gällde biträdande föreståndaren för Stockholms stadsmission, pastor Karl-Erik Kejne, som gav namn åt den mest omfattande rättsskandalen i rättsrötedebatten under 1950-talet, Kejneaffären, och yttrades av den dåvarande kriminalpolisintendenten Alvar Zetterqvist. Kejneaffären, som med tiden utvecklades till en sällan skådad föreställning i ryktesspridning och förtal, hade inletts med att Kejne under flera års tid blivit trakasserad av vad han uppfattade som homosexuella nätverk. 1949 hamnade detta på polisens bord, vilka i Kejnes ögon dock gjorde för lite för att stävja förföljelserna, vilket han tolkade som att man försökte skydda högt uppsatta

personer som antogs ha kopplingar till det homosexuella nätverket eller ligan. Ärendet kom under våren 1950 till pressens kännedom, och i flera tidningar framfördes teorier om homosexuella sammanslutningar, vilka påstods kontrollera viktiga samhällsinstitutioner och vara ett hot mot det övriga samhället.² I den andan tillsattes en kommission, Kejnekommissionen, för att utreda grunden i de anklagelser som framförts. Vid denna tid fungerade Kejne och medhjälpare till honom, t.ex. författaren och debattören Vilhelm Moberg, som språkrör för de rykten som cirkulerade kring inte minst statsrådet Quensel – den mest utsatte ”högt uppsatte” ämbetsmannen. När Kejnekommissionen avslutat sitt arbete och i en diger rapport 1951 lagt fram sitt resultat, stod dock klart att de i många fall häpnadsväckande ryktena generellt sett saknade grund. Kejne framstod därmed som den store ryktesspridaren, som genom sin indiskretion orsakat mycket onödigt lidande för oskyldiga personer. I detta sammanhang fällde kriminalchefen Zetterqvist ovan citerade ord om Kejne.

I den senaste forskningen om Kejneaffären har Zetterqvists negativa inställning till Kejne i stort sett anammats. Ulf Hamilton menar i *Personhistorisk tidskrift* 1998:2 att Kejne okritiskt förde sensationsuppgifter vidare, och frågar retoriskt: "Varför avfärdades inte Karl-Erik Kejne rätt omgående som uppenbart naiv och otillförlitlig? Varför polisanmälades han inte för förtal eftersom han i så hög grad anförde och också upprepade lösa uppgifter?"³ En liknande ståndpunkt antar Göran Söderström i *Sympatiens hemlighetsfulla makt*. Han menar att Kejne hade mycket få belägg för sina påståenden, som bestod av såväl lösa rykten som rent påhitt, och att dessa främst grundades på hans personliga övertygelse om hur ruttet samhället var.⁴ Söderström antyder dessutom att Kejne ofta överdrev de uppgifter han fick, ändrade i dessa efter eget godtycke, och tillskrev sina sagesmän sina egna åsikter och funderingar.⁵ Paradoxen att Kejne, som var den som ursprungligen hade utsatts för förtal, trakasserier och förföljelser, skrivit in sig i historieböckerna som en spridare av illasinnade rykten är därigenom fullbordad. Denna artikel syftar till att ytterligare belysa ryktesspridningen i anslutning till Kejneaffären, och Karl-Erik Kejnes roll i denna process. Granskningen har Ulf Hamiltons tidigare citerade artikel som sin utgångspunkt beroende på att en vidareutveckling av de resonemang som fördes i artikeln har förefallit relevant då ett utökat källmaterial delvis ändrat grundförutsättningarna.

Tidigare synsätt

I Hamiltons artikel citerades ett stycke ur kommissionens betänkande, vars innebörd i huvud-

sak var följande: Kejne hade från tre olika håll erhållit uppgifter om en bekantskap mellan statsrådet Quensel, socialminister Möller och den utpekade ledaren för det homosexuella nätverket, predikanten Gösta Malmberg, samt att en son till Möller varit skolkamrat med Malmberg. De båda statsråden skulle även ha besökt Malmberg och deltagit vid fester i dennes bostad, och Möller vid ett flertal tillfällen fått besök av just Malmberg i sin bostad. Uppgifterna härrörde från dels ett brev till Kejne från en för honom okänd person, kandidat Carl G. Edquist, dels från en person, vars namn Kejne lovat att inte avslöja, och slutligen från Erik Svalle Biztler, som Kejne vid tidpunkten i fråga var övervakare för. Inför kommissionen förnekades samtliga uppgifter av både statsråden och Malmberg, varför kommissionen drog slutsatsen att uppgifterna saknade grund. Detta ställningstagande underlättades av att Erik Svalle inför kommissionen endast i ringa omfattning bekräftade Kejnes uppgifter, och att han bl.a. inte uppgav sig känna till någon bekantskap mellan Quensel och Malmberg.⁶

Hamilton pekar ut tre olika tolkningsalternativ. Det första innebär att statsråden och Malmberg ljög om sin bekantskap, det andra att Kejne blivit desinformerad och det tredje att Kejne misstolkat eller förvanskat de uppgifter han fått från olika källor. Det första alternativet avförs snabbt från listan med motiveringen att det i det rådande debattklimatet inte hade varit möjligt att hemlighålla en sådan relation. Frågan är då om Kejne själv fantiserat ihop uppgifterna och lagt ord i munnen på sina källor, eller om han verkligen fått dessa uppgifter, men att Svalle av någon anledning avgivit en annan version inför

kommissionen. Här ansluter sig Hamilton till ståndpunkten att Svalle kanske sagt det som sedermera påståtts till Kejne, men att detta skett till följd av att Kejne, som han stod i ett beroendeförhållande till, kan ha pressat honom i den riktningen. Detta skulle förklara varför han inför kommissionen inte kunde bekräfta Kejnes uppgifter. Hamilton framkastar slutligen en teori om att Edquists brev och den anonymes uppgifter till Kejne sannolikt ingick i en plan från homosexuella kretsar att misskreditera Kejne. Genom att medvetet förse honom med felaktiga uppgifter, hoppades man att hans tillförlitlighet och anseende skulle undergrävas vid användande av dessa. Detta skulle med andra ord vara en fortsättning av den förföljelsekampanj, som ursprungligen inledde Kejneaffären. Beskyllningarna om homosexuell läggning hos fyra av kommissionens sju ledamöter skulle, enligt Hamilton, också ha varit ett exempel på detta fenomen. I det följande ska de konkreta exemplen byggas på med nytt material.

Nytt källmaterial

För att börja med Erik Svalles uppgifter till Kejne hade dessa lämnats vid samtal i februari eller mars 1950, d.v.s. innan Kejneaffären blivit offentlig, och av Kejne under hösten vidarebefordrats till kommissionen. Den 8 december 1950 förhöordes Svalle inför kommissionen och kunde, som tidigare nämnts, inte bekräfta sina påstått egna uttalanden från våren samma år.⁷ Historien tog emellertid inte slut i och med detta. I J. W. Johnssons skrift *Fakta och problem i Kejneaffären* uppges att Svalle efter att ha tagit del av kommissionsbetänkandet ska ha sagt att kom-

missionens sammanfattning av hans vittnesmål inte var korrekt, och vidhållit att Kejnes version var med sanningen överensstämmande.⁸ Denna uppgift härrör dock från en person, som var nära knuten till Kejne och bör inte utan ytterligare belägg ges alltför stor vikt. Genom ett säreget händelseförlopp under december 1950 finns dock material, som stödjer Johnssons version. Svalle är nämligen identisk med den man, som riktade anklagelser om homosexualitet mot kommissionsledamoten och *Expressens* chefredaktör Ivar Harrie.⁹ Vid sin cirka 15 minuter långa visit hos kommissionen den 8 december hade han känt igen en av ledamöterna som en person han haft homosexuellt umgänge med för länge sedan. När han en tid senare omtalade detta för Kejne, plockade denne fram fotografier på ledamöterna, varefter Svalle pekade ut Harrie.¹⁰ Kejne, som allmänt strävade efter att dokumentera den information han erhöll från olika källor, tycks ha sett det som angeläget att förfara på ett sådant sätt även i detta fall och utarbetade på grundval av Svalles uppgifter ett intyg. I detta av Svalle undertecknade intyg daterat den 30/12 1950 försäkrade Svalle att han blivit homosexuellt utnyttjad av Ivar Harrie, men även att han under våren i samtal med Kejne fällt de uttalanden han vid tillfället i fråga redan förnekat inför kommissionen. Vid tillfället för intygets utfärdande kan dock Kejne knappast ha känt till Svalles avvikande version inför kommissionen. I dokumentet, tydligt märkt med rubriken "INTYG", kan man vidare läsa om "erfarenheter jag gjort hos Kapten Arvid Lindahl under min tid som chaufför i dennes tjänst". "Likaledes att jag i samband härmed skildrat fester, där jag vet att såväl statsrådet Quensel, som biskop Björkquist

och 'Pastor' Gösta Malmberg var närvarande. Vid vissa tillfällen var Prins Bertil och Prins Karl Junior närvarande. Den förstnämnde brukade då gå under namnet 'Adrian'.¹¹

Rådmannen Erik Tammelin verkställde utredningen om kommissionsledamöternas påstådda homosexualitet. I samtliga fall bedömdes påståendena vara grundlösa. Svalle vidhöll dock hela tiden att han var alldeles säker på att Harrie var den man han haft umgänge med. Detta hade dock skett närmare 20 år tillbaka i tiden, och Svalle, som uppgav sig ha varit homosexuellt prostituerad under åren 1929–41, hade enligt egna uppgifter haft dylika kontakter med cirka 200 olika män. En utförlig beskrivning av Svalles levnadsomständigheter visade att han upprepade gånger blivit dömd för mindre brott, samt att han vid flera tillfällen vistats på sinnessjukhus klassad som en opålitlig psykopat.¹² De ytterst svaga och osannolika indicierna mot Harrie i kombination med vittnets bristande karaktär ledde till att Tammelin avfärdade Svalles uppgifter som påhitt.

I Karl-Erik Kejnes arkiv finns Carl G. Edquists brev till Kejne bevarat. Av innehållet i detta, som är daterat den 6/6 1950, framgår att de uppgifter Kejne lämnat till kommissionen finner täckning såtillvida att de uppgivna upplysningarna verkligen finns i brevet. Därmed inte någonting sagt om uppgifternas verklighetsförankring. Vad som inte framgår av Hamiltons artikel eller kommissionens betänkande är att avsändaren i fråga inte alls var, som det påstods, obekant för Kejne. Han hade efter en tid kommit på vem Edquist var, och funnit dennes trovärdighet tvivelaktig, varefter han påtalat detta för kommissionen.¹³ I sammanhanget kan till-

läggas att Edquist var känd för olika kriminella förehavanden.¹⁴ Edquist tog för övrigt i samband med publiceringen av kommissionsbetänkandet på nytt kontakt med Kejne i ett brev, i vilket han mer eller mindre sade upp bekantskapen med denne efter att bl.a. ha blivit förorättad av Kejnes påstående om att han var "obekant", men även över hur Kejne använt hans brev från föregående år.¹⁵

Svalles berättelser

När dessa nya uppgifter fogas samman med den tidigare behandlingen av Kejnes s.k. ryktesspridning står det klart, att Kejne åtminstone inte förvanskat eller misstolkat den information han fått. Mot bakgrund av innehållet i intyget från december 1950 kan man dra slutsatsen, att Svalle vid samtalen med Kejne under våren samma år sannolikt fällt uttalanden av liknande art, vilket således ger täckning för Kejnes uppgifter. Samma slutsats gäller även i fråga om Edquists brev, som bevisligen innehåller de upplysningar, som Kejne uppgav. Frågan är då varför Svalle och Edquist lämnade som synes felaktig information till Kejne, och i Svalles fall varför han inte fullständigt bekräftade sina egna uppgifter inför kommissionen. Vad gäller Svalle kan konstateras att han både före och efter mötet med kommissionen gav uttryck för den konspiratoriska teorin, medan han hos kommissionen gjorde en tillfällig kovändning. Hans vidhållande vid riktigheten i sina uppgifter om Harrie tyder emellertid inte på att han lämnat uppgifter till Kejne i syfte att i efterhand inför kommissionen respektive Tammelin förneka dessa och därmed framställa Kejne i en dålig dager, eller på att han

inte vågade berätta om sina upplevelser för myndigheterna. Anledningen till varför han inte uppgav Kejneversionen inför kommissionen måste därför sökas på annat håll. Av August Lindbergs anteckningar framgår, att Svalle ansåg sig ha blivit varnad för att säga för mycket av troligen en kommissionsledamot, och att vissa uppgifter han lämnade inte togs upp i kommissionsbetänkandet. Detta kan möjligen förklara varför han efteråt inte ansåg att kommissionens behandling av hans utsago var med verkligheten överensstämmande. På en fråga om han kände till någon bekantskap mellan Quensel och Malmberg svarade han dock klart och tydligt nej, vilket går stick i stäv mot vad han intygade några veckor senare. En möjlighet till hans kövändning, trolig eller ej, kan vara att han blev rädd eller distraherad när han kände igen Harrie som homosexuell, och därför inte vågade berätta samma historia som för Kejne. Episoden med Harrie kan dock tolkas på även ett annat sätt. Dagen innan Svalle förhördades av kommissionen offentliggjordes Kejnes påståenden om homosexualitet bland kommissionens ledamöter i pressen. Påståendena grundades på information, som Kejne fått från olika källor under hösten, och som tydde på detta. Dessa indicier hade framförts av Kejne till två polismän i slutet av november, vilka antecknat vad Kejne sagt, och av redaktör Åke Hjelm i ett hotbrev till kommissionen den första december. I fråga om Harrie hade Kejne enligt anteckningarna yttrat att det förelåg vaga misstankar om homosexualitet långt tillbaka i tiden, vilket ordagrant skrevs i Harries egen tidning *Expressen*.¹⁶ Kejne tillbakavisade dock i efterhand att han skulle ha nämnt Harrie vid samtalet med polismännen, då han

vid denna tidpunkt ännu inte fått någon information om påstådd homosexualitet hos denne. Detta hade nämligen Svalle bidragit med, men först efter att uppgiften cirkulerat i pressen. Oavsett vad Kejne sagt till polismännen är det dock ett slående sammanträffande att Svalle endast en dag efter att Harrie i pressen antytts kunna vara homosexuell råkade känna igen denne som en tidigare homosexuell bekantskap. Här kan man tänka sig att Svalle påverkats av skrivierna om Harrie, eller alternativt att han velat verifiera Kejnes lösa beskyllning för att hjälpa denne. Ur detta perspektiv är det inte helt osannolikt att Svalles uppgifter generellt sett tillkom på liknande vis, kanske att Kejne förde ämnet Quensel och homosexualitet på tal, varefter Svalle fabulerade, överdrev, fantiserade eller inbillade sig. Kejne behövde således knappast lägga ord i Svalles mun, då han som synes ändå helt ohämmat berättade den ena häpnadsväckande historien efter den andra, vilket inte minst hans komprometterande uppgifter om medlemmar av kungahuset vittnar om.¹⁷ Det är därför svårt att med säkerhet avgöra vad som orsakat hans helomvändning inför kommissionen, och om det fanns någon logisk förklaring eller medveten strategi bakom detta. Läkarnas omdöme om hans personlighet talar i detta fall klarspråk.

Ryktenas bakgrund

Beträffande Hamiltons antagande om att såväl Edquists brev som ryktena om homosexualitet bland kommissionens ledamöter var ett led i en homosexuell kampanj mot Kejne måste framhållas att detta inte är ett vedertaget faktum. De uppgifter Kejne fick var förvisso inte korrekta,

men de var samtidigt inte helt fabulerade. Istället byggde de ofta på för Kejneaffären helt ovidkommande händelser och förhållanden, som i flera led berättats och förvanskats varvid fel slutsatser dragits innan de slutligen nådde Kejne. Detta gällde i hög grad anklagelserna mot kommissionen, men kan även innefatta påståendena om Quensels och Möllers samröre med Malmberg. Vid en närmare undersökning kunde man ofta finna en logisk förklaring till ryktenas uppkomst, även om kullerbyttorna varit många innan de olika ryktena kopplats ihop med Kejneaffären. Den livliga fantasin hos många personer gjorde enkelt uttryckt en höna av en fjäder vid fler än ett tillfälle. Att ryktesfloran kring temat homosexualitet bland högt uppsatta, kända personer var rik i sin omfattning, och att rykten spreds om Quensel i såväl småkriminella kretsar som i regeringskansliet råder det ingen tvekan om, men att merparten av dessa rykten skulle ha framförts till Kejne i syfte att misskreditera honom förefaller dock långsökt.¹⁸ Detta inte minst eftersom sagesmännen i fråga om kommissionsledamöternas påstådda homosexualitet i hög utsträckning erkände att de lämnat uppgifter till Kejne, trots att dessa uppgifter som regel vilade på banala grunder.¹⁹ Detta utesluter dock inte att fenomenet förekom, men sannolikt inte i den omfattning som gjorts gällande. För att konkretisera det hela kan man vad gäller Edquists brev till Kejne hävda att detta sannolikt inte hade ett dylikt syfte, ett påstående som stöds av de nya uppgifterna. Om ett sådant motiv utgjort bakgrund till brevet tillkomst ter sig en fortsatt kontakt med Kejne året efter som osannolik. En okänd brevskrivare hade i detta avseende bättre passat in i teorin om den homo-

sexuella kampanjen. Troligast är istället att Edquist, i likhet med vad som var fallet med flera av ryktesförmedlarna om kommissionsledamöternas homosexualitet, ville förmedla rykten han hört till Kejne, vars intresse för temat var mycket påtagligt och allmänt känt sedan Kejneaffären blivit offentlig i maj 1950.

I fråga om ryktenas härkomst nämndes tidigare att de ofta byggde på skvaller och förvanskningar. Påståendet om att Malmberg och en son till statsrådet Möller varit skolkamrater var i sak felaktigt, men kan ha tillkommit på nyss nämnda vis. Möllers ende son hette Olle Möller och var född 1914, medan Malmberg i sin tur var född 1905. Dessa båda var alltså inte jämnåriga och hade inte gått i samma skola. Något övrigt samband kan heller inte skönjas.²⁰ Olle Möllers namn, den omtalade dömde mördaren Olle Möller, var däremot född 1906, alltså endast ett år efter Malmberg. Han avtjänade under 1940-talet sitt fängelsestraff på Långholmens centralfängelse, d.v.s. vid samma anstalt som Kejne tjänstgjorde som fängelsepräst. Kejne förrättade för övrigt i egenskap av detta Möllers vigsel 1942. Mellan denne Möller och Kejneaffären finns förutom ovanstående beröringspunkter en rad märkliga sammanträffanden och personkopplingar. Malmberg hade en viss koppling till Långholmen genom att han vikarierat för Kejne vid ett antal tillfällen.²¹ Quensels advokat Hugo Lindberg var Möllers försvarsadvokat under mordrättegången 1939/40. Dessutom blottades i slutet av 1950-talet en koppling mellan Olle Möller och paret Gustav Möller och Else Kleen, vilka när han återigen anklagades för mord gav honom sitt stöd. Huruvida denna koppling funnits även vid tiden för Kejneaffären är däremot

osäkert.²² Socialminister Möller visade sig dock, efter vad som framkom under sommaren 1951, vara en av Quensels största försvarare inom regeringen, och höll bl.a. ett för Quensel mycket fördelaktigt offentligt tal.²³

Ovanstående uppräknade samband och personkopplingar säger inte särskilt mycket vid ett sakligt betraktande, men i grogrunden för de rykten som spreds kring statsrådet Quensel och biskop Björkquist med flera kan detta ha varit tillräckligt för att ytterligare ett rykte skulle skapas. Olle Möller, dömd mördare, kan genom missförstånd och förväxling ha blivit Olle Möller, son till statsrådet Möller. Ryktet kan sedan ha spridits vidare i flera led, och i varje led ändrats i någon detalj, varefter det slutligen vidarebefordrats till Kejne. I ljuset av de ytterst osannolika rykteskedjor, som blottades av utredningen om kommissionsledamöternas homosexualitet, framstår ovanstående exempel som mycket redigt. Här kan nämnas att misstankarna mot professor Nils Herlitz grundade sig på att tre personer 1946 vid ett tillfälle träffat en homosexuell man, vars efternamn varit just Herlitz, i en kontorslokal. När en av dessa tre under hösten 1950 fick vetskap om att det fanns en man vid namn Herlitz i Kejnekommisionen väcktes tanken på att denne kanske var identisk med den homosexuelle mannen. Vid en närmare undersökning visade det sig dock att så inte var fallet, men att det funnits en annan Herlitz knuten till den aktuella kontorslokalen det aktuella året.

Kejne som ryktesförmedlare

Av det som hittills framkommit i denna artikel utkristalliseras en bild av Kejnes informatörer

som allmänt småkriminella och mindre tillförlitliga personer. Detta var ett allmängiltigt mönster, som innefattade merparten av den information Kejne erhöll, och en naturlig följd av Kejnes kontaktnät i den undre världen, vilket han byggt upp under ett flertal år som socialarbetare, övervakare och fängelsepräst. I sin nyckelroman *Om dessa tiga* medgav Kejne att han med tiden kommit att fästa en allt större tilltro till dessa i allmänhetens ögon mindre tillförlitliga personers berättelser, och inte som regel värderade dessa lägre än berättelser från polismän eller högt uppsatta ämbetsmän.²⁴ Detta förklarar i viss utsträckning varför han inte avfärdade t.ex. Svalles uppgifter som löst prat och påhitt, utan tog det på största allvar, och lät dokumentera det i form av ett intyg. Synsättet var dock kontroversiellt genom att det övriga samhället inte delade hans uppfattning. Man menade främst, att han borde ha sållat bland den information han fick från dessa, som man såg det, opålitliga källor.²⁵ Kejnes förfarande att inte gallra bland sina källor utsattes därför för mycket kritik. Att statsråden allmänt tillmättes större trovärdighet än Svalle och Edquist illustrerades inte minst av att kommissionen, efter att statsråden förnekat Svalles och Edquists uppgifter, inte ansåg sig behöva utreda saken mer. Edquist förhörde inte ens inför kommissionen.

Kejnes underliggande tilltro till berättelser från samhällets botten skikt innebar dock inte att han alltid trodde på dem, men att han inte heller var beredd att avfärda dem utan vidare. I fråga om den information han fått från Edquist var han, som tidigare framgått, mycket misstänksam, vilket han också påtalade inför kommissionen. Vad gällde Svalles påstående om att Harrie

skulle ha varit homosexuell uppgav Kejne att han hade mycket svårt att tro att detta skulle kunna vara sant, vilket grundades på hans personliga uppfattning om Harrie.²⁶ Kejnes egen uppfattning om sitt handhavande med rykten från den undre världen var således som förmedlarens roll. Han menade att han på uppdrag av kommissionens ordförande förmedlade de andrahandsuppgifter han fick höra i syfte att kommissionen en gång för alla skulle kunna gå till botten med dem. Att han genom denna verksamhet skulle ha "gjort medmänniskor till föremål för beskyllningar" förnekade han med emfas. "Jag har alltid uppfattat kritiken riktad mot dem som gjort dessa beskyllningar eller burit dem till mig, d.v.s. de talföra lundastudenterna och övriga beskäftiga figurer."²⁷ Kejne identifierade sig alltså inte med de rykten han förmedlade, utan glädde sig åt att oskyldiga människor rentvåddes från de ogrundade rykten som cirkulerade.

Kejnes roll som förmedlare av rykten komplicerades dock av flera faktorer. För det första var Kejne en aktiv aktör, för att inte säga huvudperson, i det händelseförlopp som ägde rum offentligt från våren och sommaren 1950 och framåt. Han drev mer eller mindre öppet tesen om att Quensel var skum på det ena eller det andra viset, och att statsmakten var influerad av homosexuella element.²⁸ Dessutom lämnade han i hög utsträckning information om egna, självupplevda händelser till stöd för denna tes till kommissionen. Ingen tvekan råder således om, att han var personligt engagerad i de rykten han förmedlade. I detta sammanhang kan ett omdöme om honom, fällt av hans överordnade pastor J. W. Johnsson, vara av intresse: "Han har ett

flammande patos för att ingenting, som ej tål ljuset, skall smusslas undan. Märker han att någon smusslar med rätten, blir han 'vild', och då kan hans handlande komma att likna spårhundens, som icke ger sig, förrän han spårat upp det han är ute och söker."²⁹ I Kejnes fall var det de homosexuella nätverkens inflytande över statsmakten som spårhunden var på jakt efter att avslöja. Flertalet av de uppgifter han förmedlade var för övrigt av sådan art, att de understödde denna verksamhet, vilket innebar att det låg i hans intresse att dessa skulle vara sanna. Mycket talar således för att Kejne mer eller mindre hoppades på, att uppgifterna skulle vara korrekta. Angående vissa sakuppgifter, t.ex. påståendena om kommissionsledamöternas homosexualitet, kan Kejne möjligen ha intagit en relativt neutral och renodlat förmedlande roll. Även dessa hade dock vid ett verifierande givit tyngd åt teorierna om homosexuella ligor. I fråga om Svalles påstående om Malmbergs och Quensels bekantskap var hans dubbelroll och den intressekonflikt som därigenom uppstått mellan förmedlaren Kejne och agitatorn Kejne mycket mer påtaglig. Försöken att knyta ihop Quensel med Malmberg var en fundamental beståndsdel för möjligheten att med framgång påvisa samband mellan det homosexuella nätverket och maktens korridorer.³⁰ Det låg således i högsta grad i Kejnes intresse att Svalle talade sanning, varför Kejnes neutrala inställning angående denna specifika uppgift kan betvivlas. Trots att han inte trodde på Svalles påståenden om Harrie ville han inte heller avge något omdöme om Svalles trovärdighet i allmänhet. Detta kan ses i skenet av att ett negativt uttalande om Svalles tillförlitlighet från Kejnes sida totalt skulle ha undergrävt

dennes trovärdighet även i fråga om påståendet om bekantskapen mellan Quensel och Malmberg.

Att hålla isär de båda rollerna och bemästra intressekonflikten hade kanske ändå varit möjligt om inte ytterligare faktorer komplicerat saken. En av dessa var att Kejnes symbolladdning var så stark. Hans namn förknippades otvivelaktigt med anklagelser om homosexuella konspirationer, vilket fick till följd att de uppgifter han lämnade till kommissionen uppfattades som anklagelser från hans sida, även om han inte utåt sett tog ställning till sanningshalten i dem. Denna bild av Kejne underbyggdes ytterligare av att hans uppgifter ofta läckte till pressens kännedom, vilket i de fall Kejne orsakade läckan inte kan sägas ha överensstämt med förmedlarrollen.³¹ Kejnes benägenhet att använda pressen som ett vapen mot myndigheterna är dock i efterhand påfallande, vilket vid en studie av tidningsartiklar i ämnet manifesteras av att han ofta och villigt gav intervjuer och kommentarer. I hans bekantskapskrets figurerade vidare ett antal aktiva journalister, som ofta fick tillgång till uppgifter han erhållit från olika källor. Här kan nämnas Åke Hjelm från bildtidningen *Se*, och främst Åke Olsson, redaktör för skandaltidningen *Fri Kritik*, med vilken Kejne upprätthöll en tät och kamratlig förbindelse.³² Detta innebar att Kejnes information kunde spridas vidare även om pastorn själv höll en låg profil. Den bakomliggande orsaken till Kejnes strategi att använda pressen som en garanti för att inget skulle smusslas undan var sannolikt hans och hans meningsfränders djupt rotade misstänksamhet mot myndigheterna, och i förlängningen även Kejnekommissionen, som man uppfat-

tade som myndigheternas förlängda arm med uppgiften att dölja de missförhållanden som blottats genom Kejneaffären.³³

Sammanfattning

Karl-Erik Kejne befann sig under hösten 1950 i en svår balansgång. Han misstänkte att myndigheterna skyddade ett homosexuellt nätverk, alternativt styrdes av ett sådant, en teori för vilkens stöd han kontinuerligt fick information. Informationen härrörde ofta från den undre världen och var sällan tillförlitlig. I denna artikel exemplifierades detta främst av Svalle och Edquist, vilka förde fram rykten de hört till Kejne, eller i Svalles fall kanske till och med fabulerade berättelser för denne. Kejne tog dock ryktena på allvar, och ville få grunden i dessa klarlagd. Denna information skulle han dock, utan att ta ställning till dess verklighetsförankring, överlämna till just myndigheterna, likt polisen som överlämnar sina bevis till skurken. Mot bakgrund av de utgångspunkter och föreställningar Kejne och hans medhjälpare drevs av är det därför inte svårförståeligt att kedjan mellan Kejne och kommissionen ibland bröts, och att information sipprade ut på vägen. Kejne, eller personer nära allierade med honom, blev därigenom ryktesförmedlare till allmänheten istället för till kommissionen. En sådan ryktesförmedling bör dock snarare benämnas som ryktesspridning. Frågan om vilken etikett Kejnes handhavande med rykten ska förses med är ändå inte glasklar. Snarare innehöll detta såväl förmedlarens som ryktesspridarens roller, varför hans agerande med fördel bör bedömas från fall till fall och inte kategoriskt klassas som det ena eller det andra.

Noter

1. Zetterqvist (1957), s. 504
2. I exempelvis tidningen *Expressen* framfördes ti-
digt åsikter i denna riktning. Den tredje maj
skrevs på ledarsidan att "det homosexuella fri-
mureriet är en påtaglig realitet. Därom är kan-
ske inte så mycket att säga, så länge det endast
gäller att människor med samma konstitutio-
nella verkningar dras till varandra. Men, i och
med att detta får verkningar på annat sätt, så
måste man reagera mycket kraftigt. Det gäller
såväl när homosexuella i arbetsgivarställning ut-
nyttjar detta till att omge sig med likasinnade
som när de genom sin samhällsställning kan in-
gripa för att "tysta ned" obehagliga ting." *Ex-
pressen* 3/5 1950; "Det homosexuella..."
3. Hamilton (1998), s. 143
4. Söderström (1999), s. 422 och 474 f.
5. Söderström (1999), s. 428 f.
6. SOU 1951:21, s. 268 f. eller *Personhistorisk tid-
skrift* 1998:2, s. 136 f.
7. Kommissionsledamoten August Lindbergs an-
teckningar från förhöret med Svalle finns beva-
rade i August Lindbergs arkiv (volym 5; anteck-
ningsbok från Kejnekommisionen), och är
även återgivna i Hamiltons artikel, *Personhisto-
risk tidskrift* 1998:2, s. 141.
8. Johnsson (1951), s. 15
9. I justitiekanslersämbetets utredning figurerar
denne under bokstaven "L".
10. Justitiekanslersämbetets utredning, s. 91
11. Intyg underskrivet av Erik Svalle-Biztler den
30/12 1950, Karl-Erik Kejnes arkiv, volym 14. Be-
träffande dåvarande biskopen i Stockholms
stift, Manfred Björkquist, intygade Svalle att
han blivit utsatt för homosexuella ansatser från
Björkquists sida under dennes tid som rektor i
Sigtuna. I August Lindbergs anteckningar upp-
ges bl.a. att Svalle inför kommissionen medgav
att han träffat biskop Björkquist i Sigtuna, vil-
ket mot bakgrund av ovanstående sannolikt syf-
tat på under dennes tid som rektor för Sigtuna
folkhögskola (1917–42), och inte, som Hamil-
ton tolkar yttrandet, tillsammans med Kejne.
12. Uttalanden från läkare, som utfört rättspsykia-
triska undersökningar på Svalle, gjorde gällande
att han var en "debil, hållningslös, hysterisk psy-
kopat med utpräglat moralisk defekt", och att
han "kunde verka trovärdig och likväl bluffa, fa-
bulera och simulera". Justitiekanslersämbetets
utredning, s. 92 f.
13. Kejne skrev i ett brev till chefredaktören för AT
den 18/7 1951 att: "Brevet från Edquist misstänk-
liggjorde jag själv inför kommissionen. Tyvärr
uppsökte jag aldrig övriga i brevet andragna
vittnen på bekantskapen Q-M. Detta därför att
jag blivit klar över vem avsändaren var och inte
ansåg hans politiska luft passade min person. I
sådana fall har jag inte haft någon anledning tro,
att kommissionen lade större vikt vid sådana de-
taljer än jag själv gjort." Karl-Erik Kejnes arkiv,
volym 14, faskikel "Kontakter med pressen,
1950–52".
14. Heuman (1978), s. 143 f.
15. I brevet daterat den 21/7 1951 ifrågasätts, efter
vad som tidigare framgått med fog, uppgiften
om att Kejne inte kände honom. Edquist ger i
detta sammanhang i syfte att friska upp Kejnes
minne en rad exempel på när de träffats: bl.a.
när Kejne kört honom till Saltsjöbaden och när
de varit tillsammans hos J.W. Med J.W. äsyftas
med all sannolikhet Johan W. Johnsson, Kejnes
chef inom stadsmissionen. Endast tre dagar ef-
ter Edquists brev erhöll Kejne för övrigt ett brev
från Edquists mor med likartat innehåll. Samtli-
ga av de tre "Edquistbrev" är handskrivna,
varför det tydligt framgår att de båda breven
från Carl G. är skrivna av samma person, men
att brevet från modern är skrivet med en annor-
lunda handstil. Karl-Erik Kejnes arkiv, volym 8.
16. Under de ilsket utropande rubrikerna "Hagel-
skur av beskyllningar" och "Kejne misstänkte
RÅ för homosexualitet" kunde man i *Expressen*
den 7 december 1950 läsa om de konkretiserade
misstankarna mot tre av kommissionens leda-
möter, och om vaga rykten rörande Harrie.
17. I Karl-Erik Kejnes arkiv finns ett rikt material,
som styrker att Kejne var intresserad av dylika

- rykten kring ämbetsmän, politiker och präster, och ofta förde samtal kring detta. Exempelvis kan nämnas ett inspelat samtal från 1950 mellan Kejne och Syster Katarina Ottow, som Kejne från 1951 dock kom att inta en fientlig inställning till sedan han fått uppfattningen att hon stod på Quensels sida. I utskriften av detta kan bl.a. följande läsas: "K. Har Zetterqvists namn skymtat i sådana här sammanhang också? O. Zetterqvist har ett dåligt rykte. K. Dåligt rykte? O: Ja, ett mycket dåligt rykte. Och så fort man frågar: men tala om direkt vad det är. Häromdagen sade jag.. Men han, men han är sadist också. K. Sadist?" Senare i samtalet förs även en liknande dialog om biskop Björkquist. Karl-Erik Kejnes arkiv, volym 11.
18. Se SOU 1951:21. Även inom regeringen frodades spekulationerna om statsrådskollegan Quensels eventuella homosexualitet. Tage Erlander skrev i sin dagbok den 13/9 1950 att "kanske har dr Gerda Kjellberg rätt när hon idag har tillsammans med prof. Collinder varit här och talat om att Quensel sannolikt inte är homosexuell i vanlig mening utan homosexuell sadist. Kanske är detta riktigt." Av dagboken framgår även att det konsultativa statsrådet Danielson den 21/12 1950 berättat för Erlander att han trodde Quensel var just en homosexuell sadist. Erlander (2001), s. 133 f. och 189 f.
 19. Justitiekanslersämbetets utredning, s. 75–99
 20. Jönsson (1987), s. 512 f.f.
 21. Uppgiften härrör från vad Malmberg uppgav under rättegången angående kriminell homosexualitet samt ärekränkning av Kejne. *Expressen* den 22/11 1950; "Titthål i dörrar, sade vittne. Drastiska berättelser under fortsatta pastor "M"-målet".
 22. Möller (1966), passim. All information om Olle Möller är hämtad ur denna självbiografiska bok.
 23. Heuman (1978), s. 80 och 200 f.f.
 24. Kejne (1950), s. 167
 25. Dåvarande statsministern Tage Erlander gav uttryck för denna oförståelse i sina memoarer. Bl.a. skrev han att Vilhelm Moberg vägrade att lita på vittnesmål från personer som stod överheten nära, medan han litade på personer, som han i andra sammanhang sannolikt inte brukade betrakta som tillförlitliga. Erlander (1974), s. 220
 26. Justitiekanslersämbetets utredning, s. 93
 27. Odaterat utkast; "Tal till opponenter", Karl-Erik Kejnes arkiv, volym 9, faskikel "Riksåklagaren" och Justitiekanslersämbetets utredning, s. 104 f.f.
 28. Kriminalkonstapeln Bengt Resar, som var en av Kejnes närmaste medhjälpare under Kejneaffären, och således arbetade på både polisens och Kejnes sida, beskriver denna tid som att "det var två jobb samtidigt". Han säger att han tyckte att Kejne ibland gick för långt i sina anklagelser, men att detta sannolikt var en följd av den psykiska press han utsattes för. Resar menar även att kommissionen i huvudsak rätade ut de frågetecken som fanns. I vissa specifika fall, t.ex. i fråga om telefonavlyssningsaffären, är Resar dock fortfarande övertygad om att telefonavlyssning förekom, trots att justitiekanslersämbetets utredning avvisade detta påstående. Källa: Intervju med Bengt Resar.
 29. Johnsson (1951), s. 8 f.
 30. Ett annat försök att koppla samman Malmberg med Quensel gick ut på följande: pastor Ingmar Ström var i färd med att skriva en artikel om Kejneaffären, vilket han omtalade för Quensels advokat Hugo Lindberg. Endast några timmar senare tog Malmberg kontakt med Ström i vetenskap om att denne arbetade på en artikel i ämnet. Eftersom Ström inte talat om detta för någon annan än Lindberg ansåg han att uppgiften måste ha vidareförmedlats av Lindberg till Malmberg. När Kejne fick kännedom om episoden menade han att en förbindelse mellan Malmberg och Quensel/Lindberg därmed var konstaterad. Ett citat ur en skrivelse från Kejne till kommissionen i denna sak finns citerad i Collinder (1951) (2), s. 6 f.
 31. I fråga om offentliggörandet i pressen angående misstankarna mot kommissionsledamöterna var det dock inte Kejne som var främst drivande. Detta var istället en följd av kommissionens

- målsättning att inte kunna bli beskylld för att sopa något under bordet, och skedde på rekommendation av ordföranden, Maths Heuman, själv utpekad som homosexuell.
32. I *Om dessa tiga...* prisade Kejne pressens betydelse för möjligheten att med framgång bedriva opinionsbildande verksamhet, och förklarade sig övertygad om dess avgörande roll för händelseutvecklingen. "När en sådan väldig apparat som tidningspressen kommer igång, ter det sig allt svårare att hålla hemligheter förborgade." Kejne (1950), s. 140. Kejne såg inte på Kejneaffären som en politisk fråga, utan som en fråga ställd över den politiska debatten. "Jag har därför inte funnit anledning att stänga väg för någon pressman, som ringt eller kommit med frågor, oavsett vilken politisk ideologi han arbetat för." Detta skrev Kejne i ett brev av försvarskaraktär till redaktören för GT den 8/11 1952, i vilkens tidning han anklagats för att inte ha motat högerextrema journalister i dörren. Kejnes hållning stöddes även av Åke Olsson, som i ett

brev till Kejne den 24/10 1951 kommenterade Sigurd Furugårds (bror till nazistledaren Birger Furugård) inlägg i Kejneaffären så här: "Hans politiska inställning må vara en sak för sig – hans inställning i Kejneaffären verkar bra." Karl-Erik Kejnes arkiv, volym 14, faskikel "Kontakter med pressen, 1950–52". I Karl-Erik Kejnes arkiv finns för övrigt en omfattande korrespondens i vänskaplig ton mellan främst Åke Olsson och Kejne samlad. Även med Åke Hjelm och andra Kejnevänliga journalister upprätthöll dock Kejne en kontinuerlig kontakt.

33. I *Fri kritik* 1951:2 sammanfattades detta kritiska synsätt på kommissionen: "Dess största svaghet är att den utgör en dömande instans, vilken direkt eller indirekt tillsatts av den eller dem som skall dömas. En ertappad mördare eller dynamitard skulle säkerligen vara överlycklig för att få favören att utse Revolver-Jim eller Kofots-Johan till sina egna domare!" Istället hade Kejnesidan velat att kommissionen haft inslag av personer knutna till Kejne.

Källor och litteratur

Otryckt material

Arbetsrättens arkiv
August Lindbergs arkiv

Riksarkivet

Karl-Erik Kejnes arkiv (RA 720550)

Tryckt material

Tidningsmaterial

Dagens Nyheter 1950

Expressen 1950

Fri kritik 1951:2

Morgontidningen 1950

Svenska Dagbladet 1950

Intervjuer

Bengt Resar mars 2002

Litteratur

Carlsson, Sigurd (pseud. för Tullberg, Sigurd); *Vad vill Kejne?* Bibliotekens bokförmiddling, 1950.

Collinder, Björn; *Rättsskandalen X: PM till Sveriges folk*. Federativs förlag, 1951. (1)

Collinder, Björn; *Är rättsröten ett hjärnspeke? – Facit till medborgarkommissionens betänkande*. Federativs förlag, 1951. (2)

Erlander, Tage; *1949–54*. Tidens förlag, 1974.

Erlander, Tage; *Dagböcker 1950–51*. Gidlunds förlag, 2001.

Hadenius, Stig; *Svensk politik under 1900-talet: Konflikt och samförstånd*. Tidens förlag, 1995.

Hamilton, Ulf; "Karl-Erik Kejnes föreställningsvärld". *Personhistorisk tidskrift* 1998:2.

Hamilton, Ulf; "Mentaliteter i kamp – Kejne och 'Apelsinsaken' ". *Personhistorisk tidskrift* 1999:2.

Hansson, Klas A.; "Apelsinmannen: en modern sägen". *Tvärsnitt* 1994:2.

Hansson, Klas A.; "Thorsten Jonsson och Kejneaffären". *Ord&Bild* 1995:1.

Heuman, Maths; *Rättsaffärerna Kejne och Hattby*. P.A. Norstedt & söners förlag, 1978.

Johnsson, Johan W.; *Fakta och problem i Kejneaffären*. Utgiven på "eget förlag". Lindbergs Tryckeriaktiebolag, 1951.

Justitiekanslersämbetets utredning rörande påståenden om illegal telefonavlyssning i den s.k. Kejneaffären samt vissa påståenden mot ledamöter av Kejnekommissionen m.m. Kungliga Boktryckeriet, 1951.

Jönsson, Nine Christine; *Politik och kärlek: En bok om Gustav Möller och Else Kleen*. Tidens förlag, 1987.

Kejne, Karl-Erik; *Om dessa tiga...* Federativs förlag, 1950.

Moberg, Vilhelm; *Fallet Krummakaregatan: De försvunna polisapparens gåta*. Albert Bonniers förlag, 1951.

Moberg, Vilhelm; *Att övervaka överheten*. Albert Bonniers förlag, 1953.

Möller, Olle; *Jag är oskyldig*. Kristall-Förlaget, 1966

Nothin, Torsten; *Från Branting till Erlander*. Wahlström & Widstrand, 1955.

Olsson, Kenth; *Affärernas Sverige: Efterkrigstidens politiska skandaler*. Contra förlag KB, 1993.

Sandlund, Elisabeth; *Svenska Dagbladets historia. Del 3. SvD under Ivar Anderssons tid, 1940–55*. Svenska Dagbladets förlags AB, 1984.

Söderström, Göran (red); *Sympatiens hemlighetsfulla makt*. Stockholmia förlag, 1999.

Torbacke, Jarl; *Det bervingade ordet: Press- och opinionshistoriska studier*. Pan/Norstedts, 1976.

Utredning angående myndigheternas förhållande i den s.k. Kejneaffären m.m. SOU 1951:21, Kungliga boktryckeriet, 1951.

Zetterberg, Herman; *Rättsröta?* Tidens Förlag, 1953.

Zetterqvist, Alvar (Bernhardsson, Carl-Olof); *Kriminalchefen berättar 1*. Medéns förlags AB, 1957.

Zetterqvist, Alvar (Bernhardsson, Carl-Olof); *Kriminalchefen berättar 2*. Medéns förlags AB, andra omarbetade upplagan 1960.

ANNA CHRISTINA ULFSPARRE (RED.)

Landsarkivet i Lund 1903–2003.

Landsarkivets i Lund skriftserie 10.

Landsarkivet i Lund, 2003. 232 s., inb., illustr.

BJÖRN ASKER, KARIN NORDLUND
BENDIXEN & HÅKAN ROSÉN
(REDAKTÖRER.)

**Akter och iakttagelser: Landsarkivet i Uppsala
100 år.**

Landsarkivet i Uppsala, 2003. 220 s., inb., illustr.

Under föregående år har två av de tre "ursprungliga" landsarkiven (det i Vadstena tillkom redan 1899) de i Lund (LLA) och i Uppsala (ULA) kunnat fira sitt 100-årsjubileum, vilket de bl.a. gjort genom utgivande av var sin jubileumsskrift.

LLA:s festskrift är av traditionellt snitt och helt inriktad på landsarkivets verksamhet under de gångna hundra åren. Därmed inget ont sagt. Det är fråga om ett mycket gediget arbete som belyser landsarkivets tillkomst, lokaler, service gentemot allmänheten, förhållandet till de leverans- och företekningspliktiga myndigheterna, personal och, i ett avslutande avsnitt, författat av f.d. landsarkivarien, professor emerita Anna Christina Ulfsparré, "Kunskapsuppbyggnad och kunskapsförmedling". Mycket är av "arkiv-teknisk" natur och kanske av störst intresse för fackmännen, men boken innehåller även kapitel värda uppmärksamhet hos en större läsekrets.

Jag tänker särskilt på nuvarande landsarkivarien Jan Dahlins inledande uppsats "Landsarkivet under den weibullska eran". Man kan här verkligen tala om en era, då weibullarna i nära ett halvt sekel kom att sätta sin prägel på landsarkivet. Den, vid sekelskiftet

1899/1900, kände skånska kulturpersonligheten och historieprofessorn Martin Weibull, som hade utmärkta politiska förbindelser och var god vän med riksarkivarien Clas Theodor Odhner, bidrog i hög grad till att ett av de planerade tre landsarkiven förlades till Lund. Weibull, som var medlem av stadsfullmäktige i Lund, underlättade ett positivt beslut i saken genom att lyckas få staden att ställa en tomt till förfogande för en tilltänkt nybyggnad.

Nästa fråga gällde vem som skulle bli landsarkivarie i Lund. Martin Weibulls son, Lauritz, visade intresse för arkivbanan, och fadern såg till att han blev antagen som amanuens vid Riksarkivet. Han började sin tjänstgöring där omedelbart efter sin disputation 1899. Dessutom påbörjade han en omfattande urkundsutgivning. När så landsarkivarietjänsten skulle tillsättas fick han denna utan svårighet. Redan 1903 anställde Lauritz sin bror, Carl Gustaf Hannibal Weibull, som amanuens. Denne blev också Lauritz Weibulls närmaste medarbetare. C. G. Weibull blev 1911 den förste landsarkivarien vid landsarkivet i Göteborg, och när brodern 1919 blev professor i historia efterträdde han honom och verkade som landsarkivarie till 1946.

Dahlin ger en inträngande bild av förspelet till landsarkivets uppkomst och de båda weibullarnas verksamhet vid landsarkivet, men tecknar även personliga porträtt av de båda landsarkivarierna. Trots sina stora insatser i landsarkivets tjänst var Lauritz Weibull framförallt inriktad på vetenskaplig forskning, medan brodern, som framhålls av Dahlin, i första hand var arkivman. Det fanns dock en slags "blind fläck" ifråga om brödernas syn på utrymmesfrågan. Magasinsutrymmena krympte raskt, men Lauritz Weibull trodde sig kunna bemästra situationen bl.a. genom en komprimering av beståndet, och detta trots att man från Överintendentämbetets sida föreslagit en magasinstillbyggnad. Carl Gustaf Weibull

blev som landsarkivarie en ännu ivrigare "komprime-rare" än företrädaren. Hur det förhöll sig härmed redovisas bl.a. i förste arkivarien Lars Jörwalls bidrag till festskriften "Lokaler för lageradministration och informationsservice". Utrymmesfrågan löstes inte för-rän 1971 – och då endast temporärt – genom ett nytt magasin på den ursprungliga tomt. Via en rad allt bättre depåer kunde man, åtminstone för överskådlig tid, lösa utrymmesfrågan genom tillkomsten, tillsam-mans med andra intressenter, år 2002 av Arkivcen-trum Syd.

Förste arkivarien Elisabeth Reuterswärd skildrar personalförhållandena under rubriken "Bland expediti-ovakter, amanuenser, kanslist, assistenter, ren-skriverskor och bokbindare". Hon tecknar bl.a. snabbporträtt av de sju landsarkivarierna. Beträffan-de weibullarna nöjer hon sig med kompletterande uppgifter. De båda följande landsarkivarierna, Karl Mellander (1946–1954) och Birger Lundberg (1955–1961) beskrivs som lågmälda och uppskattade av personalen. Det var under deras tid som de första kvinnliga amanuenserna började anställas. Birger Lundberg tillträdde 1961 tjänsten som landsarkivarie i Uppsala och efterträddes av Seved Johnson (1961–(1977)1984). Han var en krävande chef med en något gammaldags framtoning. Han ingav respekt, men månade också om sin personal. Av hälsoskäl av-stod han 1977 från utövandet av landsarkivariefatt-ningen, men fortsatte att arbeta som arkivarie till sin pensionering 1984. Tjänsten upprätthölls under tiden av Anna Christina Ulfsparré, som sedan innehade den under tiden 1984–1996. Hon efterträddes av Jan Dahlin.

Ett underavsnitt ägnar Reuterswärd åt amanuen-serna. Dessa var i regel universitetsstuderande och ut-gjorde ett slags rekryteringsbas till arkivarieryrket. Då amanuenserna ofta endast innehade fjärdedelstjän-ster, kom ett mycket stort antal akademiker att passe-

ra revy i landsarkivet. En del kom att göra karriär på den akademiska banan, t.ex sedermera historieprofes-sorn Gunnar Westin, men påfallande många fortsatte inom arkivarieryrket. Som framhålls i Anna Christina Ulfsparrés artikel (s. 203) blev Lundaarkivarierna något av en "exportvara" till andra arkiv och då till chefs-tjänster eller andra höga befattningar inom arkivvä-sendet. Den mest kände var riksarkivarien och med-lemmen av Svenska Akademien, Ingvar Andersson, men inte mindre än nio landsarkivarierna började sin arkivkarriär i Lund.

ULA:s jubileumsskrift har en något annorlunda uppläggning. Innehållet är fördelat på fyra huvudav-snitt: "Institutionellt", "Vetenskapligt", "Personligt" och "Bibliografiskt". Orsaken till denna disposition är de uppsatser, rörande landsarkivets äldre historia, som publicerades i festskriften 1993 till invigningen av Uppsala arkivcentrum. Det har syntts onödigt att upprepa vad som sagts i dessa. Sålunda återfinnes un-der det första huvudavsnittet endast ett komplette-rande kapitel rörande landsarkivets historia under ti-den 1993–2002 författat av förste arkivarien Karl-Gustaf Andersson. Han har följt den numera inom arkivväsendet vedertagna indelningen i verksamhets-områden, varvid huvudkällan varit landsarkivets års-berättelser.

I Uppsala arkivcentrum ingick år 1993, förutom landsarkivet, flera institut inom person- och ort-namnsforskningen. Ytterligare institutioner rörande språk- och folkminnesforskning har därefter tillkom-mit. De flesta ingår numera i Språk- och folkminnes-institutet. Landsarkivets samverkan med dessa insti-tutioner avspeglas i två av de sex uppsatser som ingår i avsnittet "Vetenskapligt". Professorn i Nordiska språk, Svante Strandberg, visar i sin uppsats "Medel-tida brev i Landsarkivet i Uppsala. Några onomastis-ka marginalanteckningar" hur man, genom utnytt-jande av medeltidsbrev i landsarkivet, kan tolka bety-

delsen och uppkomsten av levande ortnamn genom förekomsten av äldre namnformer i dessa brev. Strandberg belyser detta förhållande med en rad exempel och avslutar uppsatsen med en uppräknings av andra källor i landsarkivet, vilka kan användas för att t.ex. klargöra uppkomsten av släktnamn. Bland källorna nämns naturligtvis även kyrkoarkiven, vars betydelse för tolkning av ortnamn närmare belyses i en uppsats av docenten Mats Wahlberg, av vilken bl.a. framgår, att åtskilliga namn, t.ex. på torp, kan föras tillbaka på ägare eller brukare av torpen.

Under avsnittet "Vetenskaplig" återfinnes vidare tre uppsatser som, direkt eller indirekt, redogör för innehållet och utnyttjandet av vissa arkiv eller arkivserier. F. landsarkivarien Lars Otto Berg tar i uppsatsen "Ur Uppsala domkapitels arkiv" med läsaren på en systematisk vandring genom arkivets viktigare serier och redovisar därvid den mångfald av ärenden och uppgifter som kan återfinnas i dessa, inte minst för personhistorisk forskning. I uppsatsen redovisas även handlingar, som av olika orsaker försvunnit ur arkivet, t.ex. stiftets ordinationsmatrikel som fortfarande fanns 1790. Till slut lämnas den viktiga upplysningen att Stiftshistoriska kommittén i Uppsala låtit upprätta personregister till bl.a. serierna protokoll, kungabrev och från församlingar och kontrakt insända handlingar för tiden fram till år 1800. Det är ränt att registret, sedan kommitténs arbete slutförts, skall ställas till forskningen förfogande i landsarkivet.

Forskarassistenten Martin Linde diskuterar i sin uppsats "Våld och rättskipning under stormaktstidens slutskede" frågan varför våldsbrotten särskilt under 1600-talet kraftigt minskade kraftigt. Att så skedde är väl belagt. Samtidigt har också konstaterats, att avrättningarna i hög grad minskade under 1600- och 1700-talen. Fortfarande fälldes många dödsdomar i underdomstolarna, men dessa domar underställdes hovrätterna, vilka mestadels mildrade dem. I mindre

brottmål kunde underrätterna "blunda" eller, för att upprätthålla auktoriteten, stämma vederbörande, men ta hänsyn till förmildrande omständigheter och låta brottslingarna komma undan med en varning. De anförda exemplen härrör från domböckerna för Askers härad i Närke. Som orsak till den förändrade attityden till våld har anförts den ökande handeln och tillströmningen till marknadsplatser. Teorin avvisas – nog med all rätt – av Linde, som menar att den ökade skriv- och läskunnigheten bidrog till att minska våldsbrott, då man nu inte längre behövde lita till muntliga avtal, som lätt förde med sig tvister och handgripliga åtgärder för att försvara sin "heder", som var väsentlig, om man i fortsättningen skulle anses vara en förtroendeingivande person. En annan faktor, som säkerligen var viktigare, var centralmaktens ökade inflytande på lokalsamhället, kort sagt den ökade byråkratiseringen. Lindes undersökning gäller förhållandena på landsbygden, men liknande torde ha rått i åtminstone de mindre städerna som t.ex. Vadstena. Där fälldes, under tiden 1660–1719 ett mindre antal dödsdomar, men ingen av dem synes ha verkställts. Antalet slagsmål och överfall minskade också under den senare delen av perioden (efter 1675). De förekom annars jämte stölder, skällsord mm just under marknaderna och rådhusrätten hade i regel fullt upp med att behandla sådana ärenden. Härom vittnar den lättnadens suck som finns noterad efter Kyndelsmässomarknaden 1693: "Ytterst tackades Gud att nu så väl och lyckligen i marknaden avslutit är, att intet något slagsmål eller annat synnerligt förelupit, varutav rätten kunde besväräs".

Professor emerita Kersti Ullenhag redogör i sin uppsats "Bruksarkiv i ekonomisk-historisk forskning" för de typer av räkenskaper som kan förekomma i ett bruksarkiv och för de olika seriernas inbördes relationer och uppläggning, varvid hon utgår från Österbybruks och Karlholms bruks arkiv. Hon be-

skriver bl.a. hur olika konton i kapitalböckerna kan användas för att få fram kostnaderna för bruksrörelsen, men också hur skönsmässiga uppskattningar av kostnaden "för malmen i sig" (malmören) och av rotvärdet för avverkad skog för kolning kunde förrycka resultatet av verksamheten då bruksägaren kunde välja att lägga högre kostnader på antingen skogsbruket eller järn- respektive koppartillverkningen. Härigenom försvåras en jämförelse av det ekonomiska utfallet hos olika bruk. Ullenhag visar vidare hur bruksarkiven kan användas för forskning "om arbetslivets historia" och då närmast hur avräkningsböckerna, med ett konto för varje anställd, kan användas för att få begrepp om olika kategorier av anställda och deras löner samt skulder eller fordringar gentemot bruket.

Under rubriken "Vetenskapligt" ingår även en mera övergripande uppsats om "Landsarkiven och hembygdsforskningen under 100 år" författad av f. riksarkivarien Sven Lundkvist. Han lämnar en översikt över landsarkivens respektive hembygdsrörelsen uppkomst, varvid särskild hänsyn tas till förhållandena i Uppland och ULA:s verksamhet. Det framhålls bl.a. att antalet hembygdsföreningar kraftigt ökade redan under 1900-talets första hälft och att ett samarbete uppstod med de äldre fornminnesföreningarna. Båda var främst inriktade på den materiella kulturen (gårdar, redskap m.m.) och till att börja med inte i högre grad intresserade för landsarkivens material. En vändning kom med det ökade släktforskningsintresset och en ändring av den akademiska forskningen mot individbaserad, socialhistorisk forskning och uppkomsten av forskningsprojekt som emigrantforskning, torpinventeringar och liknande. Ökningen av landsarkivens arkivbestånd och uppkomsten av tekniska hjälpmedel, mikrofilm, mikrokort, digitalisering och databaser spelade även en betydande roll. För att undersöka i vad mån landsarkivsmaterial har

använts av hembygdsforskarna har Vänge hembygdsförenings årsskrift för tiden 1990–2002 genomgått. Användningen av kyrkoarkiven dominerade vartill kom länsstyrelsernas arkiv (mantalslängder), hushållningssällsappens arkiv och en del enskilda arkiv. Det framhålls även att uppsatserna höll en hög standard och att många av författarna hade universitets- och högskoleutbildning. Det fanns alltså ett samspel mellan hembygdsforskarna och vetenskapligt skolade forskare.

Under rubriken "Personligt" återfinnes tre uppsatser. F. stadsarkivarien Britt Hedberg, som i två omgångar tjänstgjort på ULA, ger en personligt hållen inblick i landsarkivets inre förhållanden under landsarkivarierna Sten Engström, Birger Lundberg och Lars Otto Berg. Karl-Gustaf Andersson återkommer här med "En vandring bland minnen" som både kompletterar och till del "bestyrker" Hedbergs skildring. I den tredje uppsatsen betraktas landsarkivet ur en annan synvinkel – den unge forskarens. Det är fil. dr Linda Oja som i artikeln "Kaffedoft, gitarrspel och gamla luntor – forskarvardag på Landsarkivet i Uppsala" berättar om sina första kontakter med landsarkivet och dess arkivmaterial. För en gammal arkivman är det glädjande att konstatera att yngre människor, även i vår datoriserade tid, kan känna entusiasm och glädje i bekantskapen med vårt äldre arkivbestånd.

Volymen avslutas med två bibliografiska översikter (i urval) om "Landsarkivet i litteraturen och ämbetstryck" respektive "Landsarkivet i tidningarnas spalter" på sedvanligt berömvärt sätt sammanställda av förste bibliotekarien vid Riksarkivet, Irma Ridbäck.

Båda här behandlade böcker är rikligt och trevligt illustrerade. Ibland skulle man dock önska att i gruppbilder förekommande personers namn hade angetts (se t.ex. LLA:s historik s. 203 och ULA:s s. 141). Om något mera negativt skall sägas om de bå-

da böckerna är det att de båda saknar personregister, vilket är litet synd, då ett stort antal personer ur arkivvärlden passerar revy i dem.

Werner Pursche

Anna Vasas brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612. Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591–1612.

Utg. av Jaroslaw Dumanowski, Piotr Garbacz, Wojciech Krawczuk i samarbete med Ola Svensson. Kraków 2002. 147 s.

Tack vare Johan III:s dotter Anna lyckades Sigrid Brahe, trots att hon trolovats med Erik Bielke, bli sammanvigd med Johan Gyllenstierna genom det då så skandalomsusade s.k. onsdagsbröllopet på Stegeborg 1595. Att prinsessans omsorg om väninnan bestod och senare kom att omfatta även hennes make, barn och släktingar är inte lika väl känt, eller snarare inte alls känt, men härom vittnar ett tjugotal nyfunna brev på svenska. Dessa påträffades för några år sedan i ett stort adligt godsarkiv i Riksarkivet i Toruń (Thorn) och är nu tryckta i en svensk-polsk volym från universitetet i Kraków. Breven, som en gång bör ha varit många fler, hade genom arv med tiden kommit att hamna på det västproussiska godset Nawra inte långt från Toruń. De flesta är utfärdade i Polen, där Anna liksom Sigrid Gyllenstierna med familj var bosatt från 1598, och har beseglats dels med utfärdarens stora kungliga sigill, dels med hennes signet, även det med riksvapen och kunglig krona.

Innehållet i breven är mycket personligt och tonen de båda väninnorna emellan närmast intim. Breven handlar mest om vardagliga bekymmer och glädje-

ämnen, inte minst hälsa och sjukdomar. De politiska antydningarna är få och knappast intressanta. Den motvilja mot ett giftermål mellan Gustav II Adolf och Ebba Brahe som uttrycks i ett brev, daterat i Warszawa 1612, hade annan grund. De många misslyckade äktenskapsplanerna för henne själv skriver Anna här aldrig om. Religionsfrågan spelar däremot stor roll i korrespondensen. Att kung Sigismunds syster lät fira luthersk gudstjänst vid hovet på borgen Wawel i Kraków (Krakau) väckte anstöt i den starkt katolska omgivningen.

Både före och efter Sigrid Gyllenstiernas död 1608 uppfostrades hennes fyra barn i den protestantiska läran genom Annas försorg och på hennes bekostnad. Omsorgen om barnen och deras utbildning ägnas därför stort intresse i breven, särskilt de sena till Johan Gyllenstierna. Att finna lämpliga informatorer var ett problem. Vid ett tillfälle förklarar Anna att hon hade föredragit en tysk lärare framför den barnens far föreslagit, 'i synnerhet som han är född i Närke' och kunde misstänkas vara kalvinist. I ett brev från Vilnius uttrycker hon sin oro för det inflytande barnens farbror Erik – han var utbildad vid jesuitskola i Rom – kunde få om deras far dog utan att ha skrivit testamente. Vid ett annat uttrycker hon sin oro för att lille Casimir, som hon har hos sig, blir en liten papist, om hans lärare inte snart blir utbytt. Också dugliga icke-katolska kammarjungfrur hade den protestantiska prinsessan svårt att få tag i sedan hon för gott flyttat till Polen.

Vad gäller bagateller får vi exempelvis veta att Anna gärna sysselsatte sig med en nyfödd brorsdotter, att hon från Stegeborg sände Sigrid några pomeranser (i utgåvan feltolkat som apelsiner) och att drottningen gett henne i uppdrag att brådska sy några små plagg, varför hon ber Sigrid om hjälp med sömnaden. Det handlar också om den sjukliga Sigrids resa till och sejour vid hälsobrunnarna i Karlovy Vary (Karls-

bad) och om katter prinsessan under tiden vaktade åt en Karin (möjligen Gyllenstierna); en av dem hade visserligen hoppat genom skorstenen i kungens kammare, men annars mårde de bra. Under resan skulle Sigrid för Annas räkning bl.a. beställa snörliv hos hovskraddaren i Dresden och köpa vackra böhmiska ädelstenar. Men Annas uppgift från Kraków den 11 maj 1604 att hon inte orkade skriva mer denna gång, därför att hon sprungit sig trött i trädgården, får ses mot bakgrund av hennes inte särskilt goda hälsa. I ett brev till Sigrid Gyllenstierna från samma tid redogör hon ingående för en rad svåra symtom, och påtagliga defekter har iakttagits på hennes skelett, bland annat markerad skolios. – Denna lilla brevsamling är ett tillskott till det inte alltför stora beståndet av kvinnliga privatbrev från äldre tid, vilka för övrigt är föremål för pågående forskning.

Noter

1. Förutom huvudarkivet i Warszawa finns det enligt uppgift lokala avdelningar, även kallade Riksarkiv, i andra städer. Längre innehållsredogörelser, som också finns på polska, inleder utgåvans brevtexter. Dessa följs av språk- och sakkomentarer. Språket i breven har ägnats särskilt studium. Vad gäller den anförda litteraturen kunde möjligen Alexander Zheltuchins i Stockholm 1996 försvarade avhandling *Orthographic codes and code-switching: a study in 16th century Swedish orthography* ha varit till nytta för studiet av språket i breven.
2. R. Przedziecki, "Ätten Gyllenstierna i Polen", *Personhistorisk tidskrift* 1943, s. 154 ff.
3. SBL 2 (1920), s. 23 ff. Se även Sven Lundkvist, "Anna Vasa – polsk nutid och svensk historia", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens Årsbok 1996*, s. 131 ff. Av denna föreläsning från ett symposium i samband med den

förnyade gravsättningen av prinsessans kvarlevor i Mariakyrkan i Toruń 1995 framgår att en osteologisk undersökning av skelettet företogs när kryptan öppnats.

Birgitta Fritz

JOAR & JOHN CRAFOORD

Tolv kungars knektar: En militärfamilj under 250 år.

Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 2003. 405 s., inb., illustr., källor & litt.

Till Sveriges framgångar under stormaktstiden – militärt, administrativt och kommersiellt – bidrog i hög grad det tillskott landet fick av invandrare med bakgrund och professioner som gagnade den svenska stormaktsstaten. Denna migration från omkringliggande länder har ofta uppmärksammats i historieforskningen. Många för oss välkända familjer har rötter i de baltiska och tyska områdena, i Nederländerna och Storbritannien. Bland de sistnämnda utgjorde skottarna en betydelsefull grupp

Invandringen av skottar började under slutet av 1500-talet och den fortsatte under hela stormaktstiden. Skotska militärer i svensk sold förekom redan under Erik XIV:s regeringstid. Från 1573 började en mer omfattande rekrytering, då Johan III värvade en kontingent på 4 000 man från Skottland, som tillsammans med tyska legoknektar stred i Balticum i kriget mot Ryssland. Under Gustav II Adolfs regering och resten av 30-åriga kriget var värvningarna intensiva och ett flertal skotska regementen sattes upp för tjänstgöring i den svenska krigsmakten. En följd blev att ett stort antal skotska officerare fick befattningar vid svenska regementen och kom att stanna i det

Skotsk legosoldat från 1612.

I sin bok "Gustav II Adolf och hans folk" har Göte Göransson tecknat denne skotte efter studium av fynd i Norge, där en skotsk avdelning på marsch mot Sverige massakrerades av befolkningen den 26 augusti 1612.

svenska samhället, där de innehade officersboställen och även fick gårdar i förläning. Det är i detta historiska sammanhang som boken *Tolv kungars knektar: En militärfamilj under 250 år* ska ses. Den är skriven av de två sentida ättlingarna Joar och John Crafoord och utgiven på Militärhistoriska förlaget.

Stamfadern, Jacob (även benämnd James) tillhörde en adelsätt med långt och äventyrligt förflutet i Skottland. Han kom till Sverige med ett värvat skotskt förband under 1600-talets första år, exakt när det var osäkert; hans son föddes 1609 i Stockholm. Efter att först ha deltagit i kriget i Balticum och sedan på svensk mark i Kalmarkriget blev han så småningom chef för ett Dalakompani. Han förlänades också en liten egendom, Eknö i Björskogs socken, belägen mellan Arboga och Köping, den gård som fram till försäljningen 1701 var ättens fasta punkt.

I boken får vi följa Jacob och hans familj, hans ättlingar och deras familjer genom sju generationer. Släkten var mestadels liten och alla valde den militära banan. Jacob dog 1629 under fälttåget mot Polen. Barnadödligheten var genomgående hög, något som var generellt för denna tid, och under långa perioder representerades ätten av en enda medlem. Ibland fanns bara ytterligare en annan manlig person som kunde gå in och företräda den. Så förblev det fram till 1800-talets början, då barnadödligheten allmänt sett gick ner i landet. De överlevande medlemmarna av släkten Crafoord blev nu betydligt fler.

Efter Karl XII:s krig och freden i Nystad 1721 skulle de karolinska officerare som kom från fångenskapen i Ryssland återvända till en krigsmakt, vars organisation blivit kraftigt minskad. Ättens dåvarande huvudman, Jacob Johan, fick en befattning vid Kalmar regemente. Hans dagbok innehåller anteckningar från de fälttåg han varit med om i Sachsen, Polen och Ryssland men också från flykten mot Bender och marschen till krigsfångenskap. Han skildrar sedan

återkomsten till Sverige, och läsaren ges en god inblick i hur de tidigare ryska krigsfångarna placerades på sina regementen. Eftersom kronan hade svårigheter att försörja de återvändande, fick dessa som regel ta befattningar med en lägre indelning (d.v.s. mindre ekonomiskt utbyte) än vad som motsvarade den de haft i fält. Den skildring som ges av hur "Löjtnanten, Wählborne Jacob Johan Kraffort", först som fältväbel, sedan som fänrik fick flytta in på olika boställen, belyser hur demobiliseringsprocessen löstes inom indelningsverkets ramar. Det var fortsättningsvis gårdar i Åseda socken och Kalmar regementes boställen som nu blev den Crafoordska familjens stamtillhåll.

Något ska sägas om bokens formalia. Framställningen hade tvivelsutan blivit mer överskådlig om den hade stramats till mer, om bokens disposition hade gjorts på annat sätt med en hierarkisk rubriksättning och detta hade redovisats i en komplett innehållsförteckning; likaså om det funnits ett personregister. Då hade läsarna haft större möjlighet att orientera sig i texten. Som den nu är kan de ingående redogörelserna för ättens medlemmar i olika generationsled kännas väl detaljerade för att vara av intresse för en bredare läsekrets. Detta är dock anmärkningar av relativt ringa betydelse. Istället bör det som är publikationens förtjänster och som ger den allmänintresse här framhållas. Hit hör att nya avsnitt ofta inleds med en historisk överblick, ibland kompletterad med förslag till vidare läsning. Ett stort antal kartor gör läsförståelsen större. Anknypningen till annan forskning är omfattande, något som redovisas i en utförlig litteraturförteckning. Listan över genomgången källmaterial är också omfångsrikt. Slutligen bör nämnas att det finns en summary på engelska.

Framställningen leder många gånger fram till frågor av allmänhistoriskt intresse. Här ska några exempel tas upp. Ett sådant är krigsföringens osäkra villkor under segelsjöfartens tid, som i så hög grad äventyra-

de de militära dispositionerna. Detta illustreras av hur en trupptransport på 15 fartyg i december 1678 strandade på Bornholm. Flera hundra svenska sjömän och soldater drunknade. De som lyckades rädda sig i land blev alla danska krigsfångar.

Läsaren får samtidigt en inblick i de inre vattenvägarernas betydelse och hur floderna användes som transportvägar. Detta illustreras med den omfattande militärtransporten på Weichsel 1702–1703, som genomfördes på Karl XII:s befallning. Från Krakow i söder ända upp till Danzig vid Östersjökusten, fraktades medelst en vidlyftig organisation bestående av mer än 50 fartyg och under ideliga stridsaktiviteter med fientliga förband, truppenheter, krigsmateriel, artilleri, sårade soldater, krigsbyte och fångar hela den 300 kilometer långa flodvägen.

I boken uppmärksammas också de intensiva förberedelserna under det tredje krigsåret mot Ryssland 1788–90. I sistnämnda fall utnyttjas dagboksanteckningar av fänriken Jon Stålhammar, militär kamrat till löjtnanten Johan Magnus Crafoord. Dessa två var befälhavare på var sin kanonslup med soldater från Kalmar regemente ombord. Den sjömilitära uppladdningen innebar i detta fall att förstärkta eskadrar ur skärgårdsflottan förflyttades mot Finska viken. Det slutliga målet blev Svensksund, där den stora svenska sjöseger 9–10 juli ledde till ett slut på kriget genom freden i Värälä.

I åtskilliga fall för bokens framställning även fram till intressanta socialhistoriska inblickar. Här framkommer att reduktionen under Karl XI:s tid fick vittgående konsekvenser, inte bara för de stora jorddrottarna, utan även för dem med mindre egendomar, såsom ägaren av Eknö med hans övriga gårdar i grannskapet. Den ovan nämnda skildringen av hur krigsmaktens återgång till fredliga förhållanden löstes efter 1721 och vad detta innebar för indelningsverkets officerare och deras familjer är ett annat exempel. I

boken framkommer också hur ackordsystemet (d.v.s. tjänsteköpen) påverkade möjligheterna till befattningsförändringar. Denna företeelse, så ifrågasatt allt sedan den blev vanlig, innebar en form av pensions-system under indelningsverkets tid. Sannolikt övervägde dess nackdelar vid befordringsärendena (både militära och civila), därför att det inte alltid var den mest meriterade som med låneförbindelser eller på annat sätt kunde få ihop de medel som fordrades för ackordet. Det medförde emellertid att överåriga officerare fick bättre ekonomisk möjlighet att lämna sin position till yngre och kanske lämpligare förmågor. Av andra inslag, slutligen, kan nämnas ett socialhistoriskt intressant rättsfall. Det gällde en anklagelse för osedligt leverne från en av ättens medlemmar, något som ledde till att Karl XII fastställde dödsdomar över honom och hans partner. Detta avsnitt ger en fängslande bild av rättsväsendet under den karolinska tiden, dessutom med färgstarka utdrag ur förhörsprotokollen.

Det har varit ett mödosamt arbete för författarna att samlas in alla dessa uppgifter, mest i svenska arkiv, men även under resor till Skottland. En svårighet har varit att det funnits lite av brev och memoarmaterial att tillgå. Endast en dagbok finns, den ovan nämnda från Karl XII:s fälttåg, men den är mycket ordknapp. Det är därför huvudsakligen militära rullor och kyrkoboksmaterial som fått utgöra källorna. En lycklig slump i arbetet är att sätesgården Eknö i Björskogs församling tillhörde ett av de områden som först fick kyrkoboksföring. Redan innan den allmänna lagen om kyrkoboksföring tillkom 1686, redovisades i Västerås stift, tack vare den framsynte biskopen Johannes Rudbeckius, de för demografiska studier så viktiga variablerna dop, vigslar och dödsfall.

Som helhet konstateras att detta är en bok som kan intressera läsarkategorier långt utanför den trängre släktkretsen. Den utgör ett mönster för släktforskare

som med liknande ambitioner vill publicera sina resultat. Skildringen av den från Skottland komne offcieren och hans bakgrund samt uppföljningen av hans familj, generation efter generation, är minst sagt intresseväckande. Den bygger på ett stort och ambitiöst arbete, redovisat i en vacker publikation.

Hans Norman

ANDERS HAMMARLUND

Ett äventyr i Staten: Carl Gustav Heraeus 1671–1725. Från Stockholm till kejsarhovet i Wien.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2003. 423 s., inb., illustr., källor & litteratur, personreg.

Den som slår upp i SBL eller i något av de större svenska uppslagsverken kammar noll – Carl Gustav Heraeus (1671–1725) omnämns ingenstans. Likafullt tycks denne man ha spelat en framträdande roll som impulsgivare och förmedlare av vetenskapliga, politiska och estetiska idéer under sin livstid. Men hans verksamhet ägde rum inom den tyska kulturkretsen – enkannerligen det habsburgska imperiet i Centraleuropa – varför svenska historiker lätt kunnat gå honom förbi. Så mycket bättre då att musikforskaren och kulturhistorikern Anders Hammarlund sökt fylla ut en besvärande kunskapslucka hos Heraeus sentida landsmän. Boken *Ett äventyr i Staten* berättar om ett vindlande livsöde som ormar sig fram bland furstehov och bibliotek, arkitektur och historieforskning, myntkabinett och bergverk i ett förgånget Europa. Skildringen är upplagd så, att man i egenskap av läsare följer Hammarlund i dennes sökande efter kvarlevor och spår efter Heraeus. Inte sällan övergår framställningen till skönlitterär fiktion – författaren läm-

nar sin egen tid och går in i den europeiska senbarock som kringgärdade Heraeus eget öde. Lek och forskning blandas på ett suggererande sätt utan att för den skull bokens vetenskapliga ambition behöver ifrågasättas. Gränsen mellan vad som å ena sidan är litterär förklädnad och å andra korrekt och kritisk granskning av kvarvarande dokument upprätthålls. Tanken bakom att föra in läsaren i detta spel har naturligtvis inte bara varit att dramatisera en historisk miljö och genom insprängda tidsreportage och fingerade samtal med historiska personer förmedla liv åt det förgångna utan fastmer att uppenbara politiska, religiösa och sociala spänningar i tiden, inte minst såsom dessa krafter manifesterar sig i arkitektoniska och emblematiska sammanhang.

Carl Gustav Heraeus fader Christian härstammade från en tysk apotekarfamilj. Farmodern Anna von Dohren hade efter sin makes tidiga död drivit hovapoteket i Güstrow i Mecklenburg och där lärt upp två söner i yrket. Den ene, Isaac, slog sig ned i Hanau i närheten av Frankfurt am Main och blev med tiden ägare till apoteket Enhörningen. Hans broder Christian for till fjärran land – till Sverige. Christian Heraeus blev laborant vid Bergskollegium. Från 1671 innehade han fullmakt från änkedrottningen Hedvig Eleonoras hovapotekare. Ingen mindre än Carl Gustaf Wrangel hade året innan utverkat tillstånd för Christian Heraeus att inrätta ett apotek i Stockholm. Tydligt bedrev den företagsamme unge mannen till att börja med apotekar- och laborantssysslor under Bergskollegii tak. Längre fram skulle hans förvärv av egen lokal för apoteket Morianen i fastigheten bredvid det komplex som idag benämns Kanslihuset bekräftas i kungligt brev av den 10 mars 1673. Till familjen Wrangel måste den nyblivne företagaren under de närmsta åren leverera inte bara kryddor utan även anse- nliga mängder mediciner, som "Magen pulver", "Aqua Stomachia", "Magen balsam" och "Teuffels-

dreck". Den unga svenska stormaktens taffel fordrade anseende kvaniteter remedier.

1670 hade den 27-åriga Christian ingått äktenskap med en fyra år äldre dam: Metta Sophia Stölting, dotter till tullförvaltaren Caspar Stölting i Neuhausen i det svenska Bremen. Bröllopet hölls på uppländska Ekebyhov, vid denna tid ägt av Wrangel. Året därpå föddes sonen Carl Gustav.

Elva år senare var det dags för den unge Carl Gustav Heraeus att anträda färdan till Uppsala universitet. Han skrevs in vid akademien tillsammans med åtta andra från huvudstaden anlända pojkar under rubriken: "Stockholmienses sub privatis praeceptoribus" – stockholmare under ledning av privata handledare. För Carl Gustav Heraeus del innebar detta början på en ovanlig karriär inom den lärda världen. I den lilla universitetsstaden vid Fyrisån huserade vid denna tid flera lärda män. Här fanns den klassiske filologen och antikvariske forskaren Johannes Schefferus (1621–79), medicinprofessorn och mångfrestaren Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702), *logices et metaphysices* professor (ansvarig snart också för poetik och värtalighet) Petrus Lagerlöf (1648–99), fornforskaren Johan Hadorph (1630–93). Filologen och fornforskaren Olof Verelius, nog mest känd för att ha utgivit de fornisländska sagorna och för att ha intresserat sig för runorna, avled samma år som Heraeus inskrevs vid akademien och kan knappast ha påverkat. Men strävan till statlig konsolidering och behovet att påvisa den svenska stormaktens härliga förflutna uttrycktes i Verelius arbeten och ger besked om vartåt tidens akademiska bildning syftade. Övriga här nämnda storheter verkade f.ö. i samma anda. Antikvarisk forskning var tidens nyupptäckta stora vetenskap – också ute i Europa. För den svenska göticismens alla häpnadsväckande teorier var resultat som utföll av sådan verksamhet inte alltid av godo.

Den artonårige Carl Gustav Heraeus framträdde den 12 augusti 1689 i rollen som respondent för dissertationen *Observationum politicarum centuria una à Quinto Curtio concinnata* ('Ett hundra politiska observationer samlade ur Quintus Curtius verk'). Avhandlingen utgick från Quintus Curtius fyra böcker om Alexander den store och behandlade idéer och praxis inom politiken – *prudentia politica* för att tala tidens akademiska språk.

Heraeus styrde därefter kosan söderut, till Viadrinauniversitetet i Frankfurt an der Oder, en stad belägen i Brandenburgs utmark. Här tycks han varken ha disputerat eller publicerat sig. Däremot följde han med intresse de föreläsningar som den reformerte Johann Christoph Beckmann höll. Denne var ortens store man – tillika universitetets rektor och bibliotekarie. I januari 1690 återfinns vi Heraeus i det närbelägna Berlin. Den 18:e denna månad uppvaktar han den från Sverige anlände f.d. rikshistoriografen Samuel Pufendorf. Karl XI hade motvilligt ett par år dessförinnan släppt ifrån sig denne sin ämbetsman, vilken i kraft av sin ställning kunnat tillgå diplomatiska akter och arkivalier, betraktade som statshemligheter. I slutet av 1690 avslutade Heraeus sin vistelse vid Frankfurt an der Oder. Nu vidtog flera år av peregrinationer i lärdomens tjänst. Universitetsorten Halle an der Saale, där den tyska upplysningens portalgestalt Christian Thomasius huserade likaväl som pietistledaren August Hermann Francke, uppsöktes av den nyfikne svensken. Så även Giessen i mellersta Tyskland, även denna stad en universitetsort, i likhet med städer som Frankfurt am Main och Altdorf, även de besökta av Heraeus. I Nederländerna vistades Heraeus därpå, och 1693 återfinns vi honom i Paris, där han tycks ha dröjt ett halvår. Därefter vände han blicken mot Sverige. Han återkom dit 1694.

Heraeus erbjöds efter återkomsten till hemlandet snart tillfälle att på nytt stifta bekantskap med Paris,

då han utsetts till praeceptor för den 15-årige Hans von Fersen under dennes av fadern anbefallda bildningsresa söderut. Översten och chefen för Västerbottens regemente Reinhold Johan von Fersen ville att sonen Hans under kvalificerad ledning skulle färdas till Paris och där förvärva den *éducation* som anstode en medlem av *noblesse d'épée*. Kontraktet mellan praeceptorn Heraeus och överste von Fersen undertecknades 1698 och fastslog bl.a. att Heraeus "meiner Sohn innerhalb obgemeldter Zeit nach Paris unter seiner *conduite* zu führen".

Någon riktigt martialisk uppfostran var Heraeus nog inte rätte mannen att förmedla. En anseelig del av sin tid i Paris tycks praeceptorn och dennes alumn ha tillbragt med att spela flöjt och luta. Visserligen erhöll den unge von Fersen undervisning både i dans, sång och ridning vid sidan av de lektioner i latin, historia, statskonst, numismatik och *architectura civilis* som Heraeus själv stod för, men några riktigt praktiska kunskaper att omsätta inför vad som snart väntade i form av ett frambrytande stort nordiskt krig erbjöds knappast. Dessutom tycks en anseelig del av de två juvelernas kassa gått åt till att betala inträde till *comédie* och opera. När Stora nordiska kriget väl var ett faktum, kallades unge Hans hem av fadern och skickades snart ut i fält. I slaget vid Kalisz 1706 blev han svårt skadad, något som sannolikt räddade honom från eländet efter kapitulationen vid Perevolotjna 1709, då så många av hans jämnåriga hamnade i rysk fångenskap. Efter freden i Nystad 1721 färdades Hans von Fersen med en privat delegation till Moskva och lyckades där förhandla sig till hyfsad ersättning för de gods i Estland han gått förlustig genom av Sverige tvungits avträda de baltiska provinserna. För den ersättning han erhöll kunde han senare köpa egendomar och mark i hemlandet på andra sidan Östersjön.

För Heraeus del vidtog nu ytterligare resor i Europa. Några av stationerna på hans bildningsodysseé var

Wolfenbüttel och Sonderhausen, där han varit anställd för kortare eller längre tid. Hammarlund som själv färdats i Heraeus tassemarker gör långa kulturhistoriska utvecklingar och levererar intressant stoff. Ibland är det inte alldeles lätt att urskilja Heraeus spår i mängden data. Men författarens egna erfarenheter, mellansticken med inslag från resor i nuet, förlämnar det självupplevdas karaktär åt historiska miljöer författaren lärt känna.

År 1708 anlände Heraeus till Wien. Två år senare var han anställd vid det habsburgska hovet. För att påbörja en karriär som denna, hade han varit tvungen att konvertera till katolicismen. Några samvetsbetänkligheter tycks inte ha plågat honom. Under de femton år han har kvar att leva kommer han att tjäna sina nya herrar med omdöme och idériedom. Kejsaren Josef I undertecknade den 30 september 1710 ett dekret, varigenom Heraeus anställdes vid habsburgska hovet som *Medaillen- und Antiquitäten-Inspector*. Årslönen blev 1500 Gulden. Mot denna ersättning förväntades Heraeus ansvara för den habsburgska mynt- och medaljsamlingen. Egentligen börjar hans stora livsäventyr först nu.

Medaljer och mynt tillmättes stor betydelse under barocken. Symboler och emblem utgjorde en viktig del av tidens historiska forskning. Att förse dessa metallbitar med passande bildspråk och innebördsrika latinska sentenser var en av Heraeus uppgifter. Naturligtvis ingick också att ordna och katalogisera dessa ting. Men hans ambitioner och kapacitet spände över större områden än numismatik och medaljer.

Hammarlund visar hur Heraeus i kraft av sin ställning dras in i flera byggnadsprojekt. Tillsammans med tidens store arkitekt Johann Bernhard Fischer von Erlach tog han sig an flera krävande uppgifter. Att urskilja vad som konkret är Heraeus bidrag låter sig knappast göra. Hammarlund kan genom att närgranska tillgängliga dokument likväl hävda att Hera-

Recensioner

eus haft en viss betydelse för den estetiska finishen vid fullbordandet av byggnader som Böhmsche Hofkanzlei (1714) eller Karlskirche i Wien (1716). Fischer och medaljinspektören Heraeus samverkade uppenbarligen mest på ett intellektuellt plan. Den påverkan som Heraeus utövat är svår att mäta, men omöjligt är inte att samarbetet rörde sig om mer än bara detaljer. I jämförelse med det arkitektoniska inflytande som i denna tidsmiljö utgick från Rom, Bernini och Andrea Palladio torde nog den forne svenskens insatser ha varit tämligen försumbara.

Vid sidan av Heraeus och Fischer fanns ytterligare en impulsgivare: Leibniz. Denne drömde om att åstadkomma en rikstysk akademi, belägen i Wien. Han hade varit pådrivande kraft vid tillkomsten av Berlins vetenskapsakademi år 1700. Men projektet med en för alla tyska stater gemensam institution för vetenskapens främjande sysselsatte honom intensivt ända fram till hans död 1716. Projektet tynade bort därefter, men Heraeus hade varit en ivrig tillskyndare. Placeringen vid hovet gjorde att han i ett senare skede, då planerna skulle omsättas i praktisk handling, hade kunnat bereda väg för dess genomförande. Om detta kan man dock bara spekulera.

En på latin avfattad roman av den skotske författaren John Barclay (1582–1621) tillmäts stor betydelse i Hammarlunds bok för tolkningen av tidens diskurs om makt och politik. Romanen *Argenis* (1621) var på samma gång en allegorisk och politisk berättelse, som pläderade för monarkistiska idéer. Statsmakten borde i stället för att vara underkastad religiösa och kyrkliga påbud agera helt självständigt. Kyrkan borde vara en funktion av statsmakten, allt i den nödvändiga ordningens och de nedärvda hierarkiernas intresse. Den grupp av statsteoretiker som går under namnet *monarkomaker* opponerade mot furstemaktens tillväxt i olika stater. I stället för en enväldig kungamakt ville man se en praktiserad fördragstanke: kungen får sin

makt genom ett fördrag med folket och om han bryter överenskommelsen hade han samtidigt förlorat sin ställning. Vissa monarkomaker ville kombinera denna tanke med att göra kyrkan till en högsta garant för det politiska systemet. Staten skulle vara underkastad religionen. Barclays bok återfanns vid Leibniz' dödsbädd. Samuel Pufendorf hade tagit starka intryck av den. Den ingår i litteraturförteckningen till Heraeus dissertation 1689. Makarna Elias och Sophia Elisabeth Brenner i Stockholm var förtrodda med den. Så även Erik Lindschöld, Karl XI:s handgångne vid reduktionsbesluten 1680/1682. En viktig infallsvinkel mot den författningsspolitiska debatt som pågick i Europa i skuggan av framväxande fursteabsolutism ges av denna roman, översatt till svenska 1740 och 1741.

Heraeus liv mynnar ut i en gåta. I Veitsch i Steiermark ger han sig i kast med gruvhantering i syfte att bryta kopparmalm. Projektet – inlett 1719 – kan ju synas ha samband med hans anställning som ansvarig för kejsarens mynt och medaljer. Ting av det slaget har malm och berghantering som yttersta grund. Men Heraeus har med *Veitscherische Bergwerk* möjligen haft i åtanke att för egen del som oberoende här skaffa sig en inkomst. Var hans bana som kejsarlig ämbetsman på väg utför? Hade han fallit i onåd? Inga alternativ är uteslutna, när denne vidlyftige mans öde kommer på tal. I Veitsch slutar emellertid spåren. Ingen vet idag ens var hans grav finns. Men i dokument och inskrifter från senbarockens habsburgska imperium skymtar han glimtvis. Hammarlund har med trägna efterforskningar och stor inlevelse gjort hans öde tillgängligt och trovärdigt. Dock förblir frågorna fler än svaren.

Olof Hägerstrand

MARIANNE NYSTRÖM

Fredrik Henrik af Chapman, varvschef och familjefar.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2003. 144 s., inb.

I framlidna Marianne Nyströms nya bok är det människan Fredrik Henrik af Chapman som står i fokus. Här görs ett försök att spåra individen bakom den ryktbare skeppsbyggaren. Det är vällovligt, men inte helt framgångsrikt. Författaren är Bellmansforskare, och detta lyser inte bara igenom i boken – stundtals domineras faktiskt framställningen därav. Det är välgjort och underhållande, men samtidigt förlorar författaren sin huvudperson ur sikte. af Chapman försvinner lite i periferin, medan Bellman och dennes dikter tar över scenen. Det gäller i högsta grad de inledande avsnitten i boken, där vi knappast alls får veta något om den unge af Chapman, innan han 1768 (vid 47 års ålder!) knyts till Djurgårdsvarvet. Nu används Bellmans diktning för att, på ett i och för sig mycket trevligt sätt, illustrera livet i Djurgårdsstaden under af Chapmans tid vid varvet.

Det noteras kortfattat att af Chapmans far, Thomas Chapman, enrollerades till den svenska flottan år 1716. Men historien är viktigare än så. Vid sonens födelse 1720 var fadern chef för Nya varvet i Göteborg, och där fick Fredrik Henrik bokstavligen växa in i rollen som skeppsbyggare. Vid tio års ålder syns han ha utfört sin första skrovnritning.

En viktig del av Nyströms bok utgörs av försöken att kartlägga af Chapmans familj, hans hushållerska och livskamrat Lisa Lindberg och deras två barn Gustaf Adolf och Barbara Fredrika. Marianne Nyström renskar här på ett konstruktivt sätt i traditioner och rykten, och gör sannolikt att af Chapman var far till

Fredric Henric af Chapman. Gravyr av Johan Fredrik Martin. Kungliga biblioteket, Stockholm.

de två barnen, trots att en skeppsbyggmästare Joachim Neuendorff figurerar i källmaterialet som officiell fader.

Tyvärr gör sig författarens förkärlek för svepande formuleringar utan alltför stabil täckning i källmaterialet här påmind, då hon om Lisa Lindberg säger att denna "bör ha varit både bildad och tilldragande, en stark kvinna ...", trots att vi vet föga om hennes bakgrund. Man kan också förvånas något över följande

reflektion: "Karl Johan Bernadotte var realist och insåg att land och inte vatten borde förena nationer", apropå försöken att ersätta förlusten av Finland med Norge. Ett sådant synsätt är grovt ohistoriskt, eftersom det just var vattnet som verkade förenande före järnvägarnas tillkomst. Stora landmassor i sin tur utgjorde närmast hinder för kommunikationer. Därför fick de svensk-finska och dansk-norska väldena, sådana de såg ut före 1600-talets mitt, det utseende de fick. Olika landområden bands samman av vattenförbindelser.

Tyvärr skäms boken av en del helt onödiga slarvfel. När den förmodade sonen Gustaf adopterats av af Chapman, öppnade sig möjligheter till en militär karriär för avkomlingen. Det var dock inte vid Kronprinsens husarer han tog tjänst utan vid Kungl Husarregementet, som regementet hette vid den aktuella tiden. Den danska arméns inträngande i Bohuslän 1788 uppges ha lett till en strid vid Vetlanda. Så långt kom nu inte danskarna, utan de erövrade istället Vänersborg, vilket var illa nog ur svensk synvinkel. Kronobergs regementes insatser i ryska kriget 1788–90 framhålls med all rätt. Men det var inte vid Uttismåla och Välkälä smålänningarna slogs, utan vid Uttis malm och Valkiala.

Författaren har nyttjat en rad arkiv och är väl inläst på litteraturen. Hennes bok är dock som svagast när det gäller af Chapmans verksamhet som skeppsbyggare. Typiskt nog nämns hans livsverk *Architectura Navalis Mercatoria* från 1768, men läsaren lämnas i lycklig okunnighet om bokens innehåll. Detsamma gäller af Chapmans framsynthet när det gällde att både rita och bygga skärgårdsfartyg, liksom att i skrift diskutera deras taktiska uppträdande. Det är fortfarande Daniel G. Harris' 1989 utkomna (i svensk översättning 1998) bok om af Chapman som utgör standardverket om dennes professionella karriär och verksamhet. Harris är också en god kännare av Sjöhistoriska muse-

ets viktiga af Chapman-arkiv, det enda betydande arkiv som Nyström inte har utnyttjat.

Nyströms bok har istället sin styrka i skildringen av individen af Chapman, dennes privata liv och familjeförhållanden. Även släkten Unge, i vilken dottern Fredrika gifte in sig, får sin beskärda del av skildringen. Boken innehåller också flera nyttiga släkttavlor. En värdefull genomgång görs av af Chapmans uppenbarligen ganska fördomsfria hantering av kronans medel – inte minst av byggnadsmateriel och arbetskraft – för sin egen högst privata verksamhet, framför allt byggandet av godset Skärva utanför Karlskrona.

Men Marianne Nyströms bok är tveklöst en läs-
värd och snyggt illustrerad biografi över af Chapman, även om författarens berättarglädje och beläsenhet på perioden ofta förleder henne att förlora fokus och brodera ut berättelsen.

Lars Ericson

AGNETA RAHIKAINEN

Johan Ludvig & Fredrika Runeberg: En bildbiografi.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2003.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2003.

208 s., inb. illustr., personreg.

I fråga om skapandet av finsk nationalkänsla och finsk identitet under 1800-talets senare del är Johan Ludvig Runebergs betydelse svår att överskatta. Alltifrån dikterna med nationella motiv i avdelningen "Idyll och epigram" i *Dikter* (1830) via längre episka dikter som *Elgskyttarne* (1832), *Hanna* (1836) och *Julqvällen* (1841) åstadkom han genom föreningen av

skarpsynt folklig realism och mytskapande fantasi god mylla att hämta näring ur för olika föreställningar om finsk särart. De två banden med diktcykeln *Fänrik Ståls sägner* (1848, 1860) åstadkom en patriotisk väckelse, omsatt till politiskt kapital både under frigörelsekampen i skuggan av Februarimanifestet och under krigen 1939–40 och 1941–44. De för finnen utmärkande dragen av självupppoffring, okuvlighet, frihetskärlek och trofasthet mot nationella ideal erhöjll i Sägnerna ett värtaligt uttryck. I Sverige har hittills inte funnits något diktverk som i fråga om politisk innebörd kunnat mäta sig med *Fänrik Ståls sägner* i den forna östra rikshalvan.

År 2004 har två sekel passerat sedan Runeberg föddes. I Finland firas jubileet med utställningar, sceniska framträdanden och seminarier. Svenska litteratursällskapet i Finland drar sitt strå till stacken genom att publicera den storslagna bildbiografin om Johan Ludvig och hustrun Fredrika Runeberg, författad av Agneta Rahikainen. Bakom varje framgångsrik man står en förvånad kvinna, brukar det heta. Förvåning var inte främsta karaktärsdraget hos Fredrika utan fastmera obrottslig lojalitet och självförnekelse i makens skugga. Själv skrev hon under hela livet, och fick också ett par böcker publicerade. "Qvinnosaken" engagerade henne djupt, och precis som så många andra föregångskvinnor under detta sekel ivrade hon för skol- och yrkesutbildning för kvinnor i syfte att befria från rollen att enbart vara barnföderskor och hushållerskor. Att hennes make inte var någon tillgång i fråga om skötsel av hushållet är väl känt. Han hade sitt arbete som lektor – tidvis rektor – vid läroverket i Borgå. Därutöver odlade han ett författarskap. Men mer än något annat tycks han ha ägnat sin fritid åt fiske och småviltjakt. Somrarna skrev han i allmänhet ingenting utan tillbragte sin tid i roddbåten med met-spöet i handen. Allt vad till hemmet hörde överläts på Fredrika. I en rad utförliga citat från Fredrikas korre-

*Johan Ludvig Runeberg.
Trägravyr i Ny Illustrerad Tidning 1876:1 efter
teckning av Carl Larsson.*

spondens med väninnor och släktingar återspeglas makarnas liv, hennes uppfattning om maken och dennes förälskelser, förhållandena till barnen, de många besökarna i diktarhuset i Borgå. Det återkommande barnafödandet fördustrade Fredrikas liv, och tillstötande sjukdomar reducerade barnaskaran. Sorg och bedrövelse samsas i boken med mer upplytande ting. Men nog tycker man sig urskilja ett äktenskap med många komplikationer och starka viljor.

Rahikainens bok är utomordentligt rikt illustrerad, även med bilder i färg. Boken ger ett gediget intryck och kan utmärkt väl tjäna som introduktion till förståelsen av två självständiga karaktärer. Naturligtvis ges här också en god introduktion om man vill förstå tiden och närma sig diktaren Runeberg – från sidan eller bakifrån.

Olof Hågerstrand

Recensioner

MAX ENGMAN (UTG.)

Dagligt liv i S:t Petersburg: Bland kejsarens finländska undersåtar.

Utgivning & förord: Max Engman.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2003.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2003. 376 s., inb., illustr., personreg.

1941 på hösten skulle Leningrad ha fallit, om allt hade gått enligt Hitlers planer. Till att börja med var Tredje rikets allierade i Finland inställda på en likartad utgång. J.K. Paasikivi hade förberett ett tal som skulle hållas i finska radion, när världsstaden väl hade kapitulerat för den tyska krigsmakten. I den blivande presidentens tal hette det bl.a.: "För oss finnar har staden Petersburg varit en sannskyldig olycksbringare. Den är som ett minnesmärke över grundprincipen i det ryska rikets historia, dess erövringssträvanden. Erövring, yttre utvidgning, tillkämpande av nya områden har varit den röda tråden i Rysslands historia."

Paasikivis aldrig radierade verbala utfall mot den närbelägna metropolen – huvudstad i Ryssland 1712–1918 – hade sin grund i den dragningskraft som S:t Petersburg utövat på finländare under de dryga två sekel som staden funnits. I takt med att Peter den stores vision om en representativ huvudstad hade omsatts i granitkantade kajer och stenlagda prospekter, hade det nya ryska stadskomplexet ökat i attraktionskraft för den finländska befolkningen i Finlands sydöstra områden. Och PETERS tillväxtrakt var förvisso imponerande: år 1750 fanns 95 000 invånare inom stadens gränser, alltså mer än dubbla antalet jämfört med Stockholm; år 1818 hade folkmängden ökat till

400 000; på 1890-talet bodde en miljon människor i staden och dess grannskap. År 1914 hade invånarantalet ökat till två miljoner. I takt med den snabba utbyggnaden förbättrades även kommunikationerna genom att ångbåtstrafik till finska hamnstäder men även till orter på annat håll i Europa introducerades på 1830-talet. Färdigställandet av Saima kanal i Finland år 1856 underlättade ytterligare för finska utvandrare att pröva lyckan i S:t Petersburg. Från 1870 kunde staden även förlita sig på järnvägen som transportmedel. Redan under 1700-talet hade hela Viborgs län förvandlats till handelsomland för staden. Efter 1809 blev resten av Karelen, Savolax, östra Nyland och sydöstra Tavastland nya uppland.

Den fasta punkten för många av de finländska invandrarna i Piter var den svensk-finska lutherska församling, som etablerats där ganska snart efter stadens grundläggning år 1703. Hit kunde varje vilsekommen söka sig för att få själavård, stöd, i tvingande fall även en slant för att klara dagen. 1745 delades församlingen efter språktillhörighet i en svensk och en finsk avdelning. Vid den tiden hade församlingen 1 500–1 600 medlemmar.

I samband med att Finland blev ryskt storfurstendöme 1809 infördes ett passsystem. Från 1819 behandlades frågor av detta slag av Finska passexpeditionen. Av kvarvarande journaler från denna myndighet framgår, att år 1820 registrerades 5 772 passärenden i fråga om invandrad arbetskraft till Piter. Den siffran motsvarar 1,5 % av stadens hela befolkning. Svensk-finska lutherska församlingen hade 1840 11 300 medlemmar i sin matrikel. Vid folkräkningarna 1869 och 1881 registrerades 17 205 och 24 374 finländska undersåtar i S:t Petersburg. Från 1880-talet började likväl antalet finländare minska. År 1910 registrerades 17 104. År 1914 utgjorde antalet finländare bara 0,9 % av stadens befolkning. I fråga om finskspråkig befolkning var S:t Petersburg Finlands största stad under en

stor del av 1800-talet: år 1870 fanns här 16 000 finsktalande medborgare. Vid samma tid hade Åbo bara 9 500 och Helsingfors 8 700 invånare med finska som modersmål. Hos ryska författare som Gogol och Dostojevskij skymtar ibland finländare förbi som självklara delar av S:t Petersburgs befolkning. Den som promenerade på Nevskij Prospekt under dessa år kunde räkna med att vid sidan av ryska stöta på språk som finska, franska och tyska. Staden hade blivit vad tsar Peter en gång drömt om: en världsstad med internationell prägel.

Under 1700-talet försörjde sig invandrade kvinnor från storfurstendömet genom att saluföra finskt bondsmör och finsk mjölk. Längre fram kommer flertalet från Finland anlända arbetskvinnor att tjäna som pigor, tvätterskor, hushållerskor, köksor. Sedan den industriella utbyggnaden i ryska huvudstaden börjat under 1800-talets senare del, tjänade dock få finländskor ihop till sitt levebröd genom fabriksarbete.

Invandrat finskt manfolk försörjde sig å sin sida främst som drängar, åkare (ischwotschikkuskar), filare, klensmeder, maskinister, skorstensfejare, försäljare av begagnade möbler, urmakare, juvelerare, bokbindare. Däremot tycks knappast några finnar ha varit grovsmeder, hovslagare eller vapensmeder.

Vid sidan av denna officiella och av passmyndigheten registrerade arbetsmarknad fanns en mörkare sida av den finländska invandringen – en undre värld där tiggare, prostituerade och insmugglade barnarbete skämde den disciplinerade bilden av myndighetskontrollerad invandring från storfurstendömet.

Men inte bara människor kom från Finland utan också viktiga andra artiklar, livsnödvändiga för det expanderande S:t Petersburg: huggen gatssten, tegel, byggnadsvirke, ved, hästar, kalvar, fisk, kräftor. En kapitalstark borgarklass var under framväxt och hungrade efter nya konsumtionsvaror.

Vid sidan av de uppgifter som kan utläsas om finländska utvandrare till Ryssland av passmyndighetens anteckningar, förmedlar också anteckningarna från kyrkobokföringen i svensk-finska församlingen åtskilligt av kunskap för en historiker. Särskilt har de anteckningar som fördes av kyrkoherden Erik Gustaf Ehrström (1791–1835) tillfört forskningen viktig kunskap. Ehrström som bl.a. varit språkstipendiat i Ryssland 1812–1813 och verkat som lärare i ryska i Åbo tillträdde 1825 kyrkoherdetjänsten vid svenska församlingen i S:t Petersburg. Som sådan verkade han för reformerad kyrkobokföring och en väl organiserad skola för församlingens unga. Genom den *Minnes- och Censurbok vid St Catharinas Svenska Församling* som Ehrström förde åren 1826–1833 – dock med svalnande engagemang under periodens senare del – har inblicken i hur den invandrade finländska befolkningsgruppen verkligen levde vidgats väsentligt.

I boken *Dagligt liv i S:t Petersburg* – utgiven och redigerad av den finländske historikern Max Engman – spelar Ehrströms anteckningar från möten med olika församlingsbor en framträdande roll. Här avhandlas delikata ting som skörlevnad, dryckenskap, brutna äktenskaplöften, barnsbörd utan äktenskap, rymningar från anställningar, bettleri, utnyttjande av barn som slavarbetare, usel behandling från husfolket, vistelse i S:t Petersburg utan pass, brott mot förbudet att till tsaren-storfursten överlämna suppliker, överantvordande av oäkta barn till hittebarnshuset. Användandet av svordomar bland invandrarna var ett problem för sig – så vanligt förekommande att den gemene ryssen kallade finnar för "perkele" eller "satan".

Bilden av levnadsförhållanden och samhällsmoral riskerar att bli skev i en bok som den Ehrström förde. Samhällets olycksbarn tenderar sannolikt att i högre grad söka hjälp hos den lutherska församlingens herde än de mer vällyckade invandrarna. Det betyder in-

te att de ting som Ehrström rapporterar om är mindre giltiga eller intressanta. De livsöden han berättar om är representativa var för sig. Den väldiga organism som växer fram vid Nevans stränder förtär anonyma liv. Ehrström har skummat och räddat åt eftervärlden vad som kommit inom hans synfält. Om sin församling berättade Ehrström i två artikelserier i *Åbo Tidningar* 1826 och 1828. Syftet med artiklarna var att ge en heltäckande bild av finländarnas tillvaro i den ryska metropolen. I själva verket rörde det sig nog mera om förarbeten till någonting större. År 1829 gav han i Åbo ut *Historisk Beskrifning öfver S:t Catharinae och S:t Mariae Församlingar, eller Swenska och Finska Församlingarna i S:t Petersburg*. Egentligen hade arbetet legat färdigt och delvis tryckt två år dessförinnan, men branden i Åbo 1827 förstörde hela upplagan, varför manuskriptet måste skrivas om.

Tidningar spelade f.ö. en viktig roll för att informera i Finland om förhållandena kring Neva. En omfångsrik del i Engmans bok återger tidningsartiklar, publicerade i organ som *Hufvudstadsbladet*, *Folkvännen* och *Åbo Underrättelser*. Bekymren i storfurstendömet över förlusten av arbetskraft och mänskligt kapital inses lätt. Men både det finländska och det ryska samhället var öppna, kommunicerande system. En storstad – dessutom stadd i stark expansion – utövar ofta en outplånlig dragningskraft på yngre människor med aptit på nyheter och lättförtjänta slantar. Att villkoren sedan alls inte blir vad man tänkt sig blir lika ofta en oundviklig lärdom. En öppen marknad kan aldrig vara utan risk för den som ger sig in i spelet.

Engmans bok redovisar intressant material om den tillvaro många finnar upplevde åren före 1917. *Dagligt liv i S:t Petersburg* kompletterar på viktiga punkter den bild av livet i staden som Bengt Jangfeldt lämnade i *Svenska vägar till S:t Petesburg* (1998). I Engmans antologi framskymtar mer av misär och nöd. Man tycker sig ha kikat in i den tillvaro de mest förbisedda

och anonyma bakgårdsfigurerna hos Dostojevskij framlevde i. Vreden och uppgivenheten löper sida vid sida över många av sidorna i boken. Mästarna hunsar sina gesäller. Gesällerna – ”uppväxta under remmens ægid” – lever ut sin vrede på lärpojarna. Kvinnor, barn och djur åtnjuter i fallande skala straffen för den olycka man lever i. I *Åbo Underrättelser* 1889 talades om den finländska befolkningen i S:t Petersburg som ”en vårdslösad koloni”. De frågor som uppstår under läsningen av texterna i Engmans bok avspeglar även levnadsförhållanden och politiska ambitioner i det samhälle som människor utvandrade från under den berörda perioden.

Olof Hägerstrand

INGEMAR HERMANSSON

Att vidga sitt synfält – Gustaf Hellström: Författare och utrikeskorrespondent.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2003. 249 s., inb. illustr., källor och litteratur.

Den grupp författare som äntrade den litterära scenen strax efter sekelskiftet 1900 har ömsom kallats ”borgerliga realister”, ömsom ”tionalister”.

”Borgerligheten” härledde sig ur det faktum att deras bakgrund i sociologisk mening oftast var borgerlig men också i att deras litterära texter utspelade sig i sådana miljöer. Med undantag av underbarnet Hjalmar Bergman (1883–1931) ingår idag knappast någon av denna generation författare för ett sekel sedan i en levande litterär kanon. Inte bara lång tid har gått sedan författare som Sigfrid Siwertz (1882–1970), Sven Lidman (1882–1960) och Gustav Hellström (1882–1953) tillhörde samtalsämnena hos en litterärt bildad all-

mänhet. Politiska, socioekonomiska och konstnärliga konjunkturer har under det århundrade som snart gått på olika sätt brutit ned resonanser och referenser för dessa diktare. Vad som tidigare gick under namn av "bildad borgerlighet" existerar inte idag. Vare sig "borgerlighet" och "bildning" finns knappast längre som distinkta begrepp. I varje fall är inte kombinationen självskriven.

Dessa författarskap rymmer så mycket av människokunskap och tidsanda. Den samhällsordning och de ideal som togs för givna och oavvisliga under årtiondena före 1914 avspeglas hos dessa diktare både i sin storhet och sin ihållighet. Att den värld man levde i knappast skulle bestå för evigt löper som en närvarande undertext genom de berättelser och skådespel denna generation lämnade efter sig. För den som har tillgång till ett historiens facit framträder den försåtligt invämda undermeningen tydligare. De återkommande eldsvådorna hos Hjalmar Bergman behöver inte bara tolkas efter freudianska mönster. De överhängande hoten mot en världsordning, upprättad efter de ritningar som europeisk rationalism och vetenskapstro åstadkommit, avspeglas i dessa förspel till kommande världsbrand.

Den som levde i grannskapet av krishärdar på väg att flamma upp var Gustaf Hellström. I den mån denne skribent alls är ihågkommen idag är det nog för ett antal romaner, främst *Snörmakare Lekholm får en idé* (1927), kanske även för *Polismästaren och riddaren Carl Heribert Malmros* (1931) och *Storm över Tjurö* (1935). Men Hellström skrev så mycket mer – både som litteratör och tidsvittne. En följd av år var han bosatt utomlands och fullgjorde ett uppdrag som utrikeskorrespondent för *Dagens Nyheter*, om än på frilansbasis: åren 1907–1910 liksom 1927–1935 i London; åren 1910–1917 återfanns han i Paris och 1918–1922 i USA. Han skrev inte bara för DN utan också för de danska tidningarna *Politiken* och *Tidens Tegn*. Till

följd av trasslig ekonomi, misslyckade äktenskap och problem med spriten blev hans tillvaro bohemisk och hans personliga öde sårigt. Känslor av mindrevärde och oduglighet hemsökte honom hela livet, trots att hans litterära karriär vittnade om motsatsen. Men barndom och uppväxt springer ingen ifrån.

Hellström föddes som tredje barnet i ett styckjunkarefamilj i Kristianstad. Farfars far hade varit skräddare i Revinge, farfar först stalldräng och därefter kusk vid Skogeholms slott. Fadern Eric August Hellström (1846–1925) hade tagit värvning vid Vendes Artilleriregemente i Kristianstad 1865 och under årens lopp passerat de lägre befälsgrader som stod till buds för en subaltern. Efter pensioneringen från det militära övergick Eric August till civil verksamhet och blev 1899 kassör vid Kristianstads gas- och vattenverk. Gustafs mor var Johanna Jönsson (1853–1898). Hon var dotter till en vaktkonstapel vid stadens fängelse som vid sidan av ordinarie tjänst också drev ett skrädderi och därtill var husägare. Gustaf Hellström kom alltså från vad som kan benämnas lägre medelklass. I det utpräglade klassamhälle Sverige ännu var – särskilt tydligt markerat i en garnisonsstad – kände han sig under hela livet belastad av sin anspråkslösa bakgrund. Samtidigt vittnade hans egen bana om det som oegentligt brukar kallas för "ståndscirkulationen", f.ö. ämnet för hans roman om Snörmakare Lekholm. Brodern Nils Enoch (1877–1941) blev läkare och kirurg, sedermera generaldirektör i Medicinalstyrelsen 1928–1935, därtill ordförande i Svenska Läkaresällskapet 1930–31. År 1930 erbjöds han uppdraget som socialminister, men avböjde. En annan broder – Malte (f. 1879) – blev innehavare av ett boktryckeri- och bokbinderiföretag. Gustafs syster Thilda (f. 1884) utbildades på Sophiahemmet och blev sjuksyster. Syskonen Hellström från Kristianstad uppvisade vart och ett för sig att möjligheter till ändrade livsförhållanden hade börjat uppstå i ett alltmer rörligt samhälle.

Recensioner

Om Gustaf Hellström har läkaren Ingemar Hermansson skrivit en klarsynt och sympatisk bok. Här presenteras Hellström som författare och journalist. Hermansson har gått igenom all den rapportering från utlandet som Hellström lämnade ifrån sig under åren som utrikeskorrespondent. Med citat ur artiklar och referat från Hellströms böcker byggs bilden av en person med gedigen liberal och demokratisk övertygelse, som under åren utomlands kunnat skaffa sig perspektiv på det land han vuxit upp i. Hellström var ingen nostalgisk patriot eller fosterlandssvärmare. Han såg förtjänster lika väl som brister i det svenska kynnet. Upplevelserna på olika stationeringar hade lärt honom att värdera på distans och med bibehållen svalka i omdömet. Under krigsåren 1914-18 och under epoken fram till nästa stora urladdning gavs han tillfälle att på närmare håll iakttaga hur nationell självtillräcklighet i kombination med oförlösta politiska spänningar drev sitt spel med Europas stater. Men Hellström var aldrig en politisk människa fullt ut. Olika skönlitterära projekt gjorde anspråk på delar av en personlighet som månade om konstnärlig integritet och frihet att skapa. Som den gode humanist och liberal han var, kunde ingen av de aktiviteter han ägnade sitt liv åt kräva total hängivelse. På flera sätt personifierade denne man både som skönlitterär skribent och som journalist den splittring som följer av plikten till delaktighet i världens affärer och den intellektuelles kontrollbehov av den egna individualiteten. En klivenhet som i Hellströms fall uppenbarligen gav utrymme för mångsidig verksamhet som skribent.

Hermanssons bok ger många intressanta upplysningar om ett författarskap som förtjänar att uppmärksammas på nytt. Borde inte Bonniers här känna sitt ansvar och ytterligare en gång förse bokmarknaden med delar av ett *œuvre*, vars bekantskap för inte många decennier sedan ansågs utgöra en självklar del

Gustaf Hellström i Paris på 1910-talet.

av god litterär allmänbildning. Inte minst borde en historiskt nyfiken läsekrets kunna få ut mycket av de reportage från olika delar av världen, som Hellström skickade hem. Inga andra tidens spårstämplat förmedlar så mycket av närvaro och angelägenhet som ett välskrivet reportage. Åtskilligt både av tidsmedvetande och oförvillad klarsyn ingår i detta författarskap.

Olof Hägerstrand

KJELL Å. MODÉER

Patriot i gränsland: Einar Hansen – entreprenör och mecenat.

Stockholm: Atlantis, 2002. 431 s., personreg.

En av de märkligare personliga insatserna i efterkrigstidens Sverige gjordes av en inflyttad dansk, Einar Hansen (1902–1994). Som entreprenör inom bokbranschen, därtill en tid som skeppsredare och som målmedveten mecenat bidrog han till att prägla sin epok. Hans verk lever vidare på flera sätt. Ett av dem är Einar Hansens donationsfond med rika tillgångar. Dess ordförande, juristprofessorn Kjell Åke Modéer, på 1980-talet prorektor vid Lunds universitet, har i ett fylligt biografiskt verk förmått teckna Einar Hansens insatser.

Hansen föddes i Horsens på Jyllands östkust och växte upp under blygsamma omständigheter. I *Dansk Biografisk Leksikon*, som till skillnad från sin svenska motsvarighet tar upp ännu levande personer, anges 1980 faderns yrke som "grosserer", dvs. grosshandlare, en beteckning som saknar stöd hos Modéer. I tjugooårsåldern, efter begränsad skolutbildning med tyska som enda främmande språk, flyttade Einar Hansen till Sverige. Han slog sig ner i Malmö, där en likaså utvandrad morbror, Michael Hansen redan etablerat sig. En dansk förläggare av veckotidningar Carl Aller hade i Sverige grundat en avläggare i *Allers Familjejournal*, något som enligt Modéer kan ha gett de båda Hansens viktiga impulser.

Ett veckotidningsförlag grundades. Verksamheten underlättades av samverkan med danska motsvarigheter. *Allas Veckotidning* och *Hemmets Veckotidning* blev lukrativa företag. Ett initiativ av annat slag tog

när ett bokförlag inrättades med avsikt att ge ut en encyklopedi. *Svensk Uppslagsbok*, ibland benämnd "skånsk uppslagsbok", började ges ut under medverkan av inte minst lundaakademiker, av vilka Tage Erlander blivit en av de mest bekanta. Efter sju band fick företaget ekonomiska svårigheter. Einar Hansen lämnade det, och Michael Hansen fortsatte ensam. Systersonen lade i stället grunden till det Allhemska förlagshuset. Den vänskapliga förbindelsen mellan Hansen och överbibliotekarien Gunnar Carlquist i Lund, uppslagsbokens huvudredaktör, bröts för ett antal år framåt men återupptogs under andra världskriget under intryck av krigshändelserna. Einar Hansens stora företag vid den här tiden blev i stället det kulturhistoriska verket *Svenska Folket genom Tiderna* som kom ut i tretton band 1938–1940. Här samverkade Hansen med den mångsidige konsthistorikern och professorn Ewert Wrangel.

Som Hansens idémässiga inspiratörer nämner Modéer den danska grundtvigianismen med dess optimism och folkbildande idealitet liksom den mecenatkultur som satt så stark prägel på danskt kulturliv. Hansen hade 1933 blivit svensk medborgare. Hans talspråk förblev enligt Modéer ett slags skandinaviska. Under krigsårens svårigheter blev Hansen genom sin belägenhet i Malmö och sin generositet en betydelsefull länk mellan de båda länderna. En svensk-dansk förening bildades i Malmö med Einar Hansen som den drivande. Det kgl Teaters artister inviterades till Malmö. Premiäraktörerna Bodil Ipsen och Poul Reumert sågs ånyo av Malmöpubliken. Harald Lander och hans solodansös Margot Lander segrade i Bournonville-repertoaren.

Efter andra världskrigets slut vidtog en expansion av förlagsverksamheten. *Svenskt Konstnärslexikon* gavs ut i fem band åren 1952–67. Rikt illustrerade landskapsböcker och stadsbeskrivningar producerade

des, inalles ett trettiootal volymer, och nådde stor spridning. Ett praktverk om Lunds universitetsbibliotek låg färdigt 1957, annat att förtiga. Hansen knöt till sig några eminenta medarbetare. Bibliofilen S. Artur Svensson, längre fram hedersdoktor, blev hans handgångne man. Den yrkesskicklige bokbindaren Sture Werner kunde påverka produkternas utformning.

Men Einar Hansen hade ambitioner också på ett annat område, sjöfartens. 1950-talet var ett skede av stark expansion inom svenskt skeppsrederi och Hansens Rederi AB Clipper tog del. Ett antal handelsfartyg förvärvades och trafikerades. Det eleganta kryssningsfartyget Stella Polaris, byggt i Göteborg 1927, förvärvades från norskt rederi 1952. Det utrustades ytterligare och drevs till 1969, då det försålades till Japan. Även på sjöfartens område trädde Hansen fram som donator. Ett tremastat skolfartyg Flying Clipper anskaffades från England och seglades under några år av 1950-talet men utbildningen blev snabbt otidsenlig. Efter några år i kryssningstrafik såldes fartyget vidare till Grekland, där det döptes om till minne av den svenske generalkonsuln Eugen Eugenides i Pireus.

Omständigheterna för sjöfarten förändrades i rask takt under 1960-talet. Fartyg av helt annan storlek än Clipper-rederiets efterfrågades och lönsamheten försvagades. Redarverksamheten avvecklades efter hand.

Förste hovmarskalken Erik Wetter hos Gustav VI Adolf förmedlade kontakten mellan Einar Hansen och kungen som 1957 gjorde ett industribesök hos Allhem i Malmö. Wetter hade tidigare varit såväl marinofficer som skeppsredare. Bokverk om San Michele, om kungens böcker lika väl som om de pågående grävningarna efter etruskisk kultur framställdes hos Allhem medan en vänskap mellan kung och förläggare fördjupades. Einar Hansen hade redan

vid krigsslutet belönats från både svensk och dansk sida med ordensutmärkelser. Enligt Modéer hade han med viss tvekan tagits upp i Malmös borgerliga societet. Nu blev han en välsedd gäst på slottet i Stockholm. Även från Lund kom omsider ett erkännande, då han 1969 promoverades till hedersdoktor av humanistiska fakulteten.

Sin ställning som mecenat befäste Hansen med inrättandet på 1980-talet av en professur i Lund i bok- och bibliotekshistoria, en gåva som kostade honom nio miljoner. En motsvarande privat donation inom humanistisk fakultet var den på 1930-talet inrättade tjänsten i idé- och lärdomshistoria i Uppsala. Till förfogande har professuren de tillbyggda lokaliteterna i den patriciervilla Fridhemsborg i Malmö, som Hansen förvärvade och gjorde om till kulturcentrum.

Traditionerna från Allhem har efter överenskomelse tagits över av bokförlaget Atlantis i huvudstaden med dess förläggare Kjell Peterson. Bildarkivet har förts till Nordiska museet.

Den initierade Kjell Modéer har ett behagligt sätt att presentera sitt vetande, låt vara att upprepningar förekommer. Ett annat förbehåll rör tacksamhetskrivelser från marina eller akademiska notabiliteter som gästade familjen eller fartygen. De citeras i överflöd.

Riktigt god hand har Modéer inte haft med personregistret. Domprosten i Växjö och sedermera biskopen Ivar Hylander bär detta namn och inte "Hillander". Donationsprofessurens innehavare, den tidigare KB-medarbetaren Per Soldan Ridderstad är ordnad på förnamnet. Fridhemsborgs siste inbyggare innan Hansen tog över, Graf Felix von Luckner, har filerats på sin bördstitel.

Åke Lilliestam

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1953. Utgivna av Sven Erlander.

Stockholm: Gidlunds Förlag, 2003. 257 s., inb., illustr., personreg.

Att världshändelserna kastar sin kalla krigsskugga också över år 1953 i Tage Erlanders dagböcker är knappast förvånande. Den 5 mars dör den sovjetiske diktatorn Josef Stalin; några månader senare grips och avrättas hans förtrogne Lavrentij Berija, under lång tid inrikesminister och chef för den hemliga polisen. Funderingar om vad detta kommer att betyda för klimatet i världspolitiken avspeglas naturligt nog i Erlanders dagboksanteckningar. Vapenvila inträder i Korea och i Östeuropa utbryter folkliga revolter, främst i Polen och Östtyskland. Sverige gör under året ett sällsynt gästspel i världspolitiken genom att det konsultativa statsrådet Dag Hammarskjöld överraskande utses till FN:s generalsekreterare efter norrmannen Trygve Lie.

I den svenska riksdagen fattas flera viktiga beslut för välfärdsstatens uppbyggande. Frågan om obligatorisk sjukförsäkring löses efter att länge ha legat i träda sedan riksdagen 1946 tagit ett principbeslut. Jämfört med detta finns två viktiga skillnader. Sjukpenningens storlek ska avgöras av den försäkrades inkomst (inkomstbortfallsprincipen) i stället för att utgå med samma belopp till alla. I efterhand har denna princip getts en viktig roll i att knyta medelklassgrupperna till det offentliga välfärdssystemet. Vidare ska även kostnaderna för sjukhusvård täckas av sjukförsäkringen. Intressant är också att Olof Palme för första gången dyker upp i dagboken. Han gör ett gott intryck på Erlander, även om denne är tveksam om

Tage Erlander. Tuschteckning av Sven Rydén.

Palme har den moraliska motståndskraft som behövs hos en politiker.

Läsaren av tidigare årgångar av Erlanders dagböcker känner igen författarens upptagenhet med sina mer eller mindre (oftast mindre) allvarliga sjukdomssymptom, grubblerierna över egna tillkortakommanden och negativa omdömen om såväl partimotståndare som partivänner. Särskilt delar av partipressen ger ofta upphov till suckanden och giftiga kommentarer från Erlanders sida. Likaså lockar ett stort antal personfrågor och dito utnämningar fram dagboks författarens förmåga till bistra karakteristiker.

Ändå är det inte dessa frågor, vare sig de storpolitiska eller de betydelsefulla inrikespolitiska, som ger året 1953 dess karaktär. I stället är det två affärer, med helt olika innebörd av ordet, som sätter sin prägel på året genom deras kontinuerliga problemgenererande

funktion. Det gäller dels egendomen Harpsund, dels den rättsliga behandlingen av inrikesministern och bondeförbundsledaren Gunnar Hedlunds skatteaffärer. En sentida läsare av dagboksvolymen utan insikt i tidens politiska sammanhang skulle eventuellt få det intrycket att frågorna var de viktigaste för det svenska samhället detta år, något som åtminstone inte gällde Harpsundsproblemet. Gården Harpsund i Södermanland sågs nämligen i början främst som ett problem. Korkfabrikören C.A. Wikander, som avled 1952, hade testamenterat sitt gods Harpsund till staten som representations- och rekreationsbostad för statsministern. Inom regeringen var meningarna delade om det lämpliga i arrangemanget. "Inte ta emot herrgården som nådegåva från storfinansen", ansåg socialministern Gunnar Sträng. Erlander själv var ovillig till att bryta sin livsstil:

"Om det finns några delar, som jag inte gillar, går mitt ogillande ut över just sådana ting som symboliseras i Harpsund. Att för sin egen bekvämlighets skull utnyttja. Utnyttja människor och föremål. [...] Jag vill ha utrymme omkring mej. Tyst och en bra säng att sova i. Så långt är jag överklassig. Men att ha en lyxbostad, som skapats in i minsta detalj av en annan person, det roar mej inte." (27/1)

Att Harpsund på bara några år skulle bli en uppskattad tillflyktsort, en plats för avspända officiella besök av utländska politiker i sommarfager miljö och med en eka som symboliserade den svenska okonstlade politiska kulturen anas knappast av dessa bekymrade rader om en frikostig donation.

Hedlunds skatteaffärer liknar den i senare tid typiska "politiska affären". Häradsrätten hade i december 1952 dömt Hedlund till 1 400 kr i böter för vårdslös deklaration. Domen överklagades, och i mars 1953

friade hovrätten inrikesministern. Frågan gick emellertid vidare till Högsta Domstolen som i juni avgav en gällande bötesdom. Hela tiden var frågan om Hedlunds statsrådspost omdiskuterad. Både inom socialdemokratin och det egna partiet finns starka kritiker mot hans kvarstannande i regeringen och som partiledare. Hedlund var på väg att ge efter för kritikerna men övertalades av Erlander att stanna kvar. Så blev det också. Ärendet gällde inte bara Hedlund som person utan också i hög grad koalitionsöverlevnad, och därmed också det socialdemokratiska maktinnehavet under en tid då ett borgerligt flertal i andra kammaren var mycket nära (efter valet 1952 hade de borgerliga 115, SAP 110 och kommunisterna 5 mandat).

Liksom de tidigare utgåvorna av Tage Erlanders dagböcker ger volymen för 1953 utöver sakpolitisk information också inblickar i det politiska livet i en tid som i vissa avseenden var mycket lik vår – betydelsen av opinionen och politiska utspel – men också mycket olik – statsministerfamiljens lika idylliska som oskyddade semesterresa med bil. Lästa på det sättet blir förhoppningsvis också de kommande utgåvorna en viktig källa till historieforskningen om samtiden.

Torbjörn Nilsson

Bland medarbetarna

H. Arnold Barton

F. 1929 i Los Angeles. Doktorerade i europeisk historia vid Princeton University 1962. Fil. dr (h.c.) vid Uppsala universitet 1989. Tjänstgjorde senast vid Southern Illinois University, varifrån han pensionerades 1996. Har som forskningsområde haft nordisk, företrädesvis svensk historia med huvudvikt dels på svenskt och nordiskt 1700-tal, dels svenskarnas historia i Amerika. Utsågs 1988 till Årets svensk-amerikan. Skrev senast i PHT 2002:1 uppsatsen "Peter August Gödecke, den svenska folkhögskolan och Norge".

Jan O. Berg

F. 1937. Civilekonom (DHS) 1959. Har under sitt yrkesliv bl.a. verkat inom flera av näringslivets organisationer, fr.a. Sveriges Industriförbund (som år 2001 uppgick i Svenskt Näringsliv), där han åren 1979–90 var informationsdirektör. Har därefter varit forskare och konsult i samhällsfrågor samt företagslednings- och kommunikationsfrågor inom SIFO-gruppen, i SMG och i Nextwork AB. Under de senaste åren har han studerat och forskat i ämnena Idéhistoria och Ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Det magisterspecimen på vilken den i PHT publicerade uppsatsen bygger framlades i november 2002.

Berg har tidigare utgivit *Förnyare, Frustrerade och Fria agenter: Rapport från ett forskningsprojekt om arbetslösheten* (red., 1997) samt skrivit "Om den moderna industrialismen, Industriförbundet och Sverige under det tidiga 1900-talet" i *Industriåret 2000/2001* (2001).

Jan O. Berg är brorsons son till R.F. Berg.

Boel Englund

F. 1947. Docent i pedagogik, verksam vid Institutionen för samhälle, kultur och lärande vid Lärarhögskolan i Stockholm. Har publicerat bl.a. *Konsten att informera och övertyga: En antologi om pedagogik och retorik* (red. tills. med S. Selander, 1994), *Skolans tal om litteratur* (1997), *Debattartiklar som social handling* (1997), *Kvinnoliv kring sekelskiftet 1900* (red., 2001), *Kvinnorna och staden* (red., 2003), *Teoretiska perspektiv på sakprosa* (red. tills. med P. Ledin, 2003). Uppsatsen i detta nummer av PHT har skrivits inom ramen för projektet "Formering för offentlighet: en kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920".

Birgitta Fritz

F. 1935. Docent i Historia. Förutvarande huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium i Riksarkivet med ansvar för RA:s medeltidssamlingar.

Gunlög Kolbe

F. 1954. Fil. dr i Litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Om Konsten att Konstruera en Kvinna: Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner* (2001). Har även publicerat artiklar som behandlar rådgivarna och den tidiga populärromanen. Arbetar f.n. på projektet "Marie Sophie Schwartz – 1800-talsförfattarinna och strateg".

Magnus Lundberg

F. 1972. Teol. dr år 2002 vid Lunds universitet på avhandlingen *Unification and conflict: The church politics of Alonso de Montúfar, archbishop of Mexico, 1554–1572*, utg. i serien *Studia Missionalia Svecana*. Tf universitetslektor i Missionsvetenskap vid Uppsala universitets teologiska institution. Har tidigare publicerat artiklar om latinamerikansk kyrkohistoria i svenska och mexikanska facktidskrifter. Red. för svensk *Missionstidskrift/Swedish Missionary Themes*.

Therese Nordlund

F. 1976. Fil. lic. i Ekonomisk historia och verksam som doktorand och forskare vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet. I september 2003 publicerades licentiatavhandlingen *För näringslivets bästa? Nätverk, planhushållningsmotstånd och företagande med fokus på Axel Ax:son Johnson (1876–1958)*. Skriver f.n. på en doktorsavhandling inom ramen för forskningsprojektet Ledarskap i näringslivet. Avhandlingsprojektet finansieras av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Hans Norman

F. 1936. Prof. i Historia vid Uppsala universitet. Har i sin forskning främst ägnat sig åt utvandringen från Sverige, kolonin Det nya Sverige liksom åt familjepolitiska frågor i ett historiskt perspektiv. De senaste årens möda har ägnats spörsmål kring svenskt 1700-tal och den svenska skärgårdsflottan.

Erik Nydahl

F. 1983. Studerar Historia och Statsvetenskap vid Mitthögskolan i Sundsvall.

Erik Wängmar

F. 1968. Fil. dr i Historia vid Växjö universitet. Disputerade år 2003 på avhandlingen *Från sockenkommun till storkommun: En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext*.

Artiklar

<i>Boel Englund</i>	Att förstå ett liv som levdes för länge sedan.	5
<i>Magnus Lundberg</i>	Gustaf Knös och resan till kontinenten.	13
<i>Gunlög Kolbe</i>	Marie Sophie Schwartz, August Strindberg och det moderna genombrottet.	24
<i>H. Arnold Barton</i>	I slott och koja: William Widgery Thomas Jr., och Sverige.	36
<i>Jan O. Berg</i>	R. F. Berg – industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare.	50
<i>Therese Nordlund</i>	Axel Ax:son Johnson som opinionsbildare i politik och tidningspress.	67
<i>Erik Wängmar</i>	Eije Mossberg och Gunnar Hedlund – två utpräglade pragmatiker med stora likheter och stora skillnader.	76
<i>Erik Nydahl</i>	Karl-Erik Kejnes ”ryktesförmedling”.	88

Recensioner

<i>Anna Ulfspärre</i>	Landsarkivet i Lund etc.	101
<i>Anna Vasa</i>	Brev till familjen Gyllenstierna 1591–1612.	105
<i>Joar & John Crafoord</i>	Tolv kungars knektar.	106
<i>Anders Hammarlund</i>	Ett äventyr i Staten: Carl Gustav Heraeus 1671–1725.	110
<i>Marianne Nyström</i>	Fredrik Henrik af Chapman, varvschef och familjefar.	114
<i>Agneta Rahikainen</i>	J.L. & Fredrika Runeberg: En bildbiografi.	115
<i>Max Engman</i>	Dagligt liv i S:t Petersburg.	117
<i>Ingemar Hermansson</i>	Att vidga sitt synfält – Gustaf Hellström.	119
<i>Kjell Å. Modeer</i>	Patriot i gränsland.	122
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1953.	124